10. साधारणधर्माणां सृष्टिपोषकत्वचिन्तनम् 83-91
–डा. वेङ्कटरमण हेगडे (मैसूरु)

11. शब्दशास्त्रस्य महत्ता प्रासङ्गिकता च 92-100
–डा. विद्वान् उदय भट्टः (मैसूरु)

12. माण्डूकोपनिषदि इतरोपनिषदुक्तविचारसंवाददर्शनम् 101-108
–महेन्द्रः सोमयाजी (तिरुपतिः)

13. आगमपदशब्दार्थनिरूपणपूर्वकस्वरूपविवरणम् 109-115
–एस्. पि. दयानन्दः (मैसूरु)

14. मुण्डकोपनिषदि प्रतिपादितजगत् सृष्टिविषयः 116-123
–चन्द्रशेखरय्यः (बेङ्गळूरु)

15. कैवल्यसारग्रन्थोक्तरीत्या महालिङ्गस्थले स्वीकृतप्रसादि–स्थलशिष्टोदनस्थलयोः स्वरूपम् 124-132
–विद्वान् डा. के. एम्. महदेवय्यः (मैसूरु)

16. श्रीमद्रामायणानुसारेण दैवपुरुषकारयोः प्राबल्यदौर्बल्य–समीक्षा 133-142
–विद्वान् गुरुप्रसादः (मैसूरु)

17. कालिदासप्रणीत–अभिज्ञानशाकुन्तलेकाव्यरससतत्व–विमर्शः 143-152
–हेमराजः एन्. एस्. (बेङ्गळूरु)

****

ISSN 2250-1711

॥ सत्यं ज्ञानमनन्तम् ॥

JOURNAL OF
VEDA SAMSKRITA ACADEMY

A NATIONAL PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL

मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

VOLUME: XIV
July to December - 2019

Chief-Editor :
DR. GOPALKRISHNA HEGDE
[Jyotishashastra-Dharmashastra Vidwan]

VEDA SAMSKRITA ACADEMY (R.)
[Formerly: Veda Samskrita Prasarinee Sabha]
[No.: DR : SOR : 108 : 2003-04 Dated : 30-10-2003]

Title of the Journal : **Journal of Veda Samskrita Academy**
A National Peer-Reviewed Research Journal
मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका

ISSN : **2250-1711**

Editor & Publisher : **Dr. Gopalkrishna Hegde**
gopalkrishnh9@gmail.com
08386-260135
09741847399

Director,
Veda Samskrita Academy (Regd.)
Kalkod Road, HEGDE- 581330
Kumta, Uttara Kannada, Karnataka

web site : **www.vedasamskritaacademy.org**
E-mail : **vedasmkac@gmail.com**

All rights are Reserved with the Publisher

“ All opinion / views expressed in the research papers are of the authors only, no way they are ascribed to the Academy”

Languages	:	**Samskrita, Kannada, English,Hindi**
Imprint	:	**Volume XIV : July to December – 2019**
Paper	:	**70gsm (B2B) and Art paper – 300gsm**
Size of the Journal	:	**21 X 14 cm**
Number of Pages	:	**152 + 2 + 12 + 3**
Number of Copies	:	**100**
D. T. P.	:	**Pavan Graphics, Hegde**
Art works	:	**Girish R. Bhat, Digital World**
Printing & Binding	:	**Shri Krishna Mudranalaya, Hegde**
Price	:	**Rs. 100 /- per volume**

विषयसूची
CONTENTS

	सम्पादकीयम्	V
	Editorial Note	VI-VII
	ಮೊದಲ ಮಾತು	VIII-XI
1.	अलङ्कारसौन्दर्यम् –नारायन सामाइ (शृङ्गेरी)	1-8
2.	¸ÀA¸ÀöÈvÀ-¸ÀA¸ÀöÈwUÉ ²Ã¨ÁA®UÁAUÁzÀgÀ£ÁxÀ ªÀÄºÁ¸Áé«ÄÃ f AiÀÄ PÉÆqÀÄUÉ-MAzÀÄ CzÀåAiÀÄ£À –श्रीधर्मपालनाथ स्वामीजि (मङ्गळूरु)	9-15
3.	¥ÀÆdåvÀ¨Áª –प्रो. जि. के. मञ्जुनाथ (बेङ्गळूरु)	16-22
4.	CxÀªÀðªÉÃzÀzÀ° ªÀ£À¸ÀwUÀ¼ÀÄ – डा. नारायण के. एच्. (बेङ्गळूरु)	23-38
5.	जैनाराधनामण्डलानाम् एकम् अध्ययनम् –विदुषी तेजस्विनी डि. (मैसूरु)	39-45
6.	योगदर्शनाधारेण विभूत्यौचित्यप्रकथनम् –विद्वान् दत्तात्रेयः दीक्षितः (मैसूरु)	46-51
7.	मनसः ज्ञानसाधनम् –डा. गणपति वि. हेगडे (मुम्बई)	52-58
8.	**A Study On Job Satisfaction of Pre University College Teachers in relation to their Occupational Stress, Locus of Control and Job involvement.** –डा. मञ्जुनाथ एच्. पि. (शिवमोग्ग)	59-76
9.	¸ÀnPÀªÀÄt –प्रो. के. आर्. मीरा (बेङ्गळूरु)	77-82

ªÉÆZÀ®ªÀiÁvÀÄ

ನಮ್ಮ ದೇಶದ ತತ್ರಾಪಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ನಮ್ಮ ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಂಶೋಧಕರಿಗೆ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ಮತ್ತು ಈಗಾಗಲೇ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಮತ್ತು ಅವರಿಂದ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ಸಂಶೋಧನಲೇಖನಗಳ ಪ್ರಕಾಶನಕ್ಕೆ ಅನು- ಕೂಲವಾಗಬೇಕು ಎಂಬ ಸದುದ್ದೇಶದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ ಸಂಶೋಧನಪತ್ರಿಕೆ (ರಿಸರ್ಚ್ ಜರ್ನಲ್) ಇದಾಗಿದೆ. ಈ ಸಂಶೋಧನಪತ್ರಿಕಾಪ್ರಕಟಣೆಯು ಅಕಾಡೆಮಿಯ ದಶ- ಮಾನೋತ್ಸವದ ಪ್ರಥಮೋಪಕ್ರಮವಾಗಿದೆ. ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ, ಇಂಗ್ಲೀಷ ಮತ್ತು ಹಿಂದಿ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ವೇದ, ವೇದಾಂಗ, ಪುರಾಣ, ಇತಿಹಾಸ, ಆಯುರ್ವೇದ, ಯೋಗ, ಶಿಕ್ಷಣಶಾಸ್ತ್ರ (ಎಜ್ಯುಕೇಶನ್) ಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲು ನವದೆಹಲಿ ಯಲ್ಲಿರುವ NISCAIR ಹೆಸರಿನ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳ- ಲಾಗಿದೆ. ಇದು ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನೋಂದಾಯಿತ ISSN ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಕೊಡಲು ಅಧಿಕೃತ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ "Journal of Veda Samskrita Academy" ಎನ್ನುವ ಹೆಸರಿನ ಈ ಸಂಶೋಧನಪತ್ರಿಕೆಗೆ ರಾಷ್ಟ್ರಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಮಾನ್ಯತೆ ದೊರಕಿದೆ.

2009 ರಲ್ಲಿ ಎಮ್.ಫಿಲ್/ಪಿಎಚ್.ಡಿ.ಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳ ಅನುದಾನಆಯೋಗ (UGC) ದಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾದ ನಿಯಮಾವಳಿಗಳಲ್ಲಿ * ನಿಯಮ 16 ರಲ್ಲಿ ಶೋಧಪ್ರಬಂಧವನ್ನು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯಗಳಿಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸುವ ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಶೋಧವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಸಂಶೋಧನಲೇಖನವು ನೋಂದಾಯಿತ ISSN ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸಂಶೋಧನಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಲೇಬೇಕೆಂಬ ನಿಬಂಧನೆ ಇದೆ. ನಮ್ಮ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಈ ರೀತಿ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸಂಶೋಧನಪತ್ರಿಕೆಗಳ ಕೊರತೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಸಂಶೋಧನಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆಯಬಲ್ಲ ಮೇಧಾವಿಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದೆ. ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಈ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಸಂಶೋಧಕರ ಸಮಸ್ಯೆ ಪರಿಹಾರ- ವಾಗಲಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಸಂತೋಷಜನಕವಾದ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ಈ ಸಂಶೋಧನಪತ್ರಿಕೆಯ ಹದಿಮೂರನೆಯ ಸಂಪುಟವನ್ನು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆಯ ಉತ್ತರಕನ್ನಡ ಜಿಲ್ಲೆಯ ಕುಮಟಾ ತಾಲೂಕಿನ ಕ್ಷೇತ್ರ ಶಿಕ್ಷಣಾ- ಧಿಕಾರಿಗಳಾದ ಶ್ರೀಯುತ ರಾಜೇಂದ್ರ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಶಾಲೆ- ಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಸರಳ ಸಮಾರಂಭದಲ್ಲಿ ಲೋಕಾರ್ಪಣೆ ಗೊಳಿಸಿದರು. ಈ ಸಂದರ್ಭ- ದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಆಡಳಿತಮಂಡಳಿಯ ಸದಸ್ಯರು ಉಪಸ್ಥಿತರಿದ್ದರು. ಸ್ಥಳೀಯ ಸಂಘಟನೆಯಾದ ವಿಪ್ರ ಒಕ್ಕೂಟದ ಸದಸ್ಯರೂ ಹಾಜರಿದ್ದರು. ಶ್ರೀಯುತರು ಅಕಾಡೆಮಿ- ಯ ಕಾರ್ಯಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರು.

ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಕಾಡೆಮಿಯಿಂದ ನಡೆಸಲ್ಪಡುವ ಶ್ರೀಮಹಾಗಣಪತಿ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠಶಾಲೆಯ ಸಾಧನೆಯನ್ನು ಶ್ಲಾಘಿಸಿದರು. ಹಳ್ಳಿ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿದ್ದು ಈ ರೀತಿ

सम्पादकीयम्

अथ विदितचरमेवैतत् सारस्वतलोकनिपुणानां तत्रभवतां यत् "मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधनपत्रिका" संशोधनकर्मणि निरतानां नितराम् उपकरोतीति ।

विभिन्नेषु विश्वविद्यालयेषु अन्यान्यभाषामवलम्ब्य संशोधनं कुर्वतां स्वस्वविषयसम्बद्धलेखानां प्राप्तार्हतायां पत्रिकायां प्रकटनम् अनिवार्यमिति च ।

नियमश्चैषः विश्वविद्यालयानुदानायोगेन (UGC) 2009 तमे वर्षे परि-ष्कृतनियमेष्वन्यतमः ।

वेद–वेदाङ्ग–दर्शन–पुराण–इतिहास–काव्य–नाटक–शिक्षण–शास्त्रादि सम्बद्धानाम् आङ्ग्ल–हिन्दी–कन्नड–संस्कृताद्यन्यतमभाषया उपनिबद्धानां लेखानां प्रकटनाय "वेदसंस्कृत–अकाडेमी (रि.)" इत्याख्या संस्था NISCAIR संस्थया ISSN सङ्ख्याप्रदानेन मुद्राङ्किता संशोधनपत्रिका प्रकटनकर्मणि बद्धादरेति निश्चप्रचम् ।

"वेदसंस्कृत–अकाडेमी (रि.)" द्वारा "मूल्याङ्किता राष्ट्रियसंशोधन–पत्रिका" नाम्ना प्राकट्यं नीतासु च पत्रिकासु उपशतं लेखनानि प्राकाश्यन्त । पत्रिकाश्च लेखकानां हस्तङ्गता इति आत्मानं धन्यं मन्यामहे ।

अस्यां च प्रचिकटयिषितायां चतुर्दशसम्पुटे लौकिकालौकिकविषय–सम्बद्धानि सप्तदशलेखनानि प्राकट्यमर्हन्तीति महत् प्रमोदस्थानमिदम् । प्रयत्नोऽयं लेखप्रदानेन भवद्भिः सफलीक्रियत इति विश्वसिमः ।

शार्वरीसंवत्सरः, चैत्रमासः,
शुक्लपक्षः, प्रतिपत् तिथिः, बुधवासरः,
चान्द्रमानयुगादिः,
दिनाङ्कः : २५–०३–२०२०

भवदीयः,
सम्पादकः
[सम्पादकमण्डलीपरतः]

****

EDITORIAL NOTE

The Veda Samskrita Academy (R.) is one of the pioneering Academies of Karnataka, working to propagate, promote and popularize Veda, Vedic heritage, Samskrita language and literature and all that contain in Shastras. The Academy, by its valued publication and out-reach activities strives to highlight scientific, scholarly as well as utilitarian aspects of this great heritage of Shastras protected and preserved by our fore-fathers for thousands of years only for the welfare of humanity. This Academy is in Hegde Village, Kumta, nearby Dakshin Kashi, popularly known as "Gokarna" revered all over the world as the spiritual centre of great importance. Along with other enormous awareness-campaigns and works in the field of Veda and Samskrita, Academy has Shri Mahaganapati Samskrita Pathashala, which is well-known in this area as a sole Samskrita Pathashala, promoting the Vaidic knowledge and Samskrita education to masses by traditional method.

Now, the Academy is moving a step forward with the publication of "Journal of Veda Samskrita Academy" for the publication of scholarly out-come of researchers, teachers and scholars, who have dedicated themselves for this cause. Relevant to the publication, the Academy is already registered with International Standard Serial Number (ISSN) authority; National Institute of Science and Information Resource, (NISCAIR) New Delhi and obtained ISSN 2250-1711.

Therefore, this journal stands recognized at national level and we are quite conscious about the maintenance of highest quality of various research papers published in this volume and also subsequent volumes, keeping the national outlook.

The Fourteenth Volume of the journal is at your hand by the team efforts of various persons."Journal of Veda Samskrita Academy" consists of Seventeen (17) articles selected by the Editorial Advisory Board.

The Editorial Advisory Board reviewed the research papers independently, has set highest standards of quality in selecting the papers and variety of focused concepts of Shastras.

It is a matter of great pleasure that the Thirteenth Volume of our National Peer-Reviewed Research Journal was released by Shree Rajendra L. Bhat, K. E. S., B. E. O., Public Education Department, Kumata Division, Uttarakannada Dist.

Myself, as an editor of this journal, further gratefully acknowledge the scholars who have contributed research articles to this journal; the help rendered by Editorial Advisory Board in selecting the papers; assistance given by Kumar Pavan Hegde for Desk Top Publishing and setting the pages; help by Shri Gireesh R Bhat, Bavikatte for elegant designing of the cover page; and finally Pavan Graphics and Shri Krishna Mudranalaya for neat, timely and flawless out-come of the journal.

Chandramaana Yugaadi,
Sharvari Smavatsara,
Chaitra Shukla Pratipat,
Budhavaasara,
Date : 25-03-2020

Editor and Publisher
[On behalf of editorial board]

******

ಮಠದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜಿನ ಅದ್ವೈತವೇದಾಂತವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾದ ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಬಾಲಿಗದ್ದೆ ಶಂಕರ ನಾಗೇಶ ಭಟ್ಟರು, ಮೈಸೂರಿನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜಿನ ಡಾ. ವೆಂಕಟರಮಣ ಹೆಗಡೆಯವರು ಮತ್ತು ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜಿನ ಡಾ. ನಾಗಪತಿ ಭಟ್ಟರು ಮತ್ತು ಹೆಗಡೆಯಲ್ಲಿರುವ ಕುಮಟಾದ ಡಾ. ಎ.ವಿ.ಬಾಳಿಗಾ ಕಾಲೇಜಿನ ನಿವೃತ್ತಪ್ರಾಚಾರ್ಯರಾದ ಡಾ. ಯು.ಜಿ.ಶಾಸ್ತ್ರಿಯವರು ಸಹಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದಗಳು. ಸಕಾಲದಲ್ಲಿ ಡಿ.ಟಿ.ಪಿ. ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಕುಮಾರ ಪವನ ಹೆಗಡೆಯವರಿಗೂ, ಮುಖಪುಟದ ವರ್ಣವಿನ್ಯಾಸ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀ ಗಿರೀಶ ಆರ್. ಭಟ್ಟರಿಗೂ, ಅಂದವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಪವನ್ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ಮತ್ತು ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದ-
ವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಪವನ್ ಗ್ರಾಫಿಕ್ಸ್ ಮತ್ತು ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಅಂದವಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿ ಸಿದ್ಧಗೊಳಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣ ಮುದ್ರಣಾಲಯದ ಮಾಲಕರಿಗೆ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕಧನ್ಯವಾದಗಳು.

ದೇಶದ ನಾನಾ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಎಮ್.ಫಿಲ್ ಅಥವಾ ಪಿಎಚ್.ಡಿ. ಸಂಶೋಧಕರು, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಅಥವಾ ಈಗಾಗಲೇ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಉಪ-ನ್ಯಾಸಕರು, ಪ್ರೊಫೆಸರ್‌ಗಳು ತಮ್ಮ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಅಕಾಡೆಮಿಗೆ ಕಳುಹಿಸಿ ಕೊಡಬಹುದು. ಸಂಪಾದಕಸಲಹಾಮಂಡಳಿಯಿಂದ ಅಂಗೀಕೃತವಾದ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಸಂಶೋಧನ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗುವುದು. ಹೀಗೆ ಗ್ರಾಮೀಣ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿರುವ ಈ ವೇದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಕಾಡೆಮಿಯ ಸದುಪಯೋಗವನ್ನು ಆಸಕ್ತರು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳ ಬಹುದು ಎಂದು ವಿನಂತಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಶಾರ್ವರಿ ಸಂವತ್ಸರ, ಚೈತ್ರ ಮಾಸ,
ಶುಕ್ಲಪಕ್ಷ, ಪ್ರತಿಪತ್ ತಿಥಿ, ಬುಧವಾರ
ದಿನಾಂಕ : **25-03-2020**

ಸಂಪಾದಕರು
[ಸಂಪಾದಕ ಮಂಡಳಿಯ ಪರವಾಗಿ]

****

ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದ್ದು ತುಂಬಾ ಶ್ಲಾಘನೀಯ. ಸಂಸ್ಥೆ ಮತ್ತು ಪಾಠಶಾಲೆ ಇನ್ನೂ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಹೊಂದಲಿ ಮತ್ತು ಆದರ್ಶ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಂಸ್ಥೆಯಾಗಿ ಹೊರ ಹೊಮ್ಮಲಿ ಎಂದು ಹಾರೈಸಿದರು.

ಪ್ರಕೃತ ಈ ಸಂಚಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು 17 ಸಂಶೋಧನ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿವೆ.

* ಮಂಗಳೂರಿನ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿಯ ಶ್ರೀಧರ್ಮಪಾಲನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ ಯವರ "ಸಂಸ್ಕೃತ-ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಶ್ರೀಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿಯ ಕೊಡುಗೆ-ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಸಂಸ್ಕೃತ-ಸಂಸ್ಕೃತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟದ್ದಾಗಿದೆ. ಮಠ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

* ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯ ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದ ಡಾ.ವೆಂಕಟರಮಣ ಹೆಗಡೆಯವರ "साधारणधर्माणांसृष्टिपोषकत्वचिन्तनम्" ಎಂಬ ಲೇಖನವು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದ್ದು ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಷಯ ಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿದ್ದು, ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

* ಮುಂಬಯಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಡಾ. ಗಣಪತಿ ವಿ.ಹೆಗಡೆ ಯವರ "मनसः ज्ञानसाधनम्" ಲೇಖನವು ವೇದಾಂತ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಮನಸ್ಸಿನ ಬಗೆಗಿನ ಅದ್ವೈತ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

* ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯ ವ್ಯಾಕರಣ ಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದ ಡಾ. ಉದಯ ಭಟ್ಟರ "शब्दशास्त्रस्य महत्ता प्रासङ्गिकता च" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನವು ವ್ಯಾಕರಣ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ತುಂಬಾ ಸರಳವಾಗಿ ವ್ಯಾಕರಣದ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಸಂಶೋಧನ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತುಂಬಾ ಉಪಕಾರಿ ಆಗುವುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವೇ ಇಲ್ಲ.

* ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ಪದವಿ ಪೂರ್ವ ಮಹಾ ವಿದ್ಯಾ-ಲಯದ ಪ್ರಾಚಾರ್ಯರಾದ ಪ್ರೊ. ಜಿ.ಕೆ. ಮಂಜುನಾಥರವರ "ಪೂಜ್ಯತಾ ಭಾವ" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನವು ಸಾಮಾಜಿಕವಾಗಿದ್ದು, ಔಚಿತ್ಯಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ ಮತ್ತು ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ ಹಾಗೂ ಪ್ರಬುದ್ಧವಾಗಿದೆ.

* ಶೃಂಗೇರಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯಸಂಸ್ಕೃತಸಂಸ್ಥಾನದ ಅಲಂಕಾರಶಾಸ್ತ್ರ ವಿಭಾಗದ ಸಂಶೋಧನಾ ಛಾತ್ರರಾದ ವಿದ್ವಾನ್ ನಾರಾಯಣ ಸಾಮಾಯಿಯವರ "अलङ्कार- सौन्दर्यम्- उपमा" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಅಲಂಕಾರ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದ್ದು,

ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿದೆ. ಲೇಖನ ವಿದ್ವತ್ಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ.

* ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ಪದವಿ ಪೂರ್ವ ಮಹಾ ವಿದ್ಯಾ–ಲಯದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಉಪನ್ಯಾಸಕರಾದ ಡಾ. ನಾರಾಯಣ ಕೆ. ಹೆಚ್. ರವರ "ಅಥರ್ವ–ವೇದದಲ್ಲಿ ವನಸ್ಪತಿಗಳು" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಅಥರ್ವವೇದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ವನಸ್ಪತಿಗಳು ಹೇಗೆ ಮಾನವ ಸಮುದಾಯದ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಅದರ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಕೊರೋನಾ ಮಹಾಮರಿ ಮಾನವ ಸಮುದಾಯವನ್ನೇ ನಲುಗಿಸುತ್ತಿರುವ ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಈ ಲೇಖನವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ಮನನ ಮಾಡಿಕೊಂಡರೆ ನಮಗೇ ಒಳಿತು.

* ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಯೋಜನಾ ಸಹಾಯಕಿಯಾಗಿ ಸೇವೆಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ವಿದುಷೀ ತೇಜಸ್ವಿನೀ ಡಿ. ಯವರ "जैनाराधना–मण्डलानाम् एकम् अध्ययनम्" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಜೈನ ಪರಂಪರೆಯ ಆರಾಧನಾ ವಿಭಾಗಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಚೆನ್ನಾಗಿದೆ. ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

* ತಿರುಪತಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ವಿದ್ವಾನ್ ಮಹೇಂದ್ರ ಸೋಮಯಾಜಿಯವರ "माण्डूकोपनिषदि इतरोपनिषदुक्तविचारसंवाददर्शनम्" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ದ್ವೈತವೇದಾಂತ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿದೆ. ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

* ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಂಶೋಧನಾ ಛಾತ್ರರಾಗಿರುವ ವಿದ್ವಾನ್ ದತ್ತಾತ್ರೇಯ ದೀಕ್ಷಿತರ "योगदर्शनाधारेण विभूत्यौचित्यप्रकथनम् " ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಯೋಗಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಚೆನ್ನಾಗಿ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

* ಶಿವಮೊಗ್ಗೆಯ ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಕಲಾ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯದ ಎಜ್ಯುಕೇಶನ್ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯಕ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಡಾ. ಮಂಜುನಾಥ ಹೆಚ್. ಪಿ. ಯವರ "**A Study On Job Satisfaction of Pre University College Teachers in relation to their Occupational Stress, Locus of Control and Job involvement.**" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಶಿಕ್ಷಣ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರೌಢವಾಗಿದೆ. ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ ತುಂಬಾ ಪ್ರಯೋಜನಕಾರಿಯಾಗಿದೆ. ಅವರ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಧಾರೆ ಎರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಲು ನಮಗೂ ಹೆಮ್ಮೆ ಅನಿಸುತ್ತಿದೆ.

* ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಶೇಷಾದ್ರಿಪುರಂನಲ್ಲಿರುವ ಪದವಿ ಪೂರ್ವ ಮಹಾವಿದ್ಯಾ–ಲಯದ ಫಿಜಿಕ್ಸ್ ವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಪ್ರೊ. ಕೆ. ಆರ್. ಮೀರಾರವರ "ಸ್ಫಟಿಕಮಣಿ" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರೌಢವಾಗಿದೆ.

ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯ ಎಲ್ಲಾ ಬಗೆಯ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಎಳೆ ಎಳೆಯಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿ ಓದುಗರಿಗೆ ನೀಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಒಬ್ಬ ವಿಜ್ಞಾನ ಶಿಕ್ಷಕರಾಗಿ ದೈವಿಕವಾಗಿಯೂ ಚಿಂತಿಸಿರುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನೀಯ ಅಂಶವಾಗಿದೆ. ಸಂಗ್ರಹ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

* ಮೈಸೂರಿನ ಮಹಾರಾಜ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮಹಾಪಾಠಶಾಲೆಯ ಪ್ರಾಚಾರ್ಯರಾಗಿರುವ ಮತ್ತು ಶಕ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೂ ಆಗಿರುವ ವಿದ್ವಾನ್ ಡಾ. ಕೆ. ಎಮ್. ಮಹದೇವಯ್ಯನವರ "कैवल्यसारग्रन्थोक्तरीत्या महा– लिङ्गस्थले स्वीकृतप्रसादिस्थल–शिष्टोदनस्थलयोः स्वरूपम्"

ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಂಶೋಧನಾ ಛಾತ್ರರಾಗಿರುವ ವಿದ್ವಾನ್ ಚಂದ್ರಶೇಖರಯ್ಯನವರ "मुण्डकोपनिषदि प्रतिपादित जगत् सृष्टिविषयः"

ಹಾಗೂ ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗದ ಸಂಶೋಧನಾ ಛಾತ್ರರಾಗಿರುವ ಎಸ್. ಪಿ. ದಯಾನಂದರವರ "आगमपदशब्दार्थ– निरूपण पूर्वकस्वरूप विवरणम्" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನಗಳು ಶಕ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ವೇದಾಂತ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವುಗಳಾಗಿದೆ. ಶಕ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ವೇದಾಂತ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಮೂಲ ತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಲೇಖನಗಳಾಗಿವೆ. ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿವೆ.

* ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಸಂಶೋಧನಾ ಛಾತ್ರರಾಗಿರುವ ವಿದ್ವಾನ್ ಗುರುಪ್ರಸಾದರವರ "श्रीमद्रामायणानुसारेण दैवपुरुषकारयोः प्राबल्यदौर्बल्यसमीक्षा" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನವು ರಾಮಾಯಣದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾದ ದೈವತ್ವ ಮತ್ತು ಪುರುಷತ್ವದ ಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತದೆ. ಲೇಖನ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ.

* ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದಲ್ಲಿ ಯೋಜನಾ ಸಹಾಯಕರಾಗಿ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿರುವ ಹೇಮರಾಜ ಎನ್. ಎಸ್. ರವರ "कालिदास– प्रणीत–अभिज्ञानशाकुन्तले काव्यरसतत्वविमर्शः" ಎನ್ನುವ ಲೇಖನ ಮಹಾಕಾವ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿದ್ದು ಅಭಿಜ್ಞಾನಶಾಕುಂತಲದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ಕಾವ್ಯರಸತತ್ತ್ವಗಳನ್ನು ಓದುಗರಿಗೆ ನೀಡುವಲ್ಲಿ ಸಮರ್ಥರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಸಂಗ್ರಹಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ **17** ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಾಶಿಸಲು ಮತ್ತು ಇವೆಲ್ಲಾ ಲೇಖನಗಳು ಪ್ರಕಾಶನಾರ್ಹತೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಿವೆ ಎನ್ನಲೂ ಹೆಮ್ಮೆ ಎನಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಈ ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಲು ಉಡುಪಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜಿನ ಪ್ರಾಚಾರ್ಯರಾದ ಡಾ. ಎನ್. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣ ಭಟ್ಟರು, ಉಮ್ಮಚಗಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕಾಲೇಜಿನ ನಿವೃತ್ತ ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರಾದ ವಿದ್ವಾನ್ ರಾಮಚಂದ್ರ ಭಟ್ಟರು, ಶ್ರೀಸ್ವರ್ಣವಲ್ಲೀ

सुस्थिरा प्रकृतिः पतिव्रता भार्येव पुरुषं जन्मान्तरेष्वपि अनुगच्छतीत्यर्थः । उपमानोपमेययोर्मध्ये यत्साम्यं कविना दृष्टं प्रतिभाकल्पितं वा वर्तते तत्साधारणधर्म इति कथ्यते । अयं साधारणधर्मोऽपि उपमावदेव चमत्कृतिरूपः सिद्धकवेर्गिरौ भवति । सः क्वचित् नैसर्गिकसाम्यरूपः प्रतीयते, क्वचित्तु शब्दश्लेषमूलकोऽर्थश्लेषमूलको वा सन् कृत्रिमतामपि धत्ते । अपि च क्वचिदेकस्यामुपमायामेक एव साधारणधर्मः कविना प्रतिपाद्यते क्वचि त्वनेके धर्मा अपि प्रदर्शयन्ते । अत्रापि कालिदासस्येयमुपमा उदाहरणत्वेन दीयते– मिथ्यापवादश्रवणात् रामेण सीतायास्त्यागः कृतः । ततो लक्ष्मणेन सा वाल्मीक्यध्युषितं वनं नीता । तत्र त्यागवृत्तान्तश्रवणेन सञ्जातां तस्या अवस्थां कविर्वर्णयति रघुवंशे चतुर्दशसर्गे –

ततो ऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ इति ।

अत्र लतासीतयोर्मध्ये साधारणधर्माणामनेकता चमत्कृतिमयैः पदैः कवेः प्रतिभया पुरस्कृता दृश्यते । पृथिवी उभयोरपि जननी, किन्तु तस्या जननीत्वं सीताविषये लताविषये च भिन्नरूपम् । एवमेव लतायाः कुसुमपतनमपि सीताया आभरणपतनाद् भिन्नकारणकम् । तथापि कविः स्वप्रतिभया तयोः साम्यं कल्पयति, अस्माकं चेतांसि च तस्य निरूपणेन रञ्जयति ।

एतादृश्या उपमाया विषये अन्योऽप्यंशोऽस्माभिः चिन्तनीयं भवति । नीतिशास्त्रस्य धर्मशास्त्रस्य वा नियमाः केवलं स्वत एव विहिता शुष्का भवन्ति, न च ते कस्मैचिदपि रोचन्ते । विशेषस्त्वाधुनिके युगे उपदेशस्य तिरस्कारो जना नां सर्वत्र दृश्यत एव । किन्तु त एव निय माः च मत्कृतिमयैः उपमाद्यलङ्कारैः संवलिताः सकलजनानां हृदि सहजमेव पदं प्राप्नुवन्ति । अत एवास्माकं भारतभूम्यामङ्ख्यातानि सुभाषितानि प्राचीन - कालत एव प्रचलितानि दृश्यन्ते । तेषु कतिपयान्यत्यन्तसुन्दरोपमा युक्तानि सन्ति । अयमस्त्यपर उपयोग उपमायाः । प्रथमः सौन्दर्येण मनोरञ्जनरूपः । अयमपरो मम्मटकथनानुसारं कान्तासम्मिततयोपदेशरूपः । ईदृशीः काश्चिदुपमा अहमत्र निदर्शनरुपेणोद्धरिष्यामि । सांसारिकसम्बन्धानां क्षणिकत्वं प्रतिपादयितुमियमुपमा महाभारते दर्शिता-

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

अलङ्कारसौन्दर्यम् – उपमा

नारायन सामाइ (शृङ्गेरी)*

सौन्दर्योपासकः मानवः यत्र यत्र सौन्दर्यं पश्यति तत्र सर्वत्रापि स्वप्रवृत्तेः इच्छां प्रकटयति । सुन्दरवस्तूनि द्रष्टुमिच्छति, सुश्राव्यतया सुन्दरं गीतं श्रोतुमिच्छति इत्यादिरीत्या । अत एव नश्वरमपि देहं सुन्दरतया अलङ्करोति आभूषणधारणेन । तं सुन्दरं देहं द्रष्ट्वा सन्तोषमनुभवति । मानवस्य अयमेव स्वभावः आनन्ददायककाव्येषु अपि दृश्यते । काव्येषु आत्मा रसः, तत्समुद्भूतः विगलितवेद्यान्तरानन्द एव काव्यस्य परमप्रयोजनत्वेन प्रतिपादितश्च । तथापि तं रसम् अनेकविधैः अलङ्कर्तुमिच्छति कविरूपः मानवः, अलङ्कृतमिच्छति सहृदयरूपश्च मानवः । एवं काव्यसौन्दर्यवर्धकाः शब्दार्थालङ्काराः प्रतिपादिताः काव्यशास्त्रिभिः ।

एतादृशालङ्काराणां यद्यपि रसापेक्षया ध्वन्यपेक्षया वा काव्येषु गौणत्वं सामान्यतः काव्यविद्भिः स्वीक्रियते तथापि अलङ्काराः काव्यदेहस्य मनोज्ञत्वं सविशेषं सम्पादयन्तीति कथिते न कस्याप्यभिप्रायविरोधो भवितुमर्हति । यथा कापि लता स्वभावत एव स्वकीयपर्णसमृद्ध्या शाखा - वितानेन च अस्माकं चित्तम् आकर्षति । तथापि यदा सा पुष्पवती भवति तदाऽधिकतरां शोभां प्रकटयति । एवमेव कविताविषयेऽलङ्काराणामपि द्रष्टव्यम् । कालिदासस्य शकुन्तला वल्कलधारणेनाप्यधिकमनोज्ञा दुष्यन्तेन दृष्टा-

सरसिजमनुविद्धं वल्कलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

किन्त्वनेन कारणेन तया अ न्यान्याभूषणानि नैव परिधातव्यानीति कालिदासेनापि न कुत्रापि प्रतिषेधः कृतः । एवमलङ्कारा औचित्यमनतिक्रम्य प्रयुक्ताः कवितायाः सौन्दर्यं वर्धयन्त्येव ।

----

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्,- १/२०

अलङ्काराणामलङ्कारत्वं शोभावर्धनहेतुकम् । इतरथा तेषां प्रयोजनमेव किञ्चिन्न स्यात् । काव्येष्वलङ्काराणां स्थानं निर्वर्णयन् जयदेवाख्यः कविः एवं वदति-

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती॥ [२] इति ।

अलङ्काराः शब्दार्थभेदेन विभक्ता इति पूर्वमुक्तम् । तेषु काव्यात्मनः रसस्य पोषकत्वात् अर्थालङ्काराणामेव शब्दालङ्कारापेक्षया अधिकं स्थानं दत्तमस्ति काव्ये । तेषु अर्थालङ्कारेषु यद्यपि सादृश्य-विरोध-लोकन्याय-अध्यवसायादिमूलतया वैविध्यं दृश्यते तथापि सादृश्यमूलकालङ्काराणां प्राधान्यं कविप्रयोगदृष्ट्यापि दरीदृश्यत एव । तेषु सादृश्यमूलकालङ्कारे- ष्वपि उपमायाः विशिष्टं स्थानं वर्तते , सर्वालङ्कारमूलतया तस्याः । रूपकोत्प्रेक्षाद्यनेकालङ्काराणां सा ह्येव मूलरूपेण स्थिता । अप्पयदीक्षित - महोदयेन एतदेव निगदितमेवम्-

उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान्।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः॥ [३] इति ।

साधर्म्यमूला हि उपमा । तत्साधर्म्यं स्थूलं वा स्यात् सूक्ष्मं वा बाह्यं वा स्यादाभ्यन्तरं वा प्रत्यक्षं वा स्यात् कल्पितं वा । किन्तु केवलं साधर्म्यवचो उपमानत्वेन न स्वीक्रियते । 'रामः कृष्णसदृश' इति यदि कोऽपि ब्रूयात् तर्हि न तत्र कोऽप्यलङ्कारः । साधर्म्यं यदि चेतश्चमत्कृतिजनकं भवति तर्ह्येव तदलङ्कारस्य प्राणत्वेन गृहीतुं शक्यते । तादृशम् उपमालङ्कारसौन्दर्यम् उदाहरणानां प्रस्तुत्या विशदयितुमिच्छामि ।

'उपमा कालिदासस्य ' इत्युक्तिस्तु प्रसिद्धैव । तच्च उ पमास्वामित्व-मस्य महाकवेः तेन विरचिते ग्रन्थसप्तके प्रमाणितमस्ति । तेषु रघुवंशादि ग्रन्थेषु श्लोके उपमाबाहुल्यं सर्वत्र दृश्यते ।

----

२ चन्द्रालोकः,-१/९
३. चित्रमीमांसा, पृ. सं.-६

ते भ्यः कांश्चन ए व श्लोकान् अ त्रोद्धरिष्यामि । रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य प्रथम एव श्लोके-

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ [४]

अत्र कविः पार्वतीपरमेश्वरयुगलं वागर्थयुगलेनोपमितं वर्णयति । अस्मिन् रघुवंश एव कालिदासेन दिलीपनृपतेः पत्न्याः सुदक्षिणाया गार्भिण्याः वर्णने तिस्रः सौन्दर्यप्राचुर्यमय्य उपमा ग्रथिताः-

विधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तः सलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ इति ।

आसामेकतमाऽपि अस्माकं हृदयाह्लादजननाय पर्याप्ता भवति, तिस्रस्तु पठित्वाऽऽनन्दातिरेक एव यदि सञ्जायते न तत्र किमप्याश्चर्यम् । कालिदासवत् कविर्माघोऽपि शिशुपालवधनाम्नि स्वकीयमहाकाव्ये बह्वी - श्चमत्कृतिमया उ पमाः प्रयोजितवान् । तासामियमेका सौन्दर्यातिशयमयी एवं ग्रथिता-

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः सञ्चारिणो यथा ।
रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुमहीभृतः ॥ [५] इति ।

अत्र विजिगीषुः सम्राट् स्थायीभावलक्षितरसेनोपमितः, अन्ये च राजानः सञ्चारिभावैस्तुल्याः प्रदर्शिताः । एवमस्मिन् श्लोके राजनीतिशास्त्र - गतमुपमेयं काव्यशास्त्रगतं चोपमानं सत् अस्माकं चेतसीयमुपमाऽधिकतर - माह्लादं जनयति । इयमपराप्युपमा माघस्यैव-

सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ इति ।

'स्वभावो दुरतिक्रम ' इति सिद्धान्तोऽत्र अतीव रमणीयोपमया प्रतिपादितः ।

----

४. रघुवंशम्,-१/१
५. शि. व.- २/८७

एवम् उपमा सर्वेषामलङ्काराणां साम्राज्ञीति वयं यदि ब्रूमो न तत्र तर्हि काप्यत्युक्तिरस्माभिः कृता स्यात् । रसोत्कर्षकारकेष्वलङ्कारेषु उपमैव प्रधानेत्यत्र न कापि संशीतिः ।

नारायन सामाइ
शोधच्छात्रः,
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
राजीवगान्धीपरिसरः
शृङ्गेरी-५७
चिक्कमगळूरु, कर्नाटक
चरदूरवाणी-

****

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातामेवं भूतसमागमः ॥ [६] इति ।

इयमपरा महाकवेर्भासस्य, मृत्योरपरिहार्यतायाः दर्शनाय प्रयोजिता-

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जूच्छेदे के घटं धारयन्ति ।
एवं लोकस्तुल्यधर्मा वनस्य काले काले छिद्यते रूह्यते च ॥

एकमज्ञातकवेः सुभाषितं पश्यामः :-

मुखेन नोद्गिरत्यूर्ध्वं हृदये न नयत्यधः ।
जरयत्यन्तरे साधुर्दोषं विषमिवेश्वरः ॥

अत्र साधु – शम्भोः साधर्म्यं सविशेषचमत्कृतिरूपं प्रतिपादितं सत् सत्वरमेवास्माकं हृदयान्याकर्षति । इदमपरं सुभाषितमपि साध्वसाधुविषय - मतिशयमनोहराभ्यामुपमाभ्यामाह्लादयति-

सन्त्यज्य शूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णाति सज्जनः ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः ॥ इति ।

अत्र शूर्पचालनीसदृशाभ्यां गृहोपस्कराभ्याम् इमे उपमे कविना निष्पादिते सत्यौ कवेरूत्कृष्टप्रतिभामेव प्रदर्शयतः ।

उपमायाश्चमत्कृतिजनकत्वरूपं लक्षणं काव्ये न केवलं कस्मिंश्चि - दप्येकस्मिन्नेव रसविषये दृश्यते, अपि तु नवरसेषु समानमेव । यथा शृङ्गार - रसे शान्तरसे वा उपमा उपकारिणी भवति तथा हास्यरसस्य निष्पादनेऽपि । इदं पद्यमत्रोदाहरणत्वेनोपन्यस्यते-

बिलाद्बहिर्बिलस्यान्तः स्थितमार्जारसर्पयोः ।
मध्ये चाखुरिवाभाति पत्नीद्वययुतो नरः ॥ [७]

अत्र मनुष्यो मूषकेनोपमीयते हास्यरसोत्पादनाय । अद्यतनानां कवीनामपि अत्यन्तं प्रियोऽयमलङ्कारः । इयमुपमा रवीन्द्रनाथठाकुरस्य मुखान्निसृता-

----

६. महाभारतम् ७. सुभाषितम्

कदर्य इव सञ्जहार निजहेम सायं रविः ॥ इति ।

सूर्यास्तमयस्येदं वर्णनम् । यथा कोऽपि धनलुब्धः कृपणः स्वकीयं काञ्चनं सन्ध्यायामुपसंहरति, सुरक्षिते स्थाने च निदधाति, तथा सूर्योऽपि गगनतले विकीर्णं स्वकीयं स्वर्णवर्णं तेज उपसंहरति, इतीयमतिवैचित्र्य - मय्युपमा कविवरेण पुरस्कृता ।

मानवहृदयस्य दुःखातिरेकं नैराश्यं च सा नितरां व्यनक्ति, उपमान - स्यात्यन्तसामान्यतया । इय मुपमा श्री अरविन्दस्य 'सावित्री' नामक महा - काव्यात् स्पेण्डरस्योपमया सृष्टाद्वातावरणादत्यन्तभिन्नमेव वातावरणं निर्मिमाणा दृश्यते-

वृक्षा गिरीन्द्राश्च हि तत्र तस्थुर्जाता विचारा इव विश्वकर्तुः ।
विचित्रवर्णाश्च बभुः पतङ्गा स चेतनाः पुष्पगणा नभस्थाः ॥ इति ।

एवं निखिलजगद्वाङ्मयं व्याप्नोतीयमुपमा । अन्ते उपमालङ्कारेण कथम् अर्थपरम्परैव ध्वन्यते इत्येतत् विशदीकर्तुम् उपमाधिपतेः कविकुलगुरोः कालिदासस्य एकमुदाहरणं प्रदर्श्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के पितरं त्यक्त्वा गन्तुं दुःखमनु-भवन्तीं शकुन्तलां वदति कण्वमहर्षिः-

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यति ॥ ८ इति ।

अत्र उत्तरार्द्धे वर्तमानायाम् उपमायाम् एकस्मिन्नेव वाक्ये वस्तुतः उपमालङ्कारद्वयम्- त्वत्पदनिर्दिष्टा शकुन्तला उपमेयम्, प्राची उपमानम्, इव इति उपमावाचकपदम्, प्रसूतिः साधारणधर्मः । तथैव तनयः उपमेयम्, अर्कः उपमानम्, इव इत्युपमावाचकम्, पावनत्वं साधारणधर्मः । किन्तु प्राचीदिक् यथा पावनम् अर्कं प्रसूते तथैव त्वमपि पावनं तनयं प्रसूते इति

---

८. अभिज्ञानशाकुन्तलम्,- ४/२१

वाक्योपमायां पर्यवसानम् । अत्र उपमाद्वारा नैकेंऽशाः अस्माभिरवगम्यते ।

प्राची-शकुन्तलयोः उपमानोपमेयभावं पश्यामस्तावत् । प्राचीदिक् अर्कं प्रसूते । तथैव शकुन्तला तनयं (सर्वदमनं) प्रसूते । किन्तु एतन्मात्रेणैव तयोः उपमानोपमेयभावः न पूर्णतामेति । अन्यथा सर्वा अपि स्त्रियः प्राचीसदृश्य एवेति वक्तव्यमापतति । किन्त्वत्र अस्ति कश्चन विशेषः । यथा सूर्योदयात् प्राक् अन्धतमसावृता न प्रकाशते, तथैव शकुन्तलापि कुमारोदयात् प्राक् शापव्यवहितमतिना दुष्यन्तेन प्रत्याख्याता शोकान्धकारभराक्रान्ता न प्रकाशते । पुत्रोदयानन्तरं सूर्येण प्राचीदिक् यथा प्रकाशते तथा मारीचाश्रमे पत्या सङ्गता स्वां शोभां पुनः प्राप्नोति इत्यनेन तयोरुपमानोपमेयभावस्य सार्थक्यम् औचित्यञ्च ।

तथैव अर्क-शकुन्तलातनययोः उपमानोपमेयभावः । पावनत्वं तयोः साधारणधर्मः । जगतः यत्किमपि मालिन्यम् अर्कं न स्पृशति । अर्कस्याभावे वर्तमानः सर्वोऽपि दोषः अर्कोदये विनश्यन्ति । तथैव अयमपि । तस्य पावनत्वं सिद्धं भवति शकुन्तला-दुष्यन्तयोः सम्बन्धस्य पावनत्व एव । तस्य च पावनत्वं तदैव सिद्धं यदा सम्पूर्णेन मनसा कण्वमहर्षिणा ससन्तोषं तदङ्गीकृतम् । किन्तु दुष्यन्तेन शकुन्तलाया प्रत्याख्याने तस्या तनयस्यापि प्रत्याख्यानं सिद्धमेव खलु इति चेत्, न । अग्रे तव तनय एव सर्वं समीकरिष्यति । अतः दुष्यन्तसमीपे गते सति तत्र यद्यद् घटते तत्सर्वं सोढव्यं त्वया तनयार्थम् इति कण्वमहर्षेः हृद्गतम् । अतः परमपावनेन अर्केण सह स उपमितः ।

अपि च यथा अर्कः सूर्यकुलस्य संस्थापकः तथैव भरतनाम्ना प्रसिद्धिं गमिष्यतः शकुन्तलातनयस्यापि भरतकुलसंस्थापकत्वं भविष्यति । अनेनापि अर्कस्तस्य उपमानं भवति ।

अर्को यथा निसर्गतेजस्वी, निखिलभुवनान्धकारनिवारयिता, परन्तपश्च भवति, तथैव राजपदे विराजमानः शकुन्तलातनयोऽपि । अनेनापि कारणेन तस्य अर्केणोपमितिः सार्थिकैव ।

एतत्सर्वमपि सिद्ध्यति कालिदासनिबद्धस्योपमालङ्कारस्य माहात्म्येन । प्रायः अत्र अन्यः कश्चनालङ्कारः एतादृशरीत्या कविविव-क्षिताभिव्यञ्जने समर्थो न भवतीति यद्युच्यते तर्हि न कस्यापि विमस्तिस्तत्र स्यात् ।

ಶ್ರೀಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಗುರುಪೀಠ ಹೆಚ್ಚು ದಿನ ಶೂನ್ಯವಾಗಿರಬಾರದು. ಆದಷ್ಟು ಜರುರಾಗಿ ಪೀಠಕ್ಕೆ ಗುರುಗಳನ್ನು ತರಬೇಕೆಂಬ ಚಿಂತೆಯಿಂದ ಕೆ. ಹೆಚ್. ರಾಮಯ್ಯ ನವರು ತಮ್ಮ ಎಲ್ಲಾ ಗಣ್ಯ ಮಿತ್ರರನ್ನೂ ಬರಮಾಡಿಕೊಂಡು ಸುದೀರ್ಘವಾಗಿ ವಿಚಾರ ವಿನಿಮಯ ನಡೆಸಿ ಪೀಠ ಪ್ರಭುತ್ವದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಿರ್ಣಯಕ್ಕೆ ಬಂದರು. ಮುಂದಿನ ಪೀಠಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡುವ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ತತ್ಸಂಬಂಧ ಶ್ರೀಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಭೆ ಸೇರುವಂತೆ ಪತ್ರಿಕೆಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಯಿತು. ೨೧-೦೨-೧೯೨೫ ರಂದು ಭಕ್ತಸಮೂಹ ಸಭೆ ಸೇರಿತು. ಆ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡವಪುರದ ಕುಂತೀಬೆಟ್ಟದ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿರುವ ದರಸ ಗುಪ್ಪೆ ಎಂಬ ಗ್ರಾಮದ ಗುರುರಾಮಯ್ಯ ಅವರನ್ನು ಏಕಕಂಠದಿಂದ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿಯ ಪೀಠಾಧಿಕಾರಿಯನ್ನಾಗಿ ಚುನಾಯಿಸಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಆಗಿನ ಶ್ರೀಮಾನ್ ಮಹಾರಾಜರು ತಮ್ಮ ಅಂಗೀಕಾರವನ್ನಿತ್ತರು. ತರುವಾಯ ಗುರುರಾಮಯ್ಯನವರಿಗೆ ಶ್ರೀಭಕ್ತನಾಥ ಸ್ವಾಮಿಗಳೆಂಬ ಆಶ್ರಮೋಚಿತ ನಾಮಧೇಯ ಬಂದಿತು. ೨೩-೦೨-೧೯೨೮ ರಂದು ಶ್ರೀ ಭಕ್ತನಾಥಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಹೋತ್ಸವವು ಸರ್ಕಾರದ ಸಹಕಾರದಿಂದ ಜನಸ್ತೋಮದ ನಡುವೆ ವಿಜೃಂಭಣೆಯಿಂದ ನಡೆಯಿತು.

ಶ್ರೀ ಭಕ್ತನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳು ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಶೇಖರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಉತ್ತರಾಧಿಕಾರಿಗಳನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದರು. ತಾವು ನಲವತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದುಕೊಂಡು ಶ್ರೀಮಠದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ತೊಡಗಿಸಿ ಕೊಂಡರು. ೧೯೬೭ರಲ್ಲಿ ಕಾಲೈಕ್ಯರಾದರು. ಪ್ರಕಾಮ ಪಂಡಿತರಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಶೇಖರ ನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳು. ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಕ್ಷೇತ್ರದ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾದರು. ಅವರು ಉತ್ತಮ ವಾಗ್ಮಿಗಳು. ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ತಮಿಳು, ಹಿಂದೂಸ್ಥಾನಿ, ಹಿಂದಿ, ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಪರಿಣತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಇವರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಮಠದಲ್ಲಿ ಮಾಧ್ಯಮಿಕ ಶಾಲೆ ಮತ್ತು ಉಚಿತ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ನಿಲಯವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿ ತಾವೇ ಉಪಾಧ್ಯಾಯರಾಗಿ ನಿಂತು ಪಾಠಪ್ರವಚನಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು.

ದುರಂತವೆಂದರೆ ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಶೇಖರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರು ಕೇವಲ ಹನ್ನೊಂದು ತಿಂಗಳ ಕಾಲ ಮಾತ್ರ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದು ನಂತರ ಭೈರವನಲ್ಲಿ ಕಾಲೈಕ್ಯರಾದರು. ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಕ್ಷೇತ್ರದ ನಾಥಪರಂಪರೆಯ ಧರ್ಮಪೀಠದ ೬೯ನೇ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಶೇಖರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರು ಕಾಲೈಕ್ಯರಾದ ನಂತರ ಅವರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ರಮಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರು ೭೦ನೇ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಸಿದ್ಧಸಿಂಹಾಸನ ರೂಢರಾದರು. ಅವರು ಶ್ರೀಮಠವನ್ನು ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯ ಪಥದತ್ತ ಕೊಂಡೊಯ್ದರು. ಅವರು ಇಬ್ಬರು ಶಿಷ್ಯರನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಶ್ರೀ ರಮಾನಂದ ನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳಿಂದ ದೀಕ್ಷೆ ಪಡೆದಿದ್ದ ಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯದಕ್ಷತೆ, ಸೇವಾಬುದ್ಧಿ, ಸೌಮ್ಯಸ್ವಭಾವ, ಆತ್ಮಚಿಂತನೆ, ಸಂಘಟನಾಶಕ್ತಿ ಮೊದಲಾದ ಸದ್ಗುಣ- ಗಳನ್ನು ಗ್ರಹಿಸಿ ಅವರಿಗೇ ಮುಂದಿನ ಪೀಠಾಧಿಕಾರವೆಂದು ಉಯಿಲನ್ನು ಬರೆದಿಟ್ಟು

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

¸ÀA¸ÀøvÀ-¸ÀA¸ÀøwUÉ ²Ã¨Á®UÀAUÁzÀgÀ£ÁxÀ ªÀÄºÁ¸Á«ÄÃf AiÀÄ PÉÆqÀÄUÉ -MAzÀÄ CzÀåAiÀÄ£À

ಶ್ರೀ ಧರ್ಮಪಾಲನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ *
ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ ಮಠ

²Ã DÀ¢ZÀÄAZÀ£ÀVj ªÀÄoÀzÀ UÀÄgÀÄ ¥ÀgÀA¥ÀgÉ

ಪುರಾಣೇತಿಹಾಸ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾದ ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನಮಠವು ಬಹುಪ್ರಾಚೀನವಾದದ್ದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಇದರ ಗುರುಪರಂಪರೆಯೂ ಸುದೀರ್ಘವಾದುದು. ಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರು ಶ್ರೀ ಮಠದ ಎಪ್ಪತ್ತೊಂದನೆಯ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರು. ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಎಪ್ಪತ್ತು ಜನ ಸಿದ್ಧಯೋಗಿಗಳು ನಾಥಪರಂಪರೆಯ ಪೀಠವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಧರ್ಮದ ಅಭ್ಯುದಯವನ್ನು ಜಗತ್ತಿಗೆ ಸಾರಿದ ನಾಥಪರಂಪರೆ ಇದರ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಹಲವು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣ ಬಹುದು. ಆದಿರುದ್ರನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಪೀಠವಿದು. ತಾನು ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿ ಸಿದ್ಧ ಯೋಗಿಗೆ ಈ ಪೀಠವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುತ್ತಾನೆಂಬ ವಿಚಾರವನ್ನು "ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಸ್ಥಳಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ" ವೆಂಬ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ದುರ್ವಾಸ ಮುನಿಯು ಋಷ್ಯಶೃಂಗ ಮುನಿಗೆ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಶೈವಪುರಾಣದಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

सर्व पाप विशुद्धात्मा अन्ते स्वर्गमवाप्नुयात् ।
मम पीठं प्रदास्यामि योगिनामपि दुर्लभम् ॥
मत्ते जोंशांश सहितं ज्वालामयमिदं तव ।
तत्रस्थं त्वां योगिराजं जन्म साफल्यमृच्छति ॥

ಆ. ಸ್ಥ. ಶೈ. ಪು ಅ. ೭. ೨೯. ३೦

---

*(श्रीधर्मपालनाथ स्वामीजि महाभागाः मङ्गळूरु विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागस्य मुख्यस्थानां प्राध्यापकानां डा. कुमारसुब्रह्मण्य भट्ट महोदयानां मार्गदर्शनेन "¸ÀA¸ÀøvÀ-¸ÀA¸ÀøwUÉ ²Ã¨Á®UÀAUÁzÀgÀ£ÁxÀ ªÀÄºÁ¸Á«ÄÃf AiÀÄ PÉÆqÀÄUÉ - MAzÀÄ CzÀåAiÀÄ£À" इत्यस्मिन् विषये मङ्गळूरु विश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि निरताः सन्ति ।)

"ಸರ್ವಪಾಪಗಳು ಪರಿಹಾರವಾಗುವುದರಿಂದ ಶುದ್ಧಾತ್ಮನಾಗಿ, ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸರ್ವವನ್ನು ಹೊಂದುವನು. ನನ್ನ ತೇಜಸ್ಸಿನ ಅಂಶಭಾಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಜ್ವಾಲಸ್ವರೂಪವಾದ ಯೋಗಿಗಳಿಗೂ ದುರ್ಲಭವಾದ ನನ್ನ ಈ ಪೀಠವನ್ನು ನಿನಗೆ
ಕೊಡುತ್ತೇನೆ. ಈ ಪೀಠದಲ್ಲಿರುವ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಯೋಗಿಯಾದ ನಿನ್ನನ್ನು ನೋಡಿ ಮಾನವರು ಜನ್ಮ ಸಾರ್ಥಕ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾರೆ."

ಈ ಉಲ್ಲೇಖಾನುಸಾರ ಆದಿರುದ್ರನಿಂದ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಸಿದ್ಧಯೋಗಿಗೆ ದೊರೆತು ಅಲ್ಲಿಂದ ಸಿದ್ಧಯೋಗಿಯ ಶಿಷ್ಯನಾದ ಕರ್ಮನಾಥರ ಪಾಲಿಗೆ ಬಂದು ಈ ದಿವ್ಯಪೀಠ ಅನೇಕ ಗುರುಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರೆಯಿತು. ಕರ್ಮನಾಥರ ಪಟ್ಟಾಧಿಕಾರ ನಂತರ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಸಿದ್ಧಸಿಂಹಾಸನಕ್ಕೆ ಪಟ್ಟಾಭಿಷಕ್ತರಾದ ನಾಥರ ಪರಂಪರೆಯನ್ನು ನಾಮಧೇಯಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

೧. ಶ್ರೀ ಆದಿರುದ್ರನ ಕಾಪಲ್ಯವತಾರ
೨. ಸಿದ್ಧಯೋಗ್ಯವತಾರ
೩. ಕರ್ಮನಾಥರು
೪. ಶಿವನಾಥರು
೫. ಹರಿನಾಥರು
೬. ಬ್ರಹ್ಮನಾಥರು
೭. ಗಿರಿಜಾನಾಥರು
೮. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾಥರು
೯. ವಾಣೀನಾಥರು
೧೦. ಸೋಮನಾಥರು
೧೧. ಭೌಮನಾಥರು
೧೨. ಸೌಮ್ಯನಾಥರು
೧೩. ಗುರುನಾಥರು
೧೪. ಭಾರ್ಗವನಾಥರು
೧೫. ಮಂದನಾಥರು
೧೬. ತಮೋನಾಥರು
೧೭. ಕೇತುನಾಥರು
೧೮. ವಜ್ರನಾಥರು
೧೯. ಆಜ್ಞೇಯನಾಥರು
೨೦. ಕಾಲನಾಥರು
೨೧. ನಿರುರುತಿನಾಥರು
೨೨. ಸಿಂಧುನಾಥರು
೨೩. ಪವನನಾಥರು
೨೪. ಕುಬೇರನಾಥರು
೨೫. ಈಶನಾಥರು
೨೬. ಧರಣೀನಾಥರು
೨೭. ಮೇಘನಾಥರು
೨೮. ಕೈಲಾಸನಾಥರು
೨೯. ಕ್ಷೀರಾಬ್ಧಿನಾಥರು
೩೦. ಸತ್ಯಲೋಕನಾಥರು
೩೧. ವಿಶ್ವನಾಥರು
೩೨. ಕಾಶೀನಾಥರು
೩೩. ಗಂಗಾನಾಥರು
೩೪. ಕಲ್ಯಾಣನಾಥರು
೩೫. ಶಂಕರನಾಥರು
೩೬. ಪ್ರೇಮನಾಥರು
೩೭. ಹಂಪಾನಾಥರು
೩೮. ವಿರೂಪಾಕ್ಷನಾಥರು
೩೯. ಹರೀನಾಥರು
೪೦. ರಾಮನಾಥರು
೪೧. ರಂಗನಾಥರು
೪೨. ಗುರೂಜೀನಾಥರು

೪೩. ಸಿದ್ಧನಾಥರು
೪೪. ಭಜನನಾಥರು
೪೫. ಶಾಂತಿನಾಥರು
೪೬. ಸೋಮನಾಥರು
೪೭. ಶಿವನಾಥರು
೪೮. ವಸಂತನಾಥರು
೪೯. ಮೋಹರನಾಥರು
೫೦. ಗಣೇಶನಾಥರು
೫೧. ಪಾರ್ಶ್ವನಾಥರು
೫೨. ಧರ್ಮನಾಥರು
೫೩. ಭೈರವನಾಥರು
೫೪. ನಾದಿನಾಥರು
೫೫. ಸಂಪಾನಾಥರು
೫೬. ಟೀಕರನಾಥರು
೫೭. ಗಂಗಾನಾಥರು
೫೮. ಥವಾರನಾಥರು
೫೯. ಶಿವಾನಾಥರು
೬೦. ಕುರುಕ್ಷೇತ್ರನಾಥರು
೬೧. ಬಸವನಾಥರು
೬೨. ಸಾಯರನಾಥರು
೬೩. ಪ್ರೇಮನಾಥರು
೬೪. ಧೀರಜನಾಥರು
೬೫. ಸುಂದರನಾಥರು
೬೬. ಆದಿತ್ಯನಾಥರು
೬೭. ತೇಜನಾಥರು
೬೮. ಶ್ರೀ ಭಕ್ತನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೬೯. ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಶೇಖರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೭೦. ಶ್ರೀ ರಮಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ.

೭೧. ಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿ ನಾಥಪರಂಪರೆಯ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ೩೯ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲವಿದ್ದು ೧೩-೦೧-೨೦೧೩ ರಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಲೈಕ್ಯರಾದರು. ತರುವಾಯ ೭೨ನೇ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿ ಶ್ರೀ ನಿರ್ಮಲಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರು ಸಿದ್ಧಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಅಲಂಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರೀಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿಯ ಪೀಠವನ್ನು ಬಹುತೇಕ ಒಕ್ಕಲಿಗ ಸಮುದಾಯದವರೆ ಆಳಿದ್ದಾರೆ, ಆಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆ, ಮುಂದೆಯೂ ಅವರೇ ಆಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಶ್ರೀ ಮಠ ಅನೇಕ ಜಾತಿ, ಧರ್ಮದವರಿಗೆ ಸನ್ಯಾಸದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಅನೇಕ ಶಾಖಾಮಠದ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊತ್ತಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಪೀಠವನ್ನು ಒಕ್ಕಲಿಗ ಸಮುದಾಯದವರೇ ಆಳಬೇಕು. ಇದು ಹಿಂದಿನಿಂದ ನಡೆದು ಬಂದ ಪದ್ಧತಿಯಾಗಿದೆ.

೬೭ ನೆಯ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದ ಶ್ರೀ ತೇಜನಾಥರು ಕೃಷ್ಣರಾಜಪೇಟೆಯ ಪ್ರವಾಸದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಶ್ರೀಮಠದ ಸದ್ಭಕ್ತರಾದ ಮಹಡಿ ಲಿಂಗಪ್ಪನವರ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವ್ಯ ಹೂಡಿದ್ದರು. ತನ್ ಮಧ್ಯೆ ಅವರಿಗೆ ಅನಾರೋಗ್ಯವಾದ ಕಾರಣ ಗುಣಮುಖರಾಗಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲ. ಆಗ ಶ್ರೀಮಠದ ಭಕ್ತವೃಂದ "ಮುಂದೆ ಮಠದ ಗತಿ ಏನು?" ಎಂದು ಶ್ರೀ ತೇಜನಾಥರನ್ನೇ ಕೇಳಿದರು. ಆಗ "ಇದು ಒಕ್ಕಲಿಗರ ಮಠ, ಹೇಗೋ ನಮ್ಮ ಕೈಗೆ ಬಂದಿತ್ತು. ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲ ನಾವು ಆಡಳಿತ ನಡೆಸಿದೆವು. ಮಠದ ನಿಜವಾದ ವಾರಸುದಾರರಾದ ಒಕ್ಕಲಿಗರೇ ಮುಂದಿನ ಏರ್ಪಾಡನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಿ" ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿ ೧೯೨೪ರ ಜುಲೈ ೨೪ ರಂದು ಕಾಲೈಕ್ಯರಾದರು.

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

॥ ಶ್ರೀ ಗಣೇಶಾಯ ನಮಃ ॥

¥ÁÇdåvÁ¨Áª

ಪ್ರೊ. ಜಿ. ಕೆ. ಮಂಜುನಾಥ (ಬೆಂಗಳೂರು)*

ಜೀವನವೆಂಬ ಬದುಕಿನ ಮುಸ್ಸಂಜೆಯಲ್ಲಿ ಮುದುಡಿ ಬಾಡಿ ಹೋಗುವ ಮನಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಹಿರಿಯ ಜೀವಿಗಳನ್ನು ತಾತ್ಸಾರ ಮಾಡುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಹಿರಿಯರೆನಿಸಿದ ವೃದ್ಧರನ್ನು ಪ್ರೀತಿ–ಗೌರವಗಳಿಂದ ಕಂಡು ಸದಾ ಕಾಲ ಅವರು ಚಟುವಟಿಕೆಯಿಂದಿರುವಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಅವರ ಬೇಕು–ಬೇಡಗಳ–ನ್ನಾಲಿಸಿ ಅದರ ಕುರಿತು ಕಿವಿ ಕುಡುಗದೇ ಕಿವಿಗೊಡುವುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯ. ಅವರಿಗಿದ್ದ ಅನುಭವಗಳು ನಮ್ಮಂತಹ ಕಿರಿಯ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಇಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ, ಅವರ ಅನುಭವದ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಆಲಿಸಿ ಪಾಲಿಸಿವುದು ಕಿರಿಯ ಪೀಳಿಗೆಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದೆ. ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಹೆಮ್ಮೆಯ ಸಂಸದ್ಭವನದ ಲಿಫ್ಟ್ ಬಳಿಯಿರುವ ಗುಮ್ಮಟದಲ್ಲಿ ಕೆತ್ತಲಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ತುಂಬಾ ಅದ್ಭುತವೆನಿಸುವುದು. ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಇಂದಿಗೂ ವೃದ್ಧರ ಬಗ್ಗೆ ಇರುವ ಕಾಳಜಿ ಹಾಗೂ ವೃದ್ಧರೆಂದರೆ ಯಾರೆಂಬ ವಿಚಾರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ.

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः वृद्धान्न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तत् यत् छलमभ्युपैति ॥

ವೃದ್ಧರು ಎಂದರೆ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮುದುಕರಾದವರು ಎಂದರ್ಥವಲ್ಲ. ಬದಲಿಗೆ ಜ್ಞಾನವೃದ್ಧರು, ಅನುಭವಸ್ಥರು ಎಂದು ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ. ಧರ್ಮದಂತೆ ನಡೆಯುವ– ವರು ನಿಜವಾದ ವೃದ್ಧರು. ಅವರಿಲ್ಲದ ಧರ್ಮಸಭೆ ಸಭೆ ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಿಲ್ಲ. ಸತ್ಯದ ಆಧಾರವಿದ್ದ ಮಾತು ಮಾತ್ರ ಧರ್ಮವಾಗುತ್ತದೆಯೇ ಹೊರತು ಇನ್ನೊಬ್ಬರಿಗೆ ತೊಂದರೆ ಕೊಡುವಂಥಹ ಮಾತು ಸತ್ಯವೆನಿಸಿದರೂ ಕೂಡ ಅದು ಅಪ್ರಯೋಜಕವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಈ ಮೇಲಿನ ಶ್ಲೋಕವು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ. ಹುಟ್ಟು ಸಾವು ಎಂಬುದು ದೈವಾಧೀನವಾದುದು. ಈ ಹುಟ್ಟು ಸಾವುಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಬರುವುದೇ ಜೀವನವೆಂಬ ಆಟ. ಈ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆ, ಯವ್ವನಾವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ವೃದ್ಧಾವಸ್ಥೆ ಇವು ಒಂದರ ಹಿಂದೆ ಒಂದರಂತೆ ಬರುವುದು ಸಹಜ ಸಂಗತಿ.

---

*(प्रो.जि.के.मञ्जुनाथ महाभागाः कर्नाटकराजधान्यां बेङ्गळुरुमहानगरस्थे शेषाद्रिपुरं मध्ये विराजमाने शेषाद्रिपुरं संयुक्तपदविपूर्वमहाविद्यालये प्राचार्यरूपेण सेवां कुर्वन्तः सन्ति ।)

೧೯೭೪ರಲ್ಲಿ ಕಾಲೈಕ್ಯರಾದರು. ತರುವಾಯ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಶ್ರೀಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾ ಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳಾಗಿ ಶ್ರೀಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಕ್ಷೇತ್ರದ ೭೧ ನೇ ಸಿದ್ಧ ಸಿಂಹಾಸನಾ–ಧೀಶರಾದರು.

ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಶ್ರೀಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿ ಅವರು ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾದ ನಂತರ ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿಯನ್ನು ಚಿನ್ನದಗಿರಿಯನ್ನಾಗಿಸಿದ ಹೆಗ್ಗಳಿಕೆ ಅವರಿಗೆ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆ ಹೊಂದಿದ್ದರೂ ಸಹ ಪ್ರಚಲಿತಕ್ಕೆ ಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ಕಾರ್ಯ ವೈಖರಿಯ ಬಾಹುಳ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಪಂಚದಾದ್ಯಂತ ವಿಸ್ತರಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಕೋಟಿ ಶಿಷ್ಯ ವರ್ಗವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. ಅವರ ತಪಃಶಕ್ತಿಯ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಅನೇಕ ಶಿಷ್ಯಂದಿರು ಶರಣಾದರು. ಅವರಿಗೆ ವಿದ್ಯೆ, ಅನ್ನ, ಆಶ್ರಯ, ನೀಡಿ ತಮ್ಮ ಗುರುಕುಲಾಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತ, ವೇದ, ಆಗಮಾದಿ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ನೀಡಿ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ರಾಂತಿಯ ಹರಿಕಾರರಾಗಿ ಬೆಳಗಿದರು. ಇವರ ಪ್ರೀತಿಯ ಅಪ್ಪುಗೆಯನ್ನು ಬಯಸಿ ಇವರೆ ಸರ್ವಸ್ವವೆಂದು ನಂಬಿ ಶರಣಾದ ಅನೇಕ ಸಾಧಕರು ಇದ್ದಾರೆ. ಅವರುಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಾತ್ಮ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಿ ಆತ್ಮೋದ್ಧಾರದ ಕಡೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೀಡಿ ಬೆಳಗಿದ್ದಾರೆ. ವ್ಯಕ್ತಿ ತನ್ನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಅನೇಕ ಮಾರ್ಗೋಪಾಯಗಳಿಂದ ಬೆಳಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಾಧನಾಮಾರ್ಗವನ್ನು ಹಿಡಿಯುತ್ತಾನೆ, ಬಯಸುತ್ತಾನೆ. ಸ್ವತಂತ್ರ ಬಯಕೆಗಳನ್ನು ದೂರೀಕರಿಸಿ ಸಕಲೇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಿಕೊಂಡು ಪರಮಾನಂದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯ ಅನುಭೂತಿಯನ್ನು ಕಾಣಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಶ್ರವಣ, ಮನನ, ನಿಧಿದ್ಯಾಸನಗಳನ್ನು ಗುರುಮುಖೇಣ ಬಯಸುತ್ತಾನೆ. ತನ್ಮೂಲಕ ವೇದ, ಉಪನಿಷತ್, ಭಗವದ್ಗೀತೆ, ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಾದಿ ಪ್ರಸ್ಥಾನತ್ರಯಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಧ್ಯಾಯಮಾಡಿ ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶ ಗುರಿಯನ್ನು ಉನ್ನತೀಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಶ್ರೋತ್ರಿಯ ಬ್ರಹ್ಮನಿಷ್ಠ ಗುರುವನ್ನು ಬಯಸುತ್ತಾನೆ. ಅಂತಹ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಗುರು ಪರಮ ಪೂಜ್ಯ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಶ್ರೀಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿ ಅವರನ್ನು ಗುರುವಾಗಿ ಪಡೆದ ಅನೇಕ ಸಾಧಕರು ಇದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಪೀಠಕ್ಕೆ ಬಂದ ನಂತರ ತಮ್ಮದೇ ಶಿಷ್ಯವರ್ಗವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಂಡರು. ಅನೇಕ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ವೇದ, ಆಗಮ, ವೇದಾಂತವನ್ನು ಓದಿಸಿ, ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿ ದೀಕ್ಷೆಕೊಟ್ಟು ತದನಂತರ ಸನ್ಯಾಸದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ನೀಡಿ ಲೋಕ ಕಲ್ಯಾಣಕೋಸ್ಕರ ಸಮಾಜ ಸೇವೆಗೆ ತೊಡಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.

EAC£À ²µÀå¥ÀgÀA¥ÀgÉ

ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಧರ್ಮಪೀಠದ ಎಪ್ಪತ್ತೊಂದನೆಯ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾದ ಪರಮ ಪೂಜ್ಯ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಶ್ರೀಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರ ಎಪ್ಪತ್ತು ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಿಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನ. ಅವರು ಪೀಠಕ್ಕೆ ಬಂದು ಮೂರು ಮುಕ್ಕಾಲು ದಶಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಸಾಧನೆ ಅನನ್ಯ, ಅಪಾರ, ಅಗಣಿತ... ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ವಿಷಯವೆಂದರೆ ಹಿಂದಿನ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರ ಪ್ರಾಚೀನ ಪರಂಪರೆ ಒಂದೆಡೆಯಾದರೆ

ಇಂದಿನ ಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರ ದೀಕ್ಷಾಪರಂಪರೆ ಹೊಸತನಕ್ಕೆ ನಾಂದಿ ಮಾಡಿಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಇವರು ಮಾತ್ರ ತಮ್ಮ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ನಾಥದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ ಅವರಿಂದ ನಾಥ ಸನ್ಯಾಸ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪಡೆದ ಶಿಷ್ಯವರ್ಗ ಇಂತಿವೆ.

೧. ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀಶ್ರೀಶ್ರೀ ನಿರ್ಮಲಾನಂದನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨. ಶ್ರೀ ಪುರುಷೋತ್ತಮಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩. ಶ್ರೀ ಶಿವಕುಮಾರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೪. ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೫. ಶ್ರೀ ಅಮರನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೬. ಶ್ರೀ ಪ್ರೇಮಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೭. ಶ್ರೀ ಸೌಮ್ಯನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೮. ಶ್ರೀ ಪ್ರಕಾಶನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೯. ಶ್ರೀ ನಂಜಾವಧೂತನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೦. ಶ್ರೀ ಸೋಮೇಶ್ವರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೧. ಶ್ರೀ ಧರ್ಮಪಾಲನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೨. ಶ್ರೀ ಪ್ರಸನ್ನನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೩. ಶ್ರೀ ಗುಣನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೪. ಶ್ರೀ ಶಂಭುನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೫. ಶ್ರೀ ಚಂದ್ರಶೇಖರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೬. ಶ್ರೀ ಚೈತನ್ಯನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೭. ಶ್ರೀ ಮಂಗಳನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೮. ಶ್ರೀ ಗುರುನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೧೯. ಶ್ರೀ ಅನ್ನದಾನೇಶ್ವರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೦. ಶ್ರೀ ಭೈರವನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೧. ಶ್ರೀ ಹನುಮಂತನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೨. ಶ್ರೀ ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೩. ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಧರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೪. ಶ್ರೀ ಆದಿತ್ಯನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೫. ಶ್ರೀ ಓಂಕಾರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೬. ಶ್ರೀ ಪ್ರಣವನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೭ ಶ್ರೀ ಶಾಂತಿನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೮. ಶ್ರೀ ಸಿದ್ಧಿನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೨೯. ಶ್ರೀ ನಾದಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೦. ಶ್ರೀ ಗೀತಾನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ

೩೧. ಶ್ರೀ ಶ್ರದ್ಧಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೨. ಶ್ರೀ ಮಲ್ಲೇಶ್ವರನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೩. ಶ್ರೀ ಕಾಶಿನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೪. ಶ್ರೀ ಕಾರುಣ್ಯನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೫. ಶ್ರೀ ಆನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೬. ಶ್ರೀ ರಮಾನಂದನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೭. ಶ್ರೀ ಶಿವಸ್ವರೂಪನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ
೩೮. ಶ್ರೀ ಸಾತ್ವಿಕನಾಥ ಸ್ವಾಮೀಜಿ.

ಶ್ರೀಮಠದ ಸಂಪ್ರದಾಯದಂತೆ ನಾಥ ದೀಕ್ಷೆಪಡೆದ ಯತಿವರ್ಯರು ಇವರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಕಾಲೈಕ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ನಾಡಿನ ಅನೇಕ ಸಮುದಾಯದ ವಟುಗಳನ್ನು ಕರೆತಂದು ಅವರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕೃತ, ವೇದಾಗಮಾದಿಗಳನ್ನು ಓದಿಸಿ ಸನ್ಯಾಸದೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ನೀಡಿ, ಆಯಾಯ ಸಮುದಾಯದ ಗುರುಗಳನ್ನಾಗಿ ನೇಮಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗೆ ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಶ್ರೀಶ್ರೀ ಬಾಲಗಂಗಾಧರನಾಥ ಮಹಾಸ್ವಾಮೀಜಿಗಳವರು ಜಾತಿ, ಮತ, ಧರ್ಮ ಪಂಗಡಗಳನ್ನು ಮೀರಿ ಸಮಾನತೆಯಲ್ಲಿ ಏಕತೆಯನ್ನು ಸಾರುವ ಹಾಗೂ ಹಿಂದುಳಿದ ವರ್ಗದವರನ್ನು ಮೇಲ್‌ಸ್ಥರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಮಹಾನ್ ಮಾನವತಾವಾದಿ ಅವರ ಕೊಡುಗೆ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅಪಾರವಾದದ್ದು.

ಅಡಿ ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು

1) ಪ್ರೊ. ಹೆಚ್. ಕೆ ಸಿದ್ದಗಂಗಯ್ಯ (ಸಂ) ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಸ್ಥಳ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ – ಪುಟ. ೬೧
2) ಅಮೃತೂರು ದಾಸಪ್ಪ ೧೮೯೩, ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಸ್ಥಳ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯ – ಪು. ೯.೧೦
3) ಪ್ರೊ. ಹೆಚ್. ಕೆ. ಸಿದ್ದಗಂಗಯ್ಯ , ಡಾ. ಸಿ. ಪಿ. ಕೃಷ್ಣಕುಮಾರ್ 'ರಜತ ಶ್ರೀ' ಪು.೨೧

²Ã zÀªÀÄð¥Á®£ÁxÀ ¸Á«ÄÃf
ಶ್ರೀ ಆದಿಚುಂಚನಗಿರಿ ಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನ ಮಠ
ಸಂಶೋಧಕರು
ಗಾಂಧಿನಗರ, ಕಾವೂರು,
ಮಂಗಳೂರು ಶಾಖೆ, 575015, ಕರ್ನಾಟಕ
ಚರದೂರವಾಣೀ: 9663397919

****

न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाक्सङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये ॥

"ಅಪ್ಪಾ! ಆನೆ, ರಥಾದಿಗಳ ಮೇಲೆ ಹತ್ತಲಸಾಧ್ಯ. ಹೆಂಗಸರನ್ನು ಉಪಭೋಗಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಮುದಿತನದಲ್ಲಿ ಮಾತು ತೊದಲುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ನಿಷ್ಪ್ರಯೋಜಕವಾದ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವು ನನಗೆ ಬೇಡವಪ್ಪಾ" ಇಂತಹ ದುರ್ವರ್ತನಾ ನೀತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಮಗನನ್ನು ಕಂಡು ಯಯಾತಿಯು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಖಿನ್ನತೆಯನ್ನು ಪಡುತ್ತಾನೆ. ಮಕ್ಕಳು-ಮಕ್ಕಳು ಎಂಬುದಾಗಿ ನಾವು ಹಂಬಲಿಸುತ್ತೇವೆ ಅದರೆ ಕೇವಲ ಒಂದು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ತಮ್ಮ ಯವ್ವನವನ್ನು ಕೊಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗದ ಇಂತಹ ಮಕ್ಕಳು ಹುಟ್ಟಿದರೂ ಪ್ರಯೋಜನವೇನು. ಆದ್ದರಿಂದ ರಥ ಸಂಚಾರಕ್ಕೆ ಅಯೋಗ್ಯವಾದ, ಸರಿಯಾದ ದಾರಿಯಿಲ್ಲದ, ಹಳ್ಳ-ಕೊಳ್ಳಗಳಿಂದಲೂ, ಗುಡ್ಡ-ಬೆಟ್ಟಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಪ್ರದೇಶಕ್ಕೆ ನೀನು ರಾಜನಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಅಧಿಕಾರ ಏನೂ ನಡೆಯದಿದ್ದಂತಾಗಲಿ ಎಂದು ಶಪಿಸುತ್ತಾನೆ. ಅನಂತರ ಅನುವನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ ಅನುವು

जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥

"ಮುದಿತನದಲ್ಲಿ ಹೋಮ ಹವನಗಳನ್ನೂ, ಯಜ್ಞ-ಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿ, ಮಕ್ಕಳಂತೆ ಕಾಲವಿವೇಚನೆಯಿಲ್ಲಿದೇ ಆಹಾರವನ್ನು ತಿಂದು ಅಶುಚಿಯಾಗಿ-ರಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಾನು ಮುಪ್ಪನ್ನು ಇಷ್ಟಪಡುವುದಿಲ್ಲ" ಎಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಈ ಪುತ್ರನ ಹಣೆಬರಹವೂ ಇಷ್ಟೇ ಎಂದರಿತು ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳೆಲ್ಲರೂ ಯೌವನಕ್ಕೆ ಕಾಲಿಟ್ಟೊಡನೆಯೇ ಸತ್ತು ಹೋಗಲಿ ಹಾಗೂ ನೀನು ಅಭಿಲಷಿಸಿರುವ ಯಜ್ಞ ಯಾಗಾದಿಗಳೂ, ಹೋಮ-ಹವನಾದಿಗಳೂ ಯಾವುದೂ ನಿನ್ನಿಂದ ನಡೆಯಲಾರವು ಎಂದು ಶಪಿಸುತ್ತಾನೆ.

ನಂತರ ನಿರಾಶಾಭಾವನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಯಯಾತಿಯು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಕಿರಿಯ ಮಗನಾದ ಪುರುವನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ "ಅಪ್ಪಾ! ನಿನ್ನ ಆಜ್ಞೆಯನ್ನು ನಾನು ಶಿರಸಾವಹಿಸಿ ಪರಿಪಾಲಿಸುವೆನು. ನಿನ್ನ ದೋಷದೊಡನೆ ನಿನ್ನ ಮುಪ್ಪನ್ನು ಕೂಡ ನಾನು ತೆಗೆದು ಕೊಳ್ಳುತ್ತೇನೆ. ನನ್ನಿಂದ ನೀನು ಯೌವನವನ್ನು ಪಡೆದು ಯಥೇಚ್ಛವಾಗಿ ವಿಹರಿಸು ಎಂಬ ಪುರುವಿನ ಮಾತನ್ನು ಕೇಳಿ ರಾಜನು ಸಂತೋಷಗೊಳ್ಳುವುದರೊಂದಿಗೆ "ನೀನಾಳುವ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಜೆಗಳು ಧಾರ್ಮಿಕರಾಗಿ, ಸಕಲ ಸಂಪತ್ ಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡು ತೃಪ್ತಿಯಿಂದಿರುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ನಿನ್ನ ಸಂತತಿಯೂ ಸರ್ವಸಮೃದ್ಧಿಯಿಂದ ಕೂಡಿ ರಾಜ್ಯಪದವಿಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುವಂತಾಗಲಿ" ಎಂದು ಆಶೀರ್ವದಿಸುತ್ತಾನೆ. ನಂತರ ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ನೆನೆಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ಪುರುವಿಗೆ ಕೊಟ್ಟು ಆತನ

ಆದರೆ ಬಾಲ್ಯಾವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಯವ್ವನಾವಸ್ಥೆ ಮುಗಿಯುವ ತನಕ ಮನುಜನಿಗೆ ಈ ಜೀವ ಬೇಕು ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಯಾವಾಗ ಚರ್ಮವು ಸುಕ್ಕುಗಟ್ಟುತ್ತಾ ಹೊಗುತ್ತದೋ, ದೇಹವು ಸವೆಯುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತದೋ, ಬೆನ್ನು ಬಾಗಿ, ಕಿವಿ ಕೇಳದಂತಾಗಿ, ಕಣ್ಣು ಕಾಣ- ದಂತಾಗುತ್ತದೋ, ನರದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳಿಂದ ಅಸಹಾಯಕತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿ ಶಿಲಾ ಮೂರ್ತಿ- ಯಂತೆ ಬಾಳುವಂತಾದಾಗ, ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಹೊರೆಯಾಗಿ ಬದುಕುವಂತಹ ಈ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವೆನಿಸಿದ ಮುಪ್ಪಿನ ಜೀವನವನ್ನು ನೆನೆದರೆ ಮೈಯೆಲ್ಲಾ ಝುಮ್ ಎಂದು ಮುಳ್ಳು ಚುಚ್ಚಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ. ದೇಹದ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವು ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದರ ಜೊತೆಗೆ ಮನಸ್ಸಿನ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವು ಕುಂದಿ ಹೋಗಿ ಬುದ್ಧಿಮತ್ತೆ ಮತ್ತು ಚಾತುರ್ಯಗಳು ಮಾಯವಾಗಿ 'ಅರುಳೋ-ಮರುಳೋ' ಎನಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಂತೂ ತುಂಬ ಕಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯವಾದ ಮಾತು.

ಜೀವ ಗಟ್ಟಿಯಾಗಿರುವಗಲೇ ಯಾರನ್ನೂ ನೋಯಿಸದೆ, ತಾನೂ ನರಳದಂತೆ 'ಅನಾಯಾಸೇನ ಮರಣಂ ....' ಎಂಬಂತೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಾವನ್ನು ಕೊಡಪ್ಪ ಎಂದು ಬೇಡಿಕೊಳ್ಳುವವರು ಅದೆಷ್ಟೋ ಮಂದಿ. ಹೀಗೆ ಮನುಜನಿಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಬರುವ ಮುಪ್ಪನ್ನು ತಡೆಯುವ ಉಪಾಯವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುವುದರ ಬಗ್ಗೆ ಅನಾದಿಕಾಲ- ದಿಂದಲೂ ಮಾನವ ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾನೆ

ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಮುಪ್ಪಿನಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆ ಹೊಂದಿ ಪುನಃ ಯವ್ವನಾವಸ್ಥೆಗೆ ಬರಬಹುದೆಂಬುದಕ್ಕೆ 'ಯಯಾತಿ' ನಮ್ಮೆಲ್ಲರ ಆಶಾ ಪ್ರತೀಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಈ ಯಯಾತಿಯ ಕುರಿತು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದಿದೆ ಆದರೂ ಈ ಪ್ರಬಂಧಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕೂಲವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಆ ಕುರಿತು ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿಗೆ ತಿಳಿಯ ಹೊರಟರೆ – ಈ ಯಯಾತಿ ನಹುಷ ಮತ್ತು ವಿರಾಜಸ್ ಪುತ್ರರ ಮಗ. ಇವರು ಪಾಂಡವರ ಪೂರ್ವಜರಲ್ಲೊಬ್ಬರಾಗಿದ್ದರು. ಈ ಯಯಾತಿ ಸರ್ವ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನೇ ಗೆದ್ದು ವಿಶ್ವ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದನು. ನಂತರ ಕ್ರಮೇಣ ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯರ ಮಗಳಾದ ದೇವಯಾನಿಯನ್ನು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಆ ದೇವಯಾನಿಗೆ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯೆಂಬ ಸುಂದರವತಿಯಾದ ದಾಸಿಯಿದ್ದಳು. ರಾಕ್ಷಸ ರಾಜನಾದ ವೃಷಪರ್ವನ ಮಗಳಾದ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆ ಸೀರೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ದೇವಯಾನಿಯೊಡನೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಜಗಳದ ಕಾರಣದಿಂದಾಗಿ ಜೀವನ ಪರ್ಯಂತ ಅವಳು ತನ್ನ ಸಾವಿರ ದಾಸಿಗಳ ಜೊತೆ ದೇವಯಾನಿಯ ದಾಸಿಯಾಗಿ ಇರಬೇಕಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿ ಬರುತ್ತದೆ.

ಯಯಾತಿಯು ದೇವಯಾನಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಶುಕ್ರಾ-ಚಾರ್ಯರು ಯಯಾತಿಗೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ದೋಷವನ್ನು ನಾನು ನಿವಾರಿಸುತ್ತೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳುವುದರೊಂದಿಗೆ, ನೀನು ದೇವಯಾನಿಯನ್ನು ಧರ್ಮಪತ್ನಿಯನ್ನಾಗಿ ಸ್ವೀಕರಿಸು ಹಾಗೂ ಅವಳೊಡನೆ ನೀನು ಸಕಲ ಸುಖೋಪಭೋಗಗಳನ್ನು ಪಡೆಯಬಹುದು. ಆದರೆ ಇವಳ ಜೊತೆ ಇರುವ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯು ಕೂಡ ಸಾಮಾನ್ಯಳಲ್ಲ. ಅವಳೂ ರಾಜಕುಮಾರಿಯಾಗಿದ್ದಾಳೆ. ಇವಳನ್ನು ನೀನು ಗೌರವಿಸ- ಬೇಕು. ಆದರೆ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೂ ಇವಳೊಡನೆ ಸಮಾಗಮವನ್ನು ಮಾಡಬಾರದು ಎಂದು ಹೇಳಿ, ದೇವಯಾನಿ ಮತ್ತು ಸಾವಿರ ದಾಸಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯನ್ನು

ಯಯಾತಿಯ ಜೊತೆ ಕಳುಹಿಸಿಕೊಡುತ್ತಾರೆ. ಕಾಲ ಕ್ರಮೇಣ ದೇವಯಾನಿ ಗರ್ಭಿಣಿ– ಯಾಗುತ್ತಾಳೆ ಹಾಗೂ ಯದುಕುಮಾರ ಮತ್ತು ತುರ್ವಸು ಎಂಬ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾಳೆ. ಅದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯೂ ಕೂಡ ತನ್ನ ಸಮವಯಸ್ಕಳಾದ ದೇವಯಾನಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಾಯಿತಲ್ಲಾ ಆದರೆ ನನಗಿನ್ನು ಆ ಸುಧೈವ ಒದಗಿ ಬರುವುದೆಂತು ಎಂದು ವಿಚಾರಿ– ಸುತ್ತಾ ಮನದಲ್ಲಿಯೇ ರಾಜನನ್ನು ನೆನೆಸುತ್ತಾ ಕಾಮೋದ್ರಿಕ್ತಳಾಗುತ್ತಾಳೆ.

ಅದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೇ ಅಶೋಕವನಕ್ಕೆ ಬಂದ ರಾಜನನ್ನು ಕಂಡು ತನ್ನ ಮಾತುಗಳಿಂದಲೇ ಅವನನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಹಾಕಿ ಕೊನೆಗೂ ಅವನ ಮನಸ್ಸು ಪರಿವರ್ತನೆಗೊಂಡು ಅವಳೊಡನೆ ಸಮಾಗಮವಾಗಿ ಅವಳೂ ಕೂಡಾ ದೃಹ್ಯು, ಅನು ಮತ್ತು ಪುರುವೆಂಬ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾಳೆ. ಇದನ್ನರಿತ ದೇವಯಾನಿ ನೇರವಾಗಿ ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯರಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿ ತನ್ನ ಅಳಲನ್ನು ತೋಡಿಕೊಂಡಾಗ ಶುಕ್ರಾಚಾರ್ಯರು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಡುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಯಾವುದೇ ಕಾರಣಕ್ಕೂ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯನ್ನು ಸೇರಬಾರದೆಂಬ ತನ್ನ ಮಾತನ್ನು ಮರೆತು ರಾಜನು ಅವಳನ್ನು ಸೇರಿರುವುದರಿಂದ, "ಧರ್ಮಜ್ಞನಾಗಿದ್ದೂ ಕಾಮತೃಪ್ತಿಗಾಗಿ ಅಧರ್ಮವನ್ನೆಸಗಿದ್ದರಿಂದ ನಿನಗೆ ಅಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯ ಉಂಟಾಗಲಿ" ಎಂದು ಶಾಪವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾನೆ.

ಆಗ ಯಯಾತಿಯು –"ಪೂಜ್ಯರೇ ಧರ್ಮೈಕ ಬುದ್ಧಿಯುಳ್ಳ ನನ್ನನ್ನು ವೃಥಾ ಶಾಪಕ್ಕೀಡು ಮಾಡಬೇಡಿ. ನಾನು ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯಿಂದ ಯಾಚಕನಾಗಿ, ಯಾಚಕರಿಗೆ ಇಲ್ಲವೆನ್ನುವುದು ಧರ್ಮ ಸಮ್ಮತವೆನಿಸದೆ ಅವಳ ಯಾಚನೆಯ ಪೂರಣಕ್ಕಾಗಿ ಅವಳೊಡನೆ ಸೇರಿದೆನೆಯೇ ಹೊರತು ಕಾಮತೃಪ್ತಿಗಾಗಿ ಖಂಡಿತವಾಗಿ ಅಲ್ಲ" ಎಂದು ಹೇಳಿದರೂ ಶುಕ್ರರ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ಅವನು ಅಕಾಲದಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದುವಂತಾಯಿತು, ತನಗುಂಟಾದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕಂಡು ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪವನ್ನು ಪಟ್ಟು ಪುನಃ ಶುಕ್ರರಲ್ಲಿ 'ನನಗೆ ದೇವಯಾನಿಯೊಡನೆ ಇನ್ನೂ ಹಲವು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಸುಖ ಪಡಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಲಾಷೆಯಿದೆ. ದಯವಿಟ್ಟು ಮುದಿತನವು ನನ್ನಿಂದ ದೂರವಾಗುವಂತೆ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿ' ಎಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡಾಗ ಶುಕ್ರರು ಕೊಟ್ಟ ಶಾಪವನ್ನು ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪಡೆಯುವುದು ಅಸಾಧ್ಯ ಆದರೆ ನಿನ್ನ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ಇನ್ನೊಬ್ಬರಿಗೆ ನೀಡಿ ನೀನು ಅವರಿಂದ ಯವ್ವನವನ್ನು ವಿನಿಮಯವಾಗಿ ಪಡೆಯಬಹುದು.

ಆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನೀನು ನನ್ನನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿದರೆ ಯಾರಿಗೆ ಬೇಕಾದರೂ ನಿನ್ನ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ಹಸ್ತಾಂತರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಯಯಾತಿಯು ತನ್ನ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಮಕ್ಕಳ ಹತ್ತಿರ ಬಂದು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿ, ಮೊದಲು ತನ್ನ ಪ್ರಥಮ ಸುತನಾದ ಯದುಕುಮಾರನಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳಷ್ಟು ಕಾಲ ಈ ದುರ್ಬಲವಾದ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ನೀನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ನನಗೆ ನಿನ್ನ ಯವ್ವನವನ್ನು ಕೊಡುವೆಯಾ ಎಂದು ಕೇಳಿಕೊಂಡಾಗ ಯದುಕುಮಾರನು–

जरयां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीष्य इति मे मतिः ॥

सितश्मश्रुर्निरानन्दो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंगतगात्रस्तु दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥

अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ॥

ಈ ನಾಲ್ಕು ಶ್ಲೋಕಗಳೊಂದಿಗೆ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯದ ತೊಂದರೆಗಳು ಏನೆಂಬುದನ್ನು ಯದುವು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. 'ಮುದಿತನದಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ವಿಧವಾದ ಲೋಪದೋಷಗಳಿವೆ. ಅನ್ನ ಪಾನದಿಗಳನ್ನು ಯಥೇಚ್ಚವಾಗಿ ಸೇವಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ, ಶಕ್ತಿಹೀನತೆಯಿಂದ ಕೆಲಸಮಾಡಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿ ಇತರರ ಅಸಡ್ಡೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗ ಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಬಿಳಿಗೂದಲನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಗಡ್ಡ, ಜೋಲಿ ಬೀಳುತ್ತಿರುವ ಮುಖ, ಸವೆದು ಹೋದ ಕೈ ಕಾಲುಗಳು, ಸುಕ್ಕಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಚರ್ಮ ಇಂತಹ ದುರಾವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ಇಚ್ಛಿಸಲು ನಾನು ಅಶಕ್ಯನಪ್ಪಾ ಎಂದು ಹೇಳುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ನನಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಮಮತೆಯ ಮಕ್ಕಳು ನಿನಗಿದ್ದಾರೆ ಅವರಲ್ಲಿ ಯಾರನ್ನಾದರೂ ಕೇಳು' ಎಂದು ಹೇಳುವುದರಲ್ಲಿ ಯದುವಿಗೆ ತಂದೆಯ ಮೇಲಿರುವ ಪ್ರೀತಿ, ವೃದ್ಧರ ಮೇಲಿರುವ ನಿಶ್ಕಾಳಜಿ ಹಾಗೂ ಆತನ ಅನಿರ್ಮಲವಾದ ಮನಸ್ಸು ಏನೆಂಬುದು ಇದರಿಂದ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇದರಿಂದ ಯಯಾತಿಯು ತನ್ನ ಮಗನು ಸಾವಿನ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿಯೂ ತನ್ನನ್ನು ನೋಡಲು ಬರುವುದು ಅಷ್ಟಕ್ಕಷ್ಟೇ ಎಂದು ಅರಿತು ನೀನು ನಿನ್ನ ಯವ್ವನವನ್ನು ಕೊಡಲು ನಿರಾಕರಿಸಿದ್ದರಿಂದ ನಿನ್ನ ಮಕ್ಕಳೂ ಕೂಡ ರಾಜರಾಗದಿರಲಿ ಎಂದು ಶಪಿಸುತ್ತಾನೆ. ನಂತರ ತನ್ನ ಎರಡನೆ ಮಗನಾದ ತುರ್ವಸುವಿನಲ್ಲಿ ಯವ್ವನದ ಯಾಚನೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದಾಗ ಅವನು ಕೂಡ

न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् ॥

"ತಂದೆಯೇ ! ಕಾಮೋಪಭೋಗಗಳಿಗೆ ವಿನಾಶಕವಾದ ಶಕ್ತಿ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಹಾಗೂ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುವ, ಬುದ್ಧಿ ಶಕ್ತಿಯೊಡನೆ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಕುಂಟಿತಗೊಳಿಸುವ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವನ್ನು ನಾನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವುದಿಲ್ಲ" ಎಂದು ಅರುಹಿದಾಗ ಅವನಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯದ ಕುರಿತಿರುವ ಅಸಡ್ಡೆ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಅರಿತು ಯಯಾತಿಯು–
'ಕೇವಲ ಪಶು–ಪಕ್ಷಿಗಳಂತೆ ನಡೆಸುವ ಮ್ಲೇಚ್ಛ ಜಾತಿಗೆ ನೀನು ರಾಜನಾಗು' ಎಂದು ಶಪಿಸುತ್ತಾನೆ ನಂತರ ಶರ್ಮಿಷ್ಠೆಯ ಮೊದಲ ಮಗನಾದ ದೃಹ್ಯುವನ್ನು ಕೇಳಿದಾಗ ಅವನು–

ಸುಜ್ಞಾನದೆಡೆಗೆ ಹೋದಾಗ ಮಾತ್ರ ವಿಶ್ವವು ಯಾವುದೇ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ವಿಕೋಪಗಳಿಲ್ಲದೆ ಸುಗಮಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಸಾಧ್ಯ.

ಈ ಮೊದಲೇ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ರೋಗ-ರುಜಿನೆಗಳ ನಿವಾರಕವಾದ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ವೇದ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಚಲಿತವಾಗಿತ್ತು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಋಗ್ವೇದದ ಮಂತ್ರವಷ್ಟೇ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿರದೇ ಯಾವ ರೋಗಕ್ಕೆ ಯಾವ ವನಸ್ಪತಿ ಮೂಲಿಕೆಗಳು ಉಪಯೋಗಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಮಂತ್ರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿದ್ದು ಆ ಕುರಿತು ತಿಳಿಯ ಹೊರಡುವ ಮುನ್ನ ರೋಗ ಎಂದರೇನು? ಅದು ಉಂಟಾಗಲು ಕಾರಣವೇನು ಎಂಬುದರ ಕುರಿತು ಮೊದಲು ವಿಚಾರಿಸೋಣ.

ಆಯಸ್ಸಿನ ಕುರಿತಾಗಿ ತಿಳಿಸಲ್ಪಡುವ ಆಯುರ್ವೇದವು ಅಥರ್ವಣ ವೇದದ ಉಪ ವೇದವಾಗಿದೆ. ಇದು ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದಲೇ ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಅಪೌರುಷೇಯವಾಗಿದ್ದು, ದಕ್ಷಪ್ರಜಾಪತಿ, ಅಶ್ವಿನಿ ದೇವತೆಗಳು, ಇಂದ್ರ ಇವರಿಗೆ ಪರಂಪರಾಗತವಾಗಿ ಬಂದು ಇಂದ್ರನಿಂದ ಭಾರದ್ವಾಜನಿಗೂ ಅವನಿಂದ ಇತರ ಋಷಿಮುನಿಗಳಿಗೂ ಕ್ರಮೇಣ ಅವರಿಂದ ಚರಕ, ಸುಶ್ರುತ ಹಾಗೂ ವಾಗ್ಭಟಾದಿಗಳಿಗೂ ಉಪದೇಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಹೀಗೆ ಬಂದಂತಹ ಆಯುರ್ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ನಮಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವ ಎಲ್ಲಾ ವಸ್ತುಗಳೂ ಸಹ ಪಂಚಮಹಾಭೂತಗಳಿಂದ ಸಂಘಟಿತವಾಗಿದೆ.

ಚೇತನಾ ದ್ರವ್ಯವು ಆತ್ಮನ ಸಂಯೋಗದಿಂದ ಜೀವ ರಾಶಿಗಳನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಪಂಚ ಭೂತಗಳೆನಿಸಿದ ಪೃಥ್ವಿ, ಅಪ್, ತೇಜ, ವಾಯು, ಆಕಾಶ ಹಾಗೂ ಆತ್ಮ ಸೇರಿ ಆಗಿರುವ ಜೀವವೇ ಮನುಷ್ಯಾದಿ ಪ್ರಾಣಿಗಳಾಗಿವೆ. ಪ್ರಮುಖವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯನು, ಸಾಧನ ಚತುಷ್ಟಯಗಳೆನಿಸಿದ ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಮೋಕ್ಷಗಳಿಗೆ ಮನುಜನ ಶರೀರವೇ ಆಧಾರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವುದೇ ಆರೊಗ್ಯದ ರಕ್ಷಣೆಗಳಾಗಿವೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಈ ಆರೊಗ್ಯವು ಆಹಾರ, ದೇಶ, ಕಾಲ, ನಿದ್ರೆ, ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ ಹಾಗೂ ನಡವಳಿಕೆ ಮುಂತಾದವುಗಳನ್ನು ಅವಲಂಬಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದು ಇವೇ ಸಾಧನ ಚತುಷ್ಟಯಗಳಿಗೂ ಮೂಲವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆಯಾದರೂ ಆರೋಗ್ಯದಲ್ಲಿ ಏರುಪೇರಾಗಿ ಆರೋಗ್ಯವು ಕೆಡುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ-

"हिताशी स्यात् मिताशी स्यात् कलभोजी जितेन्द्रियः ।"

ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯನ್ನು ಅರಿತು ನಡೆದಾಗ ಮಾತ್ರ ಮನುಜ ಆರೊಗ್ಯದಿಂದಿರಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ವಾಯುತತ್ವ, ಅಗ್ನಿತತ್ವ ಹಾಗೂ ಜಲತತ್ವದಿಂದಾಗಿ-

"वातपित्तकफश्चेति त्रयो दोषाः समाहताः ।"

ಎಂಬಂತೆ ವಾತ, ಪಿತ್ತ, ಕಫ ದೋಷಗಳಿಂದ ನಾನಾ ರೋಗಗಳು ಮನುಜನಿಗೆ ಬಾಧಿಸುವುದು ಸಹಜ. ವಾಗ್ಭಟನ ಅಷ್ಟಾಂಗ ಹೃದಯದಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ-

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥

ಯೌವನವನ್ನು ತಾನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಇದರಿಂದ ನಮಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅರ್ಥವಾಗುವುದೇನೆಂದರೆ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆಯ ಮಕ್ಕಳೂ ಸಿಗುತ್ತಾರೆ, ಕೆಟ್ಟ ಮಕ್ಕಳೂ ಸಿಗುತ್ತಾರೆ. ಒಳ್ಳೆಯ ಭಾವನೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಕ್ಕಳು ಯಾವಾಗಲೂ ಒಳ್ಳೆಯದನ್ನೇ ಯೋಚಿಸುತ್ತಾರೆ ಆದರೆ ಕೆಟ್ಟತನವೆಂಬುದು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕೆಟ್ಟದಾರಿ ತುಳಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಮಕ್ಕಳು ಪಾಪಕೂಪಕ್ಕೀಡಾಗುವಂತಾಗುತ್ತದೆ.

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा, मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा, क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

ಎಂಬ ಸುಭಾಷಿತವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಅತಿಯಾದ ತಾಳ್ಮೆ ಭರವಸೆಯನ್ನು ದೂರಮಾಡುತ್ತದೆ, ಸಾವು ಜೀವನದ ಉಸಿರನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಧಾರ್ಮಿಕಪ್ರಜ್ಞೆಯಿಂದ ಅಸೂಯೆ ದೂರವಾಗುತ್ತದೆ. ಅತಿಯಾದ ಕಾಮ ಲೈಂಗಿಕ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ದೂರಮಾಡುತ್ತದೆ. ಕೆಟ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಸಹವಾಸ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಸಂಚಕಾರ. ಯಾವಾಗಲೂ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಕೋಪ ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನು ಮತ್ತು ಸಂತೋಷವನ್ನು ದೂರಮಾಡುತ್ತದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯವೆಂಬುದು ಮನುಷ್ಯನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ಕಿತ್ತುಕೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಮಾಂಸ ಖಂಡಗಳು ನಶಿಸಿ ಹರಳೆಯಂತಾಗುವ, ಹಲ್ಲು ಬಿದ್ದು ಹೋಗಿ, ಕಣ್ಣು ಮಂಜಾಗಿ, ಕಿವಿ ಮಂದವಾಗುವ, ಕೈ-ಕಾಲುಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ನಡುಗಲಾರಂಭಿಸುವ, ಕೋಲನ್ನಾಧರಿಸಿ ಬದುಕುವ ಮುದಿ ಜೀವಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯ.

विद्या शस्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
अद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥

ಎಂಬ ಸುಭಾಷಿತೋಕ್ತಿಯು ಹೇಳುವಂತೆ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಶಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆ ಮತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯೆಂದು ಎರಡು ವಿಧ. ಈ ಎರಡೂ ವಿದ್ಯೆಗಳಿಂದ ಕೀರ್ತಿಯನ್ನು ಗಳಿಸಬಹುದು ಆದರೆ ವೃದ್ಧಾಪ್ಯದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಮೊದಲನೆಯ ಶಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯು ಉಪಯುಕ್ತವಾಗಿರದೇ, ಹಾಸ್ಯಾಸ್ಪದವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಎರಡನೆಯ ವಿದ್ಯೆಯೆನಿಸಿದ ಶಾಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯು ಸದಾ ಮನ್ನಣೆ- ಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದಾದ್ದರಿಂದ ಅವರಲ್ಲಿರುವ ಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅವರಲ್ಲಿ- ರುವ ಅನುಭವಗಳನ್ನು ತಾವು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ನಮ್ಮ ಮುಂದಿನ ಪೀಳಿಗೆಗೆ ಅದನ್ನು ಉಣ್ಣಿಸಲು ನಾವು ವೃದ್ಧರನ್ನು ಕಾಪಡಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಅತ್ಯವಶ್ಯಕ. ಯಾವ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧರಿಗೆ ಸ್ಥಾನ-ಮಾನಗಳು, ಮಾನ್ಯತೆ-ಮರ್ಯಾದಿಗಳು, ಸಹಾಯ-ಸೌಲಭ್ಯಗಳಿವೆಯೋ ಅಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧರು ನ್ಯೂನತೆಗಳಿದ್ದರೂ ಸಂತೋಷವಾಗಿ- ರುತ್ತಾರೆ. ಮುಪ್ಪಿನಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಸಂಗಾತಿಯನ್ನೋ ಅಥವಾ ತನ್ನವರನ್ನೋ ಕಳೆದು ಕೊಂಡು ವ್ಯಾಕುಲ ಚಿತ್ತರಾಗಿ ಇರುವ ವೃದ್ಧರನ್ನು ಆರೈಕೆ ಮಾಡು ವುದರೊಂದಿಗೆ ಅವರಲ್ಲಿರುವ ಮಾನಸಿಕ ದೌರ್ಬಲ್ಯಗಳನ್ನು ಕಡಿಮೆಗೊಳಿಸಿ, ಯುವ ಜನಾಂಗದ ಹೊಸ ವಿಚಾರಗಳನ್ನರುಹಿ ತಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಹಠಮಾರಿತನವನ್ನು ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಅವರ ಜೊತೆಗೆ

ಅವರಂತೆಯೇ ಇದ್ದು 'ಮಾತೃದೇವೋ ಭವ, ಪಿತೃದೇವೋ ಭವ' ಎಂಬ ಪೂಜ್ಯತಾ ಭಾವವನ್ನು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನೆನೆಸಿಕೊಂಡು ವೃದ್ಧರು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಆಯಸ್ಸನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ತಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ವಿಚಾರವನ್ನು ಈ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಅರುಹುವಂತೆ ಮಾಡುವಲ್ಲಿ ನಾವೆಲ್ಲರೂ ಪ್ರಯತ್ನಿಸೋಣ. ಅವರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿನ ಒಂಟಿತನವನ್ನು ದೂರವಾಗಿಸಿ ಅವರಲ್ಲಿ ತಾವು ದುರ್ಬಲರಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಮೂಡಿಸೋಣ.

यथा खनन् खनित्रेण नरोवार्यधिगच्छति ।
तथा वृद्धगतां धर्मं शुश्रूशुरधिगच्छति ॥

ಎಂಬಂತೆ ಹೇಗೆ ಭೂಮಿಯನ್ನು ಅಗೆದಾಗ ನೀರು ಸಿಗುತ್ತದೊ ಹಾಗೆ ವೃದ್ಧರ ಸೇವೆಮಾಡುವುದರಿಂದ ಧರ್ಮಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ನನ್ನ ಅನಿಸಿಕೆ.

Prof. G. K. Manjunath
M.Com,M.Phil
Principal
Seshadripuram Composite P U College
Seshadripuram-560020
Bengaluru, Karnataka
Mob : 7259808225

******

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

CxÀªÀðªÉÃzÀzÀ° ªÀ£À¸ÀwUÀ¼ÀÄ

ಡಾ. ನಾರಾಯಣ ಕೆ. ಎಚ್. (ಬೆಂಗಳೂರು)*

ವನಸ್ಪತಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು "वनस्य पतिः" सुडागम ವಾಗಿ ಬಂದಿದೆ. ವನಸ್ಪತಿ ಎಂದರೆ ಮರ ಅಥವಾ ವೃಕ್ಷವೆಂದು ಅರ್ಥವಾದರೂ ಅಮರಕೋಶದ ಪ್ರಕಾರ "वनस्पत्यः फलैः पुष्पात् तैरपुष्पाद्वनस्पतिः" ಪುಷ್ಪವಿಲ್ಲದೇ ಫಲಿಸುವ ವೃಕ್ಷವೇ ವನಸ್ಪತಿ ಎಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಇನ್ನು ಮನುಸ್ಮೃತಿಯ "अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः" ಈ ವಾಕ್ಯವೂ ಸಹ ಈ ಮೇಲಿನ ಅಮರಕೋಶದ ಅರ್ಥವನ್ನೇ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಏನೇ ಇದ್ದರೂ ವನಸ್ಪತಿ ಎಂಬುದು ಹೂವುಗಳನ್ನು ಬಿಡದೇ ಫಲವನ್ನು ನೀಡುವ ಸಸ್ಯರಾಶಿ ಎಂಬುದು ಸುಸ್ಪಷ್ಟ. ಚೈತನ್ಯ ಸ್ವರೂಪಿಯಾದ ಭಗವಂತನೇ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯ ಸೃಷ್ಟಾರ. ಋಗ್ವೇದದ ೯ ನೇ ಮಂಡಲದ ೫ ನೇ ಋಕ್ಕಿನ ೧೦ ನೇ ಮಂತ್ರವು–

वनस्पतिं पवमान मध्वा समङ्ग्धि धारया ।
सहस्रवल्शं हरितं भ्राजमानं हिरण्ययम् ॥

ಅರಣ್ಯದ ಪ್ರಭುತ್ವ ನಡೆಸುವ ದೇವತೆಯೇ ಈ ವನಸ್ಪತಿ. ಬಂಗಾರದ ವರ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಈ 'ವನಸ್ಪತಿ' ಸಾವಿರಾರು ಶಾಖೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ ಪ್ರಕಾಶಮಾನವಾಗಿ ತೋರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ವನಸ್ಪತಿಯು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಅಥವಾ ಜಾನಪದ ಔಷಧ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿದ್ದು ಸಸ್ಯಗಳ ಓಷಧಿ, ಔಷಧೀಯ ವನಸ್ಪತಿ, ಗಿಡಮೂಲಿಕೆಗಳ ಔಷಧಿ, ಮೂಲಿಕಾ ಶಾಸ್ತ್ರ ಮತ್ತು ಮೂಲಿಕಾ ಚಿಕಿತ್ಸೆ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದಲೂ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿ ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲ್ಪಡುವ ವನಸ್ಪತಿಯು ಜೀವಿಗೆ ವರದಾನವಾಗಿದೆ ಏಕೆಂದರೆ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ವನಸ್ಪತಿಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ವನಸ್ಪತಿಯುಕ್ತ ಸಸ್ಯಗಳನ್ನು ಸುತ್ತಲ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಸಿ ಅವುಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ತಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ರೋಗ ರುಜಿನೆಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇಂದು ಜನಸಂಖ್ಯಾಧಿಕ್ಯದಿಂದ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಮಾಲಿನ್ಯದಿಂದ ಪಂಚಭೂತಮಯವಾದ ಈ ಪರಿಸರವು ಮಾಯವಾಗಿ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಸಹಜ ಗುಣಗಳು ಎನ್ನಲ್ಪಡುವ ಮಳೆ, ಗಾಳಿ, ಬಿಸಿಲಿನಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಯ ಉಂಟಾಗಿ ಮನುಜ ಸತತವಾಗಿ ಕ್ಷಯಿಸುತ್ತಾ ವಿನಾಶದೆಡೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿರುವುದು ವಿಷಾದನೀಯವೇ ಸರಿ. ಇದಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಕಾರಣ ಮನುಜನಲ್ಲಿರುವ ಅಜ್ಞಾನ. ಆದ್ದರಿಂದ–

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

ಎಂಬಂತೆ ಗುರುಹಿರಿಯರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನದೊಂದಿಗೆ ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಹೊರಬಿದ್ದು

ಇದೊಂದು ಬಗೆಯ ಹುಲ್ಲಾಗಿದೆ. ಧನ್ವಂತರೀ ರಾಜನಿಘಂಟುವಿನಲ್ಲಿ ಇದರ ಗುಣ ಲಕ್ಷಣಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು ಇದರಲ್ಲಿ ಕಾಶ, ಮುಂಜ, ಮೃದುದರ್ಭ ಹಾಗೂ ಶರ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ವಿಧಗಳಿವೆ. ಉಪನಯನ ಸಂಸ್ಕಾರದಲ್ಲಿ ಮುಂಜವೆಂಬ ಹುಲ್ಲಿನಿಂದ ತಯಾರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಉಡುದಾರವನ್ನು ಹಾಕುವ ವಿಧಾನವಿದ್ದು ಇದರ ಮೂಲಕ ಕೌಪಿನ ಧಾರಣವನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ವೀರ್ಯ ರಕ್ಷಣೆಯಾಗಿ ರೋಗ ಹಾಗೂ ಅಸ್ರಾವದ ಮಧ್ಯದ ನೋವನ್ನೂ ಸಹ ಉಪಶಮನ ಮಾಡುವಂತಹದ್ದಾಗಿದೆ.

dAVqÀ :

ಅಥರ್ವವೇದದ ಪ್ರಕಾರ ಜಂಗಿಡವೆಂದರೆ ಒಂದು ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಬೆಲೆಬಾಳುವ ಹರಳು. ಆದರೆ ಅನೇಕ ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಜಂಗಿಡವೆಂದರೆ ಒಂದು ಬಗೆಯ ವನಸ್ಪತಿ ಅಥವಾ ಮೂಲಿಕೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಮೂಲಿಕೆಯನ್ನು ಶಾಸ್ತ್ರೀಯ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ದೇಹದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುವುದರಿಂದ ನಿಯತವಾಗಿ ಕೆಲವು ರೋಗಗಳು ನಾಶವಾಗುತ್ತವೆ ಎಂದು ಆಯುರ್ವೇದ ಶಾಸ್ತ್ರಜ್ಞರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅಥರ್ವವೇದದ ಪ್ರಕಾರ ನಾವು ತಿಳಿಯ ಹೊರಟಾಗ–

दीर्घायुत्वाय बृहते रणायारिष्यन्तो दक्षमाणाः सदैव ।
मणिं विष्कन्धदूषणं जंगिडं बिभृमो वयम् ॥ (२-४-१)

ಎಂಬ ಮಂತವು ದೀರ್ಘಾಯುಸ್ಸಿಗೆ, ದೇಹದ ಬಲಸಂಪಾದನೆಗೆ, ಜಂಗಿಡ ಮಣಿಯನ್ನು ಧರಿಸಿ ಕೃಶತ್ವವನ್ನು ತೊಡೆದುಹಾಕಿ ಬಲತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು ರೋಗವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆನ್ನುತ್ತದೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಈ ಹರಳನ್ನು ನಾರಿನ ಜೊತೆ ಸೇರಿಸಿ ಧರಿಸುವುದರಿಂದ ಸಾಂಸರ್ಗಿಕ ರೋಗದಿಂದಲೂ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

¨ÀUÀªÀw ªÀÄvÀÄ «ZÀÈvÀ (vÁgÀPÁ) :

उदगातां भगवती विचृतौ नाम तारके ।
वि क्षेत्रियस्य मुंचतामधमं पाशमुत्तमम् ॥ (२-८-१)

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಭಗವತಿ ಮತ್ತು ವಿಚೃತ (ತಾರಕಾ) ಎಂಬ ಓಷಧಿಗಳು ಅನು–ವಂಶೀಯ **(Hereditary)** ರೋಗಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ ಎಂದು ಸಾರಿದರೆ, ಈ ವನಸ್ಪತಿಯನ್ನು ಜವೆಗೋಧಿಯ ಅನ್ನ, ಎಳ್ಳಿನ ಸಾರಿನೊಂದಿಗೆ ಸೇವನೆ ಮಾಡಿದರೆ ಅನುವಂಶೀಯ ರೋಗವು ನಿವಾರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ ಎಂದು–

बभ्रोरर्जुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिंज्या ।
वीरुत् क्षेत्रियनाशन्यप क्षेत्रियमुच्छतु ॥ (२-८-३)

ವೇದಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವತಿ ಮತ್ತು ತಾರಕಾ ಎಂಬುದು ನಕ್ಷತ್ರಜೋಡಿಗಳೆಂದು ಉಲ್ಲೇ–

ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಲ, ಅರ್ಥ, ಕರ್ಮ ಇವು ರೋಗಗಳಿಗೆ ಮೂಲ ಕಾರಣವಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕಾಲ ಎಂದರೆ ಎರಡು ವಿಧ. ಋತು ಮತ್ತು ಆವಸ್ಥಿಕ ಎಂಬುದಾಗಿ. ಋತು ಎಂದರೆ ಕಾಲದ ಪ್ರಕಾರ ಬರುವ ರೋಗಗಳು, ಆವಸ್ಥಿಕವೆಂದರೆ ಅಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬರುವ ರೋಗಗಳಾಗಿವೆ. ಅರ್ಥ ಎಂದರೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ದುರ್ಬಳಕೆಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆ ಇರುವುದು. ಒಂದು ವೇಳೆ ಈ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ದುರ್ಬಳಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡರೆ ಜೀವನ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ವ್ಯತ್ಯಾಸವಾಗಿ ಅದು ರೋಗಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇನ್ನು ಕರ್ಮವೆಂದರೆ ಪಾಪಕರ್ಮ. ವಂಶಪಾರಂಪರ್ಯವಾಗಿ ಬರುವ ರೋಗಗಳಾಗಿವೆ.

ಎಲ್ಲಾ ರೋಗಗಳಿಗೂ ಮೂಲ ಕಾರಣವೆಂದರೆ ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯ. ದೋಷ ವೈಷಮ್ಯದಿಂದಾಗಿ ಅಂದರೆ ಹಳಸಿದ ಆಹಾರದ ಸೇವನೆ, ತಂಗಳುಪೆಟ್ಟಿಗೆ (ಫ್ರಿಜ್) ಯಲ್ಲಿ– ಟ್ಟಿರುವ ಆಹಾರದ ಸೇವನೆ, ಕರಿದ ಆಹಾರದ ಸೇವನೆ ಈ ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಂದ ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯತೆ ಉಂಟಾಗಿ ಅದು ರೋಗಕ್ಕೆ ಹಾದಿ ಮಾಡಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

ಈ ವಾತ, ಪಿತ್ತ, ಕಫಗಳಿಂದ ಹಾಗೂ ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯತೆಯಿಂದ ಮನುಷ್ಯನಲ್ಲಿ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗುವ ರೋಗಗಳು ಅನೇಕ. ಉದಾಹರಣೆಯನ್ನು ನೋಡುವುದಾದರೆ ಹುಟ್ಟಿದಾ–ಗಿನಿಂದ ತಾಗುವ ಕಾಮಾಲೆ ರೋಗ, ಕೂದಲು ಉದುರುವಿಕೆ, ತ್ವಚೆಯನ್ನು ಬಾಧಿಸುವ ರೋಗಗಳು, ಕ್ಷಯ ಅಪಸ್ಮಾರದಿ ರೋಗಗಳು, ಪಾಂಡುರೋಗ (ಬಿಳಿ ಮಚ್ಚೆ), ಕುಷ್ಟರೋಗ ಹೀಗೆ ಅನೇಕ ರೋಗಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ರೋಗಗಳ ಕುರಿತಾದ ವಿಷಯಗಳು ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ವನಸ್ಪತ್ಯಾದಿ ಔಷದೋಪಚಾರಗಳನ್ನು ಅಥರ್ವವೇದ– ದಲ್ಲಿಯೇ ನಾವು ಕಾಣುವುದರಿಂದ ಆಯುರ್ವೇದಕ್ಕೆ ಅಥರ್ವವೇದವೇ ಮೂಲವೆಂಬುದು ರುಜುವಾತಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ರೋಗಗಳು ಹಾಗೂ ಅದರ ಉಪಶಮನಕಾರಿ ಔಷಧೋಪಚಾರಗಳ ಕುರಿತಾಗಿ ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳೋಣ.

±Áå ªÀÄ (¸Á j ªÁzÀAiÀÄ) :

ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಮನುಜ ತನ್ನ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ತಾನು ಇಷ್ಟ ಪಡುತ್ತಾನೆ. ಅವನ ಸೌಂದರ್ಯದಲ್ಲಿ ಏನಾದರೂ ಕಪ್ಪು ಚುಕ್ಕೆ ಕಂಡು ಬಂದಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನೇ ಅವನು ಅಸಹ್ಯ ಪಡುವಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಈ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನು ವೃದ್ಧಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಕ್ರಮೇಣ ರಾಸಾಯನಿಕಯುಕ್ತ ಔಷಧಗಳನ್ನು, ಲೇಪನಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ ತಾರುಣ್ಯದಲ್ಲಿ ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ಸುಂದರತೆಯನ್ನು ಕಂಡು ವೃದ್ಧಾಪ್ಯದಲ್ಲಿ ಅದರಿಂದುಂಟಾಗುವ ತ್ವಚಾ ರೋಗಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುವಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವುದೇ ರಾಸಾಯನಿಕಯುಕ್ತ ಔಷಧಗಳನ್ನು ಬಳಸದೇ ಔಷಧಯುಕ್ತ ಹಾಗೂ ಆರೋಗ್ಯಯುಕ್ತವಾದ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿದ ವನಸ್ಪತಿಯನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರೆ ಒಳಿತು ಎಂಬುದು ನನ್ನ ಭಾವನೆ.

श्यामा सरूपंकरणी पृथिव्या अध्युद्भृता ।
इदमू षु प्र साधय पुना रूपाणि कल्पय ॥ (१-२४-४)

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ 'ಶ್ಯಾಮ' ಎಂಬ ವನಸ್ಪತಿಯು ತನ್ನ ಸತ್ವದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಔಷಧಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ವಿವರ್ಣವನ್ನು ಮತ್ತು ಕುರೂಪವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿ ಸುಂದರವಾದ ರೂಪವು ಬರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಈ 'ಶ್ಯಾಮ' ಎಂಬ ವನಸ್ಪತಿಯನ್ನೇ ಆಯುರ್ವೇದದಲ್ಲಿ 'ಸಾರಿವ' ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣ ಸಾರಿವ ಮತ್ತು ಶ್ವೇತ ಸಾರಿವ ಎಂದು ಎರಡು ವಿಧಗಳಿದ್ದು ಇದರ ಬಳ್ಳಿಯು ಕಪ್ಪಾಗಿಯೂ, ಕೆಂಪಾಗಿಯೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಎಲೆಗಳು ಅರ್ಧ ಬೊಟ್ಟು ಅಗಲ ಮತ್ತು ಮೂರು ಬೊಟ್ಟು ಉದ್ದವಿದ್ದು ಇದಕ್ಕೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ, ಉದ್ದವಾದ ಸಿಹಿಯಾದ ಫಲಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಶ್ವೇತ ಸಾರಿವಾದ ದಂಟು ಮೇಲೆ ಬಿಳುಪು ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಕೃಷ್ಣ ಸಾರಿವಾದ ಮೂಲವು ಅತ್ಯಂತ ಕಪ್ಪಾ– ಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ **Loumarine** ಮತ್ತು **Hemdesmine** ಎಂಬ ಸತ್ವವು ಅಡಗಿದ್ದು, ಕಷಾಯ ದ್ರವ್ಯ, ಸೇಪೋನಿನಾ, ಶರ್ಕರ, ರಾಲ, ಗ್ಲುಕೋಸಾಯಿಡ್ ಇರುತ್ತವೆ. ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ಕೇವಲ ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧಕವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಮಧುರ ಸ್ನಿಗ್ಧವಿರುವುದರಿಂದ ವಾತನಾಶಕವು, ಶೀತವಿರುವುದರಿಂದ ಪಿತ್ತನಾಶಕವೂ ಹಾಗೂ ತಿಕ್ತವಿರುವುದರಿಂದ ಕಫ ನಾಶಕವೂ ಆಗಿದೆ.

±À«ÄÃ ªÀ£À¸ÀÌw :

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಈ 'ಶಮೀ' ಗಿಡವನ್ನು ತುಂಗಾ, ಕೇಶಹಂತ್ರಿ, ಸತ್ತುಫಲ, ಶಿವಾ ಫಲ, ಮಂಗಲ್ಯಾ ಲಕ್ಷ್ಮೀ, ಶಮೀರ, ಅಲ್ಪಿಕಾ ಹಾಗೂ ಬನ್ನಿ ಗಿಡ ಎಂದೆಲ್ಲಾ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. "शमी शमयते पापम्" ಎಂಬ ಮಾತಿನಂತೆ ಸರ್ವ ಪಾಪನಿವಾರಕವಾದ ಈ ಶಮೀ ವೃಕ್ಷ ಪಾಪಹರವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ರೋಗಹರವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಶಮೀ ವೃಕ್ಷವು ಮುಳ್ಳುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಮಧ್ಯಮ ಗಿಡವಾಗಿದ್ದು ಇದರ ಕಾಂಡವು ಬಿಳಿ ವರ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಒಳಭಾಗವು ಹಳದಿಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಜಾಲಿ ಎಲೆಗಳಂತೆ ಜೋಡಿ ಎಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಇದರ ಉಪಯೋಗವೇನೆಂದು ತಿಳಿಯ ಹೊರಟರೆ, ನಖ ದಂತಗಳ ಮೇಲೆ ಉಂಟಾದ ವಿಷವನ್ನು ತಗೆಯಲು, ಉಷ್ಣತೆ ಉಂಟಾದಾಗ ಮತ್ತು ಕೇಶವರ್ಧನೆಯೇ ಮೊದಲಾದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ರೋಗಗಳಿಗೆ ಇದು ದಿವ್ಯೌಷಧವಾಗಿದೆ. ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಮಂತ್ರವು–

यस्ते मदोऽवकेशो विकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं कृणोषि ।
आरात् त्वदन्या वनानि वृक्षि त्वं शमि शतवल्शा वि रोह ॥ (६-३०-२)

ಶಮೀವೃಕ್ಷವು ವಿಶೇಷವಾದ ಕೇಶ ಸಮೃದ್ಧಿಯನ್ನುಂಟು ಮಾಡಿ ಆ ಕೇಶಸಮೃದ್ಧಿ –ಯಿಂದ ಪುರುಷನಿಗೆ ಆನಂದವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದರೆ–

बृहत् पलाशे सुभगे वर्षवृद्ध ऋतावरि ।
मातेव पुत्रेभ्यो मृड केशेभ्यः शमी ॥ (६-३०-३)

ಎಂಬ ಈ ಮಂತ್ರವು ವರ್ಷ ಋತುವಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಧಿಸಲ್ಪಡುವ ರೋಗನಾಶಕಾರಿ–

ಯಾದ ಶಮೀವೃಕ್ಷವು ತಾಯಿಯು ಮಕ್ಕಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವಂತೆ ಕೂದಲಿಗೆ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ಒದಗಿಸಿ ಸೊಂಪನ್ನು ತರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ.

¤vÀwß ªÀ£À¸Àw :

ಈ ನಿತತ್ನಿ ವನಸ್ಪತಿಯು ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟುವಂತಹದ್ದಾಗಿದೆ. ಇದು ಕೂದಲು ಉದುರುವಿಕೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಿ ಕೂದಲು ಸೊಂಪಾಗಿ ಬೆಳೆಯುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ಈ ಕೆಳಗಿನ ಮಂತ್ರವು ಹೇಳಿದರೆ–

देवी देव्यामधि जाता पृथिव्यामस्योषधे ।
तां त्वा नितत्नि केशेभ्यो दृंहणाय खनामसि ॥ (६–१३६–१) ಹಾಗೂ
यस्ते केशोऽवपद्यते समूलो यश्च वृश्चते ।
इदं तं विश्वभेषज्याभि षिंचामि वीरुधा ॥ (६–१३६–३)

ಈ ಮಂತ್ರವು ಕೂಡ ಉದುರುವ ಕೂದಲಿಗೆ ಈ ಔಷಧಿಯ ರಸವನ್ನು ಲೇಪಿಸುವುದರಿಂದ ಕೂದಲುಗಳು ಉದುರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಈವರೆಗೆ ಖಚಿತವಾಗಿ ಯಾರೂ ಗುರುತಿಸಿಲ್ಲ. ಇದರ ಕುರಿತು ಸಂಶೋಧನೆಯಾದರೆ ಖಂಡಿತ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಹೊಸ ಆಯಾಮ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಬಹುದು.

gÀd¤ :

नक्तंजातास्योषधे रामे कृष्णे असिक्नि च ।
इदं रजनि रजय किलासं पलितं च यत् ॥ (१-२३-१)

ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಮಂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಈ ರಜನಿ ಎಂಬ ವನಸ್ಪತಿಯು ಕಿಲಾಸ ಹಾಗೂ ಪಲಿತವೆಂಬ ರೋಗವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುವಂತಹದ್ದಾಗಿದೆ. ಕಿಲಾಸವೆಂದರೆ ಪಾಂಡುರೋಗ (ಬಿಳಿಮಚ್ಚೆ) ಮತ್ತು ಪಲಿತವೆಂದರೆ ಕುಷ್ಟ ರೋಗ, ವೃಷತ್ ಎಂಬ ಚರ್ಮ ರೋಗ ಎಂಬರ್ಥವನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ರಜನಿ ಎಂದರೆ ಹರಿದ್ರ, ದಾರುಹರಿದ್ರ, ರೋಚನಾ, ಶಿಂಶಪ, ವನವೀಜಪುರ, ಯೂಥಿಕ ಎಂಬ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ವನಸ್ಪತಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ರೋಗವನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯಿದೆ ಎಂಬುದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ªÀÄÄAd¥ÉA§ ºÀÄ®Ä :

यथा द्यां च पृथिवीं चांतस्तिष्ठति तेजनम् ।
एवा रोगं चास्रावं चांतस्तिष्ठतु मुंज इत् ॥ (१-२-४)

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಮುಂಜವೆಂಬ ಔಷಧಿಯ ಸಸ್ಯವೊಂದರ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು

¥À t ð¢ ªÀÄvÀÄ vÁ§ÄªÀ :

ಹಿಂದೆ ಯುದ್ಧ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬಾಣಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಬಾಣದ ತುದಿಯು ವಿಷಯುಕ್ತವಾಗಿರುತ್ತಿತ್ತು. ಕಾರಣ ಮಂತ್ರಗಳ ಮಹಿಮೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಹಿಂದೆ ಋಷಿಮುನಿಗಳು ಕೈಯಲ್ಲಿ ನೀರನ್ನು ಹಿಡಿದು ಅದಕ್ಕೆ ಸೂಚಿತವಾದ ಮಂತ್ರಾಭಿಮಂತ್ರಣೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಆ ನೀರನ್ನು ಸಸ್ಯಗಳಿಗೆ ಪ್ರೋಕ್ಷಿಸಿದಾಗ ಆ ಸಸ್ಯಗಳಲ್ಲಿರುವ ವಿಷಯುಕ್ತ ಕ್ರಿಮಿಗಳು ನಾಶವಾಗಿ ಆ ಸಸ್ಯ ಸಫಲತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಅದೇ ರೀತಿ ಈ ಬಾಣಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಮಂತ್ರಾಭಿಮಂತ್ರಣೆ ಮಾಡಿ ಅದನ್ನು ಯಾರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದರೂ ಅದರ (ಬಾಣದ) ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ವಿಷ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೊಲ್ಲುತ್ತಿತ್ತು. ಅಂತಹ ವಿಷವನ್ನು ನಿವಾರಣೆ ಮಾಡಲು ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿಯೇ ಹೇಳಿದಂತೆ–

शल्याद्विषं निरंवोचं प्रांजनादुत पर्णधेः ।

अपाष्ठाच्छृंगात् कुल्मलान्निरंवोचमहं विषम् ॥ (४-६-५)

ಪರ್ಣಧಿ ಎಂಬ ಔಷಧದ ಲೇಪನದಿಂದ ವಿಷವನ್ನು ದೂರಮಾಡಬಹುದು ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಸಾರಂಗದ ಶೃಂಗದಿಂದ ಹಾಗೂ ಕುಲ್ಮಲ ಎಂಬ ಔಷಧದಿಂದಲೂ ವಿಷವನ್ನು ದೂರಮಾಡಬಹುದು ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ.

ಗರುಡಪಕ್ಷಿಯು ವಿಷಸರ್ಪಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿಕೊಂಡು ಹೋಗಿ ತಿನ್ನುತ್ತದೆ. ಆ ಸರ್ಪದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ವಿಷವು ಗರುಡಕ್ಕೆ ಆಹಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಹಾವು ಕಚ್ಚಿದರೆ–ಹಾವಿನ ವಿಷದ ಉಲ್ಬಣತೆಗೆ ಸಾವು ಸಂಭವಿಸಬಹುದು. ಅದಕ್ಕೆ ಹಾವು ಕಚ್ಚಿದಾಗ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ವಿಷದ ನಿವಾರಣೆಗೆ 'ತಾಬುವ' ಎಂಬ ಔಷ– ಧೋಪಚಾರವನ್ನು ಅಥರ್ವವೇದವು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ.

ताबुवं न ताबुवं न घेत्त्वमंसि ताबुवंम् । ताबुवेंनारसं विषम् ॥ (५-१३-१०)

ಸರ್ಪದ ವಿಷವನ್ನು ನಿಷ್ಕ್ರಿಯಗೊಳಿಸಲು 'ತಾಬುವ' ಎಂಬ ಔಷಧಿಯಿದ್ದು ಅದರಿಂದ ವಿಷವನ್ನು ನಿವಾರಿಸಬಹುದು. ಅದೇ ರೀತಿ 'ತಸ್ತುವ' ಎಂಬ ಔಷಧಿಯೂ ಕೂಡ ವಿಷನಿವಾರಕವಾಗಿದ್ದು ಈ ಔಷಧಗಳ ಕುರಿತು ತಜ್ಞರಿಂದ ಇನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿಲ್ಲ– ವಾದ್ದರಿಂದ ಕೇವಲ ಅವುಗಳ ಕುರಿತಾದ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

C¥ÁªÀiÁUÀð :

ಉತ್ತರಣೆ ಗಿಡವನ್ನೇ ಅಪಾಮಾರ್ಗವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇದು ರೋಗವನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವ ಸಾರವುಳ್ಳಂತಹ ವನಸ್ಪತಿಯಾಗಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಇದು ಯಾವ ರೀತಿಯ ರೋಗವನ್ನು ನಾಶಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ–

–ಖಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ ಸಹ ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಮಂತ್ರಗಳ ಉಲ್ಲೇಖದ ಪ್ರಕಾರ ಇದು ಆಯುರ್ವೇದೀಯ ಔಷಧವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಈ ಭಗವತಿ ಮತ್ತು ತಾರಕಾ ಎಂದರೆ ಯಾವ ವನಸ್ಪತಿಗಳು ಎಂದು ತಿಳಿಯಹೊರಟರೆ, ಭಗವತೀ ಎಂದರೆ – ವೈಷ್ಣವೀ, ಲಘುಶತಾವರೀ, ತುಳಸಿ, ವಿಷ್ಣುಕಾಂತಾ ಎಂಬ ವನಸ್ಪತಿಯಾಗಿದೆ. ಹಾಗೂ ತಾರಕಾ ಎಂದರೆ ದೇವತಾಡವೃಕ್ಷ ಅಥವಾ ಇಂದ್ರಾವಾರುಣೀ ಎಂಬ ಸಸ್ಯವಿಶೇಷ ವಾಗಿದೆ. ಈ ವನಸ್ಪತಿಯನ್ನು ಹಗಲಿನಲ್ಲಿಯೇ ಸೇವನೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು (इयं रात्री उपउच्छत्) ಎಂಬ ಮಂತ್ರದ ವಾಕ್ಯವು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

zÀ±ÀªÀÈPÀë :

दशंवृक्ष मुंचेमं रक्षंसो ग्राह्या अधि यैनं जग्राह पर्वसु ।

अथौ एनं वनस्पते जीवानां लोकमुन्नंय ॥

ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಮಂತ್ರವು ದಶವೃಕ್ಷ ವನಸ್ಪತಿಯು ಸಂಧಿವಾತವನ್ನು ದೂರಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯನ ಅಸ್ಥಿಸಂಧಿಗಳು ಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಅವನು ಚಲಿಸಲು ಅಸಾಧ್ಯನಾಗಿ ಮೃತಪ್ರಾಯವಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಇಂಥವನನ್ನು ಪುನಃ ಉತ್ತಮಸ್ಥಿತಿಗೆ ತರಲು ಈ ದಶವೃಕ್ಷ ವನಸ್ಪತಿಯು ನೆರವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ದಶವೃಕ್ಷವನಸ್ಪತಿಯು ಯಾವುದು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಹೊರಟರೆ,

बिल्वश्योनाक गांभारी पाटलागणिकारिकाः।

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम्

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ।

उभयं दशमूलं तु सन्निपातज्वरापहम्   ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।

पिप्पली चूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्गृहनाशनम् ॥ (चक्रद०)

ಬಿಲ್ವ, ಶ್ಯೋನಾಕ, ಗಾಂಭಾರಿ, ಪಾಟಲ, ಶಾಲಪರ್ಣೀ, ಪೃಶ್ನಿಪರ್ಣೀ, ಬೃಹತೀ, ಗೋಕ್ಷುರ, ಅಗ್ನಿಮಂಥ, ಲಘುಕಂಠಕರಿ ಇವು ದಶವೃಕ್ಷಗಳೆಂದು ಆಯುರ್ವೇದವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವು ಕೇವಲ ಸಂಧಿವಾತ ನಿವಾರಕವಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಕಫಹರವೂ, ಶ್ವಾಸೋಚ್ಛ್ವಾಸ ಸರಿಯಾಗಿ ನಡೆಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದಕ್ಕೂ ಹಾಗೂ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ರೋಗಗಳ ನಿವಾರಕವಾಗಿದೆ.

¥ÀÈ²ß¥Àtð :

"त्रिदोषघ्नि, वृष्योष्णा, मधुरासरा, हंति दाहज्वर श्वासरक्तातिसारकृद्वमीः"

ಎಂದು ವರ್ಣಿತವಾದ ಪೃಶ್ನಿಪರ್ಣಿಯು ತಿಳುವಾದ ಉದ್ದ ಎಲೆಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಪೃಥಕ್ ಪರ್ಣಿ, ಕಲಶೀ, ಗುಹಾ, ಶೃಗಾಲಭಿನ್ನಾ, ಚಿತ್ರಪರ್ಣಾ, ಅಂಘ್ರಿಪರ್ಣಿ ಮೊದಲಾದ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.

सहमानेयं प्रथमा पृश्निपर्ण्यजायत ।
तयाहं दुर्णाम्नां शिरो वृश्चामि शकुनेरिव ॥ (२-२५-२)

ಎಂಬ ಈ ಮಂತ್ರದಂತೆ ಪೃಶ್ನಿಪರ್ಣಿ ವನಸ್ಪತಿಯು ರೋಗಗಳನ್ನು ಉಪಶಮನ ಮಾಡುವುದರಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಇದರ ಸಹಾಯದಿಂದ ರೋಗಗಳ ಮೂಲವನ್ನೇ ಕತ್ತರಿಸಿ ಹಾಕಬಹುದೆಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಕೆಲವೊಂದು ರೋಗಜಂತುಗಳು ಮನುಜನನ್ನು ಕೃಶಗೊಳಿಸಿ ದುರ್ಬಲಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಕೃಶಗೊಳಿಸಿ ದುರ್ಬಲಗೊಳಿಸುವುದೆಂದರೆ ಯಾವ ರೀತಿ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅಥರ್ವವೇದದ–

अरायमसृक् पावानं यश्च स्फातिं जिहीर्षति ।
गर्भादं कण्वं नाशय पृश्निपर्णि सहस्व च ॥ (२-२५-३)

ಈ ಮಂತ್ರವು, ವಿಕಾಸವನ್ನು ಕೆಡಿಸುವುದು, ರಕ್ತವನ್ನು ಒಣಗಿಸುವುದು, ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನು ಕುಂಠಿತಗೊಳಿಸುವುದು, ಗರ್ಭವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವ ಗುಪ್ತರೋಗವನ್ನು ಈ ಪೃಶ್ನಿಪರ್ಣಿಯು ತಡೆಗಟ್ಟಿ ನಾಶಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ. ಹೀಗೆ ಅಥರ್ವವೇದವು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಕೃಶಗೊಳಿಸಿ ದುರ್ಬಲಗೊಳಿಸುವ ನಾನಾ ರೋಗ ಜಂತುಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿದ್ದು, ಈ ಮೇಲಿನ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟ 'ಕಣ್ವ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ನಂತರದ ಆಯುರ್ವೇದೀಯ ಕಾಲೀನದಲ್ಲಿ 'ಕಿಣ್ವ' ಎಂಬುದಾಗಿ ಪರಿವರ್ತಿತವಾದ ಸತ್ಯವು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ.

¸ÉÆÃªÀÄ®vÉ :

ಸೋಮಲತೆಯೆಂದರೆ ಅಮೃತಬಳ್ಳಿ. ಇದು ಮೆನಿಸ್ಪರ್ಮೇಸಿಸೀ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ ಒಂದು ಹಸುರು ಬಳ್ಳಿ. ಈ ಸಸ್ಯವು ನುಣುಪಾದ ಪೊದೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಇದರ ಎಲೆಗಳು ಹೃದಯಾಕಾರವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಹೆಸರು 'ಟಿನೋಸ್ಪೊರಾ ಕಾರ್ಡಿಪೋಲಿಯಾ' ಎಂಬುದಾಗಿ, ಇದನ್ನು 'ಇಂಡಿಯನ್ ಕ್ವಿನೈನ್' ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಮೆನಿಸ್ಪೆರ್ಮೇಸಿಯಾ ಕುಟುಂಬಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಆಸರೆಯ ಮೇಲೆ ಹಚ್ಚುವ ಈ ಬಳ್ಳಿಯು ಒರಟಾದ, ಬೂದಿಮಿಶ್ರಿತ ಕಂದುಬಣ್ಣದ ತೊಗಟೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಕೆಲವು ಬಾರಿ

ಹಾಲುಮಿಶ್ರಿತ ಹಳದಿ ಬಣ್ಣದ ಹೂಗಳಿದ್ದು ಗಂಡು ಮತ್ತು ಹೆಣ್ಣು ಹೂಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗಿಡಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಡುತ್ತವೆ. ಇದರ ಕಾಯಿಯು ಮಾಗಿದಾಗ ಗಾಢ ಕೆಂಪುಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೋಲುವ ಹೊಳಪುಳ್ಳ ದುಂಡಗಿನ ಹಣ್ಣಿನಂತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಇದರ ಉಪಯೋಗ ವೇನೆಂಬುದನ್ನು ನಾವು ತಿಳಿಯ ಹೊರಟರೆ, ಎಲ್ಲಾ ಬಗೆಯ ಜ್ವರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿ ಸಲ್ಪಡುವ ಈ ಅಮೃತಬಳ್ಳಿಯು ಹೃದಯ ಶೂಲೆಯಲ್ಲಿಯೂ, ಸ್ಮರಣ ಶಕ್ತಿಗೂ, ವಾಂತಿ ಮತ್ತು ವಾಕರಿಕೆಗೂ, ಮೂತ್ರನಾಳದಲ್ಲಿ ಇರುವ ಕಲ್ಲು ಕರಗಲು, ಮೈಮೇಲೇಳುವ ಪಿತ್ತದ ಗುಳ್ಳೆಗಳಿಗೂ, ಹೊಟ್ಟೆ ಉರಿಗೂ, ಬುದ್ಧಿಭ್ರಮಣೆಗೂ, ಉರಿಮೂತ್ರಕ್ಕೆ, ಬೊಜ್ಜು ಮತ್ತು ಕೊಬ್ಬು ಕಡಿಮೆಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಇದು ದಿವ್ಯೌಷಧವಾಗಿದೆ. ಆದರಿಂದಲೇ ಅಥರ್ವವೇದವು–

सोमस्य पर्णः सह उग्रमागन्निन्द्रेण दत्तो वरुणेन शिष्टः ।
तं प्रियासं बहु रोचमानो दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ (३-५-४)

ಇಂದ್ರನಿಂದ ನೀಡಲ್ಪಟ್ಟ, ವರುಣನಿಂದ ಅರಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ಸೋಮಲತೆಯ ಎಲೆಯು ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ.

C±ÀvÀ :

ಈ ಅಶ್ವತ್ಥವನ್ನು ಅರಳಿಗಿಡ ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತೇವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಪಿಪ್ಪಲ, ಚಲಪತ್ರ, ಬೋಧಿದ್ರುಮ ಎಂಬುದಾಗಿ ನಾನಾ ಹೆಸರುಗಳಿದ್ದು ಆರೋಗ್ಯವರ್ಧಕವಾಗಿದೆ.

तानश्वत्थ निः शृणीहि शत्रून्वैबाधदोधतः ।
इन्द्रेण वृत्रघ्ना मेदी मित्रेण वरुणेन च ॥ (३-६-२)

ಎಂಬ ಈ ಮಂತ್ರದಂತೆ ಈ ಅಶ್ವತ್ಥವು ಸೂರ್ಯ ಕಿರಣಗಳು, ಜಿಡ್ಡಿನ ಪದಾರ್ಥ ಗಳ ಮತ್ತು ಶೀತಲ ವಸ್ತುಗಳ ಪ್ರಯೋಗದಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಆರೋಗ್ಯವರ್ಧಕವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಸಾರಿದರೆ

सिनात्वेनान् निर्ऋतिः मृत्यो पाशैरमोक्यैः ।
अश्वत्थ शत्रून् मामकान् यानहं द्वेष्मि ये च माम् ॥ (३-६-५)

ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುವಂತೆ, ಪ್ಲೇಗು, ಕಾಲರಾ, ವಿಶೂಚಿಕಾ, ಸಿಡುಬು ಮೊದಲಾದ ಅಂಟುರೋಗಗಳ ಗುಂಪನ್ನೇ ತೊಡೆದು ಹಾಕುವ ಶಕ್ತಿ ಈ ಅಶ್ವತ್ಥಕ್ಕಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತಿದೆ. ಈ ಅಶ್ವತ್ಥವು ಬೆಳೆಯುವ ಕಡೆ ಕಡಿಮೆ ಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಔಷಧವನಸ್ಪತಿಗಳು ಬೆಳೆಯಲಾರವು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಈ ಅಶ್ವತ್ಥವು ಅವೆಲ್ಲವುಗಳ ಸಾರವನ್ನು ತಾನೇ ಹೀರಿಕೊಂಡು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಅಶ್ವತ್ಥವು ಜೀವನಾಶಕ ವ್ಯಾಧಿಗಳನ್ನು ನಶಮಾಡುವಂತಹುದಾಗಿದೆ.

±ÀvÁªÀgÀ :

ಇದೊಂದು ಶತಮೂಲೀ ಗಿಡ. ಅಂದರೆ ಆಷಾಢೀಬೇರು ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಶುಂಠಿಗೂ ಸಹ ಶತಾವರ ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅಥರ್ವವೇದದ ಮಂತ್ರಾರ್ಥದಪ್ರಕಾರ ನೋಡಿದಾಗ ಆಷಾಢೀಬೇರು ಹಾಗೂ ಶುಂಠಿ ಎಂಬುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಬಹುದು.

शृंगाभ्यां रक्षो नुदते मूलेन यातुधान्यः ।
मध्येन यक्ष्मं बाधते नैनं पाप्माति तत्रति ॥ (१९-३६-२)

ಈ ಮಂತ್ರೊಲ್ಲೇಖದಂತೆ ಕ್ಷಯರೋಗದ ಕೀಟಾಣುಗಳನ್ನು ದೂರೀಕರಿಸುವ ಈ ಶತಾವರ ವನಸ್ಪತಿಯು ತನ್ನ ಬೇರಿನಿಂದ (ಮೂಲ) ವಾತರೋಗವನ್ನೂ, ಮಧ್ಯಭಾಗದಿಂದ ಕ್ಷಯರೋಗವನ್ನೂ ನಾಶಪಡಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ–

ये यक्ष्मासो अर्भका महान्तो ये च शब्दिनः ।
सर्वान् दुर्णामहा मणिः शतवारो अनीनशत् ॥ (१९-३६-३)

ಈ ಮಂತ್ರವು ಕಫ, ಕೆಮ್ಮುಗಳ ಪೀಡನೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ ಕ್ಷಯರೋಗದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ವಿನಾಶಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಆಷಾಢೀ ಬೇರು ಮತ್ತು ಶುಂಠಿ ಎಂಬ ಈ ಎರಡೂ ವನಸ್ಪತಿಗಳನ್ನು ನಾವು ಗ್ರಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

avÀPÀ :

"चित्तं बुद्धिं त्रायते इति" "चेतश्चित् चितो जनान् त्रायते इति"

ಇದು ಅಗ್ನಿಯನ್ನು ಪ್ರದೀಪ್ತಗೊಳಿಸುವುದರಿಂದ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಮತ್ತು ಮನುಷ್ಯನನ್ನು ಆರೋಗ್ಯದಿಂದಿಡುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ನಿರುಕ್ತವಾಕ್ಯ. ಉಷ್ಣ ತೀಕ್ಷ್ಣವಿರುವುದರಿಂದ ಕಫ, ವಾತಶಾಮಕ ಗುಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಹಾಗೂ ಅಗ್ನಿಮಾಂದ್ಯ, ಅಜೀರ್ಣ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ಅಥರ್ವವೇದದ–

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।
अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ (२०-९६-११)

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಸೂಚಿಸಿದಂತೆ ಸ್ತ್ರೀ ಗರ್ಭಾಶಯವನ್ನು, ಯೋನಿಯನ್ನು ಸೇರಿ ಗುಪ್ತರೂಪದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿರುವ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಕಾರಿಯಾದ ಕ್ರಿಮಿಯನ್ನು ತೊಲಗಿಸುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಉಲ್ಲೇಖವು ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಮೂಲವ್ಯಾಧಿ, ಯಕೃತ್, ಪ್ಲೀಹ, ವಿಕಾರಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಔಷಧವು ರೋಗನಿರೋಧಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು ಆರೋಗ್ಯವರ್ಧಕವಾಗಿದೆ.

या शशाप शपनेन याघं मूरमादधे ।
या रसस्य हरणाय जातमारेभे तोकमत्तु सा ॥ (४-१७-३)

ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಮೇಲಿನ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ನೋವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುವ ರೋಗ, ಮೂರ್ಛೆಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ ರೋಗ, ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಕ್ಷೀಣಿಸುವ ರೋಗ ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಸಣ್ಣ ಪುಟ್ಟ ರೋಗಗಳನ್ನೂ ಸಹ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ದೂರಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ರೋಗಗಳಾದ ಹಸಿವಿನ ನಾಶ, ತೃಷ್ಣೆಯ ನಾಶ, ವಿಕಲತೆ, ಹಲ್ಲುಕಪ್ಪಾಗುವಿಕೆಯನ್ನು ತಡೆಯುವುದರೊಂದಿಗೆ ಇಂದ್ರಿಯನಾಶ ಮೊದಲಾದವುಗಳನ್ನೂ ಸಹ ತಡೆಗಟ್ಟುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ

ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नार्षदेन ।
सेनेवैषि त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्राप्नोष्योषधे ॥ (४-१९-२)

ಎಂಬ ಈ ಮಂತ್ರದಂತೆ ನಿಷ್ಣಾತ ವೈದ್ಯನಿಂದ ಸೂಚಿಸಲ್ಪಟ್ಟ, ಶತ್ರುಗಳನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸುವ ಸೇನೆಯಂತೆ ರೋಗಗಳನ್ನು ಹೊಡೆದೋಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಈ ಅಪಾಮಾರ್ಗ ವನಸ್ಪತಿಯು ಇರುವಲ್ಲಿ ಭಯವಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ದೃಢವಾಗುತ್ತದೆ.

¨Á»äÃ :

ಇದನ್ನು ಒಂದೆಲಗ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ನೀರಿನ ಆಶ್ರಯ ಹೆಚ್ಚಾಗಿರುವಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಕರಾವಳಿ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ, ಗೆದ್ದೆಗಳ ಬದಿಯಲ್ಲಿ, ಜೌಗು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬೆಳೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಈ ಬ್ರಾಹ್ಮೀಯಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಧವಿದ್ದು ಅದನ್ನು 'ಬ್ರಾಹ್ಮಿ' ಎಂದಷ್ಟೇ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಗೋಳಿಸೊಪ್ಪು ಎನ್ನುವರು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ಪ್ರಕಾರ 'ಬ್ರಾಹ್ಮೀ' ಅಂದರೆ ಒಂದೆಲಗವನ್ನು ಸೇವಿಸಿದರೆ ಅದು ದೇಹಕ್ಕೆ, ಮನಸ್ಸಿಗೆ ತಂಪನ್ನೀಯುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಸ್ಮರಣ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ವರ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ನಿತ್ಯ ತಿಂದರೆ ಬುದ್ಧಿ ಚುರುಕಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಹಿರಿಯರು ಹೇಳಿರುವ ಮಾತಾದರೂ ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಕೆಳಗಿನ–

श्वैवैकः कपिरिवैकः कुमारः सर्वकेशकः ।
प्रियो दृश इव भूत्वा गंधर्वः सचते
स्त्रियस्तमितो नाशयामसि ब्रह्मणा वीर्यावता ॥ (४-३७-११)

ಎಂಬ ಮಂತ್ರವು ಮನುಷ್ಯರನ್ನು ಅದರಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಬಾಧಿಸುವ ರೋಗ ಕ್ರಿಮಿಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ.

ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಬ್ರಾಹ್ಮೀ ವನಸ್ಪತಿಯು ಕೇವಲ ಬುದ್ಧಿ ಚಾತುರ್ಯಕ್ಕೋ ಅಥವಾ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ತಂಪನ್ನೀಯುವುದಕ್ಕಷ್ಟೇ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೇ ಆರೋಗ್ಯವರ್ಧಕವೂ ಆಗಿದೆ.

zÀ¨Éð :

ಈ ದರ್ಭೆ ಕ್ರೋಧವನ್ನು ನಾಶಮಾಡುವುದರಿಂದ ಹಾಗೂ ಅಹಂಕಾರವನ್ನು ದಹನ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಮನ್ಯುಶಮನವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಯಾಕೆ 'ಮನ್ಯುಶಮನ'ವೆಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅಥರ್ವವೇದದ–

अ॒यं यो भूरि॑मूलः समु॒द्रम॑व॒तिष्ठ॑ति ।

द॒र्भः पृ॑थि॒व्या उत्थि॑तो मन्यु॒शम॑न उच्यते ॥ (६-४३-२)

ಈ ಮಂತ್ರವು, ಬಹಳಷ್ಟು ಬೇರುಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿ, ಸಮುದ್ರದ ಸಮೀಪ ಹಬ್ಬಿ ನಿಲ್ಲುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು 'ಮನ್ಯುಶಮನ' (ಕ್ರೋಧನಾಶಕ) ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ. ಈ ದರ್ಭೆಯು ಮುಖದಲ್ಲಿರುವ ಕೋಪವನ್ನು ನಾಶಮಾಡುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಪೂಜಾ– ಕೈಂಕರ್ಯವನ್ನು ಮಾಡುವಾಗ ದರ್ಭಧಾರಣ ಮಾಡುವ ಪದ್ಧತಿಯಿರಬಹುದೆಂಬುದು ನನ್ನ ನಂಬಿಕೆ. ಏನೇ ಇದ್ದರೂ–

"अयं दर्भः इत्यौषधिम्" (कौशिक सूत्र ४-१२)

ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ ಸಮುದ್ರತೀರದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟುವ ದರ್ಭೆಗೆ ಮಸ್ತಿಷ್ಕದ ಒತ್ತಡವನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯಿದ್ದು ನಿಹಿತವಾದ ಔಷಧಿಯ ಗುಣವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

¹¯ÁaÃ :

ಸಾಯಣರ ಪ್ರಕಾರ ಸಿಲಾಚೀ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಹುತ್ತದ ಮಣ್ಣು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಇದ್ದರೂ–

रात्री॑ मा॒ता नभ॑ः पि॒तार्य॒मा ते॑ पिता॒महः ।

सि॒ला॒ची नाम॒ वा अ॑सि॒ सा दे॒वाना॑मसि॒ स्वसा॑॥ (५-५-१)

ಈ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಆಯುರ್ವೆದ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ ಸೋದರಿಯಂತೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ಲಾಕ್ಷಾ, ಸ್ಪರಣೀ, ಅರುಂಧತೀ, ನಿಷ್ಕೃತೀ, ಕಾನೀನಾ, ಕನ್ಯಲಾ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ಆರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ನೀಡುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ–

असु॑राणां दुहि॒तासि॒ सा दे॒वाना॑मसि॒ स्वसा॑ ।

दि॒वस्पृ॑थि॒व्याः संभू॑ता॒ सा च॑कर्थारसं वि॒षम् ॥ (६-१००-३)

ಈ ಮಂತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ದ್ಯುಲೋಕ ಹಾಗೂ ಭೂಲೋಕದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿ ಬಲಶಾಲಿಯಾಗಿ ರಸದೋಹನ ಮಾಡುವ ಸತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ವಿಷಕಾರಕ ಔಷಧವೂ ಆಗಿದ್ದು, ಇದನ್ನು ಹಾಲಿನಲ್ಲಿ ಕುದಿಸಿ ಕುಡಿದರೆ ಶಸ್ತ್ರವ್ರಣಗಳನ್ನು ವಾಸಿ ಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ.

¦¥Àà°Ã :

ಔಷಧೀಯ ಸಸ್ಯವಾಗಿರುವ ಪಿಪ್ಪಲಿಯನ್ನು ವಿಪ್ಪಲಿ ಅಥವಾ ಹಿಪ್ಪಲಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಪಿಪ್ಪಲಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಹರಡುವ ಒಂದು ಬಹುವಾರ್ಷಿಕ ಔಷಧಿಬಳ್ಳಿ. ಇದರ ಕಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಪೈಪ್ರಿನ್ ಮತ್ತು ಪಿಪ್ಲಾರ್ಟಿಸ್ ಎಂಬ ಸಸ್ಯಕ್ಷಾರಗಳಿದ್ದು ಭಾರತೀಯ ಉದ್ದದ ಮೆಣಸು ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಒಣಗಿಸಿ ಮಸಾಲೆ ಪದಾರ್ಥವಾಗಿಯೂ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಸ್ತನ, ಶ್ವಾಸಕೋಶ, ಕೊಲೊನ್, ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಮೆದುಳಿನ ಗಡ್ಡೆಗಳು ಮತ್ತು ಗ್ಯಾಸ್ಟ್ರಿಕ್, ಕ್ಯಾನ್ಸರ್ ಸೇರಿದಂತೆ ವಿವಿಧ ರೋಗಗಳಿಗೆ ಔಷಧಿಯಾಗಿದೆ.

ಅಥರ್ವವೇದದ ಪ್ರಕಾರವೂ ಈ ಪಿಪ್ಪಲಿಯು ಉನ್ಮಾದ ರೋಗಕ್ಕೆ ಉತ್ತಮ ಔಷಧಿಯಾಗಿದ್ದು ಆಯುರ್ವೇದವಿದರು ಇದನ್ನು ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿ ದೀರ್ಘಾಯುಷ್ಯ ಪ್ರಧಾನ ಮಾಡಲು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೂ ಅಥರ್ವವೇದದ ಈ ಮಂತ್ರವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ ಯಾವ ಜೀವಿಯು ಈ ವನಸ್ಪತಿಯನ್ನು ಸೇವಿಸುತ್ತಾನೋ ಆ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಅಕಾಲಕ್ಕೀಡಾಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಉನ್ಮಾದ, ವಾತ ಮೊದಲಾದ ರೋಗಗಳಿಗೆ ಔಷಧವಾಗಿರುವ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯನ್ನು ಬೆಳೆಸುವುದು ಉತ್ತಮ.

a¥ÀÄzÀÄ :

ಈ ಚಿಪುದ್ರು ಎಂಬ ವನಸ್ಪತಿಯ ಕುರಿತು ಆಯುರ್ವೆದದಲ್ಲಿ ಖಚಿತವಾದ ಮಾಹಿತಿ ಸಿಗದಿದ್ದರೂ ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯ ಉಲ್ಲೇಖವನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಬೃಗ್ವಂಗಿರಾ ಋಷಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಈ ಚಿಪುದ್ರು ವನಸ್ಪತಿಯ ಕುರಿತು ತಿಳಿಸುವುದಾದರೆ ಈ ಗಿಡಮೂಲಿಕೆಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಆವರಿಸುವ ಕಫಕ್ಷಯದ ಹಗೂ ವಿಸರ್ಪವೆಂಬ ಕುಷ್ಠರೋಗ, ರಕ್ತಸ್ರಾವಾದಿ ರೋಗಗಳನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡಿ ನಿರೋಗ– ವಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ

यौ ते॑ बलास तिष्ठ॑तः॒ कक्षे॑ मु॒ष्काव॑पश्रितौ ।

वेदा॒हं तस्य॑ भेष॒जं ची॒पुद्रुरभि॒चक्ष॑णम् ॥ (६-१२७-२)

ಎಂಬ ಮಂತ್ರಾರ್ಥದಂತೆ ಕಫದಿಂದಾಗಿ ಬಗಲಲ್ಲಿ ಗಡ್ಡೆಗಳುಂಟಾದಾಗ ಈ ಚಿಪುದ್ರು ಔಷಧದಿಂದ ಅದನ್ನು ನಿವಾರಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಕಣ್ಣು, ಕಿವಿ ಹಾಗೂ ದೇಹದ ಇತರ ಅಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಹಬ್ಬಿದ ವಿಕಾರ ರೋಗಗಳನ್ನು ಇದು ನಾಶಮಾಡು– ವಂಥದ್ದಾಗಿದೆ.

नानाधातुरसैः कश्चित्कुरुते भित्तिमण्डनम् ॥ [३]

प्रथमशतमानस्य ग्रन्थः कामसूत्रः । अस्य रचनाकारः वात्सायनः । एषः ६४ कलानां विषये कथितवानस्ति । तस्मिन् तण्डुल - बलिकुसुमविकारः षष्ठमकला वर्तते । यशोधर पण्डितः ग्रन्थस्योपरि व्याख्यानं लिखितवानस्ति । तस्यां षष्ठमकलायां सरस्वती, कामदेव देवा - लयेषु तण्डुलैः रच्यमान सुन्दर्यः कलाकृतयः एताः इति विवृतवानस्ति ।

अनिलबरन् गङ्गूलि तण्डुलबलिकुसुमविकारं तण्डुलविकारः, बलिविकारः, कुसुमविकारः इति त्रिभागेषु विवृतः । तण्डुलैः रच्यमान रङ्गवल्ली तण्डुलविकारः, देवेभ्यः दीयमान नैवेद्यविधानं बलिविकारमिति, पुष्पैः रच्यमानं रङ्गवल्ली कुसुमविकारः इति कथितः । [४]

कामशास्त्रस्य तेलुगुव्याख्यानकारः मेडिचर्ल आञ्जनेय शास्त्री महाभागः रङ्गोलिविषये एवमभिप्रैति -चित्रकलासदृशं रङ्गोलि प्राचीनमेव । मन्त्रशास्त्र, तन्त्रशास्त्र, आगमेषु उक्तकाम्यकार्येषु , देवताविग्रह अथवा कलशस्थापनास्थानेषु विविधवर्णैः धान्यैः अथवा वर्णात्मकतण्डुलैः विविध-रूपमण्डलान्चित्रितमस्ति । विविधवर्णपुष्पाणां रसान्तण्डुलस्योऽपरि संस्थाप्य वर्णरञ्जिततण्डुलैः देवतारूपं विरच्य पूजाकरणमद्यापि प्रचलति । रङ्गवल्लीकलायाः मूलमयमेव इति कथितवान् । [५]

तण्डुलबलितान्त्रिकाचरणसन्दर्भे तण्डुलात्लिखितमथवा तण्डुलचूर्णैः यत्रच्यते तत्मण्डलमिति कथ्यते । अद्यापि जानपदैः बलि इति कथनमस्ति । अत्र बलि इत्यस्य मण्डलमिति अर्थं स्वीकरणीयम् । नागाराधनासन्दर्भेषु ईदृशं चित्रस्थापनार्थं कर्नाटकभाषायाम्मण्डलहोय्युवुदु इत्यपि कथ्यते । [६]

---

३. पद्मचरितम्, सर्गः-२९, पृ.स. ४५

४. कन्नडविषयविश्वकोश, पृ. सं.-१०३०

५. कामसूत्र, पृ. सं.-३४

६. कन्नडविश्वकोशः, पृ. सं.-१०३०-३१

OzÀÄÀA§gÀ :

ಔದುಂಬರವೆಂದರೆ ಅತ್ತಿ ಗಿಡ. ಇದನ್ನು ಉದುಂಬರ ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ಈ ಗಿಡವಿರುವಲ್ಲಿ ನೀರು ಇರುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ಬಹುಜನರ ಕಲ್ಪನೆ. ಈ ಗಿಡದ ಕೆಳಗಿರುವ ನೀರು ಕುಡಿಯಲು ಉತ್ತಮವೂ, ಆರೋಗ್ಯಕರವೂ ಆಗಿದೆ. ಈ ಅತ್ತಿಗಿಡದ ತೊಗಟೆ ಶೀತ, ದುಗ್ಧಪ್ರದ ಹಾಗೂ ವ್ರಣನಾಶಕವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಕಾಯಿ ಪಿತ್ತ ಹಾಗೂ ವಿಕಾರನಾಶಕವೂ ಆಗಿದೆ. ಹಣ್ಣಾದ ಕಾಯಿ ರುಚಿಕರವಾಗಿದ್ದು ಕಫಕಾರಕವಾಗಿದೆ. ಅದೇ ರೀತಿ ವಾತದಿಂದ ಮೈ ಹಿಡಿದಿದ್ದರೆ, ಕಣ್ಣು ಬಂದರೆ, ಗಲ್ಲ ಉಬ್ಬಿದ್ದರೆ, ಅತಿಸಾರ ಮೊದಲಾದ ರೋಗಗಳಿಗೂ ಇದು ದಿವ್ಯೌಷಧವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಅಥರ್ವವೇದವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ–

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं बह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ (२०-९६-१२)

ಸ್ತ್ರೀಯ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಯೋನಿಯಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗುವ ರೋಗೋತ್ಪಾದಕ– ವಾದ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮಕಾರೀ ಕ್ರಿಮಿಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಮಾಂಸ ಭಕ್ಷಕ ಕ್ರಿಮಿಯನ್ನು ಈ ಉದುಂಬರವು ನಾಶಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಪಿತ್ತದಿಂದುಂಟಾಗುವ ಜ್ವರಕ್ಕೂ ಹಾಗೂ ಮಸ್ತಕ ಶೂಲೆಯಿಂದ ಮೂಗಿನಿಂದ ರಕ್ತಬೀಳುತ್ತಿದ್ದರೂ ಅದಕ್ಕೆ ಈ ವನಸ್ಪತಿಯು ದಿವ್ಯೌಷಧವಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ರೋಗಗಳಿಗೆ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ವನಸ್ಪತ್ಯಾದಿ ಔಷಧಗಳಿದ್ದು ಅದನ್ನು ಅರಿತುಕೊಂಡಾಗ ಮಾತ್ರ ಮನುಷ್ಯ ಜೀವಿ ನಿರೋಗಿಯಾಗಿರಲು ಸಾಧ್ಯ. ಇಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಕಾಯಿಲೆಗಳು ಅಂಟಿಕೊಂಡಾಗ ವೈದ್ಯರ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಡ್ರಗ್ಸ್ ಮಿಶ್ರಿತ ಆಂಟಿಬಯಾಟಿಕ್ ಔಷಧಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದು ರೋಗಗಳನ್ನು ವಾಸಿಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅದರಿಂದ ರೋಗಗಳು ಗುಣವಾಗಬಹುದು ಆದರೆ ಅದರ ಅಡ್ಡಪರಿಣಾಮದಿಂದ ಮೂತ್ರಪಿಂಡಕ್ಕೋ, ಪಿತ್ತಕೋಶಕ್ಕೋ ತೊಂದರೆ ಉಂಟಾಗಿ ಇನ್ನೊಂದು ರೋಗಗಳಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ವನಸ್ಪತಿಯುಕ್ತ ಆಯುರ್ವೇದೀಯ ಔಷಧವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡರೆ ನಿಧಾನವಾಗಿ ರೋಗವು ಕಡಿಮೆಯಾಗುವುದರೊಂದಿಗೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಅಡ್ಡ ಪರಿಣಾಮಗಳಾಗದೇ ರೋಗದ ಮೂಲವನ್ನೇ ತೆಗೆದು ಹಾಕಿ ಮನುಷ್ಯನ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ನಿರೋಗಯುಕ್ತ– ವನ್ನಾಗಿಸುವುದು ಖಚಿತ. ಆದ್ದರಿಂದ–

सर्वरोगापहर्तारं वनस्पत्यैव कारणम् ।

विना वनस्पतिं देहं कृशत्वं यान्ति शीघ्रताम् ॥

ವನಸ್ಪತಿಯು ಸರ್ವರೋಗನಿವಾರಕವಾಗಿದ್ದು ಅದು ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಮನುಷ್ಯನ ಜೀವ ಕೃಶತ್ವವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆ ಎಂಬುದು ನನ್ನ ಭಾವನೆ. ಇನ್ನೊಂದು ಮುಖ್ಯವಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ನಾವು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದುದೇನೆಂದರೆ ಪಂಚಭೂತಗಳೆನಿಸಿದ ಪೃಥ್ವಿ, ಅಪ್,

ತೇಜ, ವಾಯು, ಆಕಾಶದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾಗಿ ಪ್ರಾಣಾಪಾನವ್ಯಾನೋದಾನಸಮಾನವಾದುದು ಈ ಶರೀರ.

ಆದರೆ ಜನಸಂಖ್ಯಾಧಿಕ್ಯದಿಂದಲೋ ಅಥವಾ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಮಾಲಿನ್ಯಗಳಿಂದಲೋ ಪ್ರಕೃತಿಯ ಸಮತೋಲನದಲ್ಲಿ ಏರುಪೇರಾಗುತ್ತಿರುವುದನ್ನು ನಾವು ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಈ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ಅಸಮತೋಲನತೆಯೂ ಕೂಡ ಅನಾರೋಗ್ಯಕ್ಕೆ ಮೂಲಕಾರಣವಾಗಿದ್ದು, ಶುದ್ಧವಾದ ಆಹಾರವನ್ನ್ನು ಸೇವಿಸುವ ಬದಲು ಕಲಬೆರಕೆ ಆಹಾರವನ್ನು ಸೇವಿಸುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಒದಗಿದೆ. ಯಾವಾಗ ಈ ವಿಷಯಗಳ ಕುರಿತು ಮನುಷ್ಯ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅರಿತು ಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೋ ಆಗ ಮಾತ್ರ ಆರೋಗ್ಯವಾಗಿ ಬದುಕಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದು.

ಪ್ರಾಣಾಪಾನವ್ಯಾನೋದಾನ ಸಮಾನದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ ಈ ಶರೀರಕ್ಕೆ ಗಂಧ, ನೀರು, ತೇಜ, ವಾಯು ಸಮಾನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಿಗುವಂತಾಗಬೇಕು. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಸಮಾನ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿದರೂ ಸಹ ಅದನ್ನು ಸರಿಯಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕೊಳ್ಳುವ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿ ಮನುಜನಿಗಿದ್ದಾಗ ಮಾತ್ರ "ಮಾತು ಬಲ್ಲವನಿಗೆ ಜಗಳವಿಲ್ಲ, ಊಟಬಲ್ಲವನಿಗೆ ರೋಗವಿಲ್ಲ" ಎಂಬ ಗಾದೆಮಾತಿನಂತೆ ಯಶಸ್ವಿಯಾದ, ಆರೋಗ್ಯಕರ, ಉತ್ತಮ ಬದುಕನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವೆಂಬುದು ನನ್ನ ಭಾವನೆ.

डा. नारायण के. एच्.
संस्कृत–उपन्यासकः,
शेषाद्रिपुरं संयुक्तपदविपूर्वमहाविद्यालयः,
शेषाद्रिपुरम्–560020
बेङ्गळूरु, कर्नाटक
चरदूरवाणी–9538649907

****

(डा. नारायण के. एच्. महोदयाः बेङ्गळूरुमहानगरे शेषाद्रिपुरं मध्ये विराजमाने शेषाद्रिपुरं संयुक्तपदविपूर्वमहाविद्यालये संस्कृतविभागे उपन्यासकरूपेण सेवां कुर्वन्तः सन्ति ।)

****

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

जैनाराधनामण्डलानाम् एकमध्ययनम्

विदुषी तेजस्विनी. डि. (मैसूरु)*

काव्येषु उल्लिखिता मण्डलाराधना :

प्रथमशतकादारभ्य अद्यपर्यन्तं नैकानि काव्यानि जैनाचार्यैः , कविभिः, पण्डितैश्च रचितानि । तेषु मण्डलाराधनायाः विषयः अपि उल्लिखितः वर्तते । प्रथमशतमानस्य 'पउमचरिउ' इतिकाव्ये 'विमलसूरि:' एवम् अलिखत् - आषाढमासस्य अष्टमे दिने राजाजिनचैत्यालयस्य पूजां निश्चयितवान् । तदा चैत्यगृहस्य भूमिं स्वच्छं कृत्वा पञ्चवर्णैः चूर्णैः रङ्गवल्लीं विरच्य धातुरसैः चित्रान्नचितवन्तः आसन् इति ।

रंगावलिनि ओगं, चुण्णेणं पंचवण्णेणं
केई पुण वरकुसुमे गहि ऊणं तोरणेसु मालाओ
विरयंति य भत्तीओ विचित्तधाऊरसेणं तु [१]

रामगिरौ रामस्य स्वागतार्थं रङ्गवल्लीं रचितवन्तः आसन् - रङ्गवल्लि विरैय्य दशद्धवन्नेन चुन्नेन [२] इति । श्रीरविषेण आचार्यः कीर्तिधर आचार्याणां रामकथा ग्रन्थाधारेण ई.६७७ मध्ये संस्कृतपद्यबद्ध 'पद्मचरितम्' इति काव्यमरचयत् । तस्मिन् एवं लिखितम् -

पिनष्टि पञ्चवर्णानि कश्चिच्चूर्णानि सादरः ।

---

१. पउमचरिउ २९ सर्गः, श्लोक-१-३
२. पउमचरिउ ४० सर्गः, श्लोक-५, पृ.स. ३०१

***(विदुषी तेजस्विनी. डि. महाभागा बेङ्गळूरुमहानगरे विराजमानस्य कर्नाटक संस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकमहाभागानां डा. वेङ्कटरमण महाभागानां मार्गदर्शनेन "जैनाराधनामण्डलानाम् एकमध्ययनम्" इत्यस्मिन् विषये कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि रता ।)**

चातुराश्रं त्रिकोणं तु वर्तुलञ्चर्धचन्द्रकम् ।
कर्तव्यमनुपूर्वेण्य ब्रह्मनन्दिषु मण्डलम् [१७]॥

ई.श.१२५० मध्ये अर्हद्दासः मुनिसुव्रत काव्ये लिखितवान् -

प्रत्यङ्गनां कल्पितपञ्चरत्न रङ्गालयाश्चकृरनेकभङ्गः ।
जिनेन्द्रजन्मवसरपरनश्यतपयोधरश्रेष्टधनुर्विंशकम् ॥

जिनेन्द्रस्य जन्मावसरे सर्वेषु गृहेषु रङ्गालयेषु पञ्चरत्नचूर्णैः अनेक भङ्गैः रङ्गवल्लीं विरचितवन्तः [१८]।

अनिल् बरन् गङ्गुलि महाभागः तस्य संशोधनात्मक लेखने मण्डलविषये एवं स्वाभिप्रायं कथितवानस्ति

Few jain literatures also point out to the execution of rangavalli by a person (*balinvidhijna*) who was well versed in the art of oblations.

Some scholars are of the opinion that art means making beautiful display for naivaidyas or offerings, using rice grains/flowers as the word bali suggests [१९]

एवं प्रकारेण नानाशास्त्रकाव्यादिग्रन्थेषु मण्डल , बलि, रङ्ग वल्लीशब्दः प्रयुक्तः । एतेन इदं ज्ञायते यत्मण्डलाराधना , मण्डलस्थापनं पूर्वादारभ्य आचरणे आसीत् । अद्य बलिशब्दप्रयोगः सङ्कुचितमर्थेन प्रयुज्यते । केवलं नैवेद्यस्थापनार्थं अद्य शब्दस्य प्रयोगः क्रियते ।

तादृशमेव रङ्गवल्लीस्थापनमपि केवलं गृहाणां , देवालयानां, कार्यक्रमेषु स्थापनार्थमिदं शब्दः प्रयुज्यते ।

---

१७. याज्ञवल्क्यस्मृतिः

१८. मुनिसुव्रतकाव्य, चतुर्थसर्गः, श्लोकः-२३, पृ. सं.-८०

१९. **Anil Baran Ganguly, Fine arts in ancient India, abhinav publications, New Delhi, 1979, p. no. : 109**

विविधवर्णकुसुमैः चित्रितं मण्डलं कुसुमविकार इति कथ्यते । [७]

द्वितीयशतमानस्य ग्रन्थः मूलाराधना । अस्य रचनाकारः शिवकोटि आचार्यः । अस्मिन् निषिधि स्थाने लेहां करणीयमिति उल्लेखः वर्तते -

जत्थ ण होज्ज तणाइं चुण्णेहिं वि तत्थ केसरेहिं वा ।
संघरिदव्वा लेहा सव्वत्थ समा अवुच्छिण्णा ॥

निषिधि स्थाने संस्थरमेकं रचनीम् । तत्र सर्वत्र कुसमुद्दिम् इत्युक्ते दर्भं स्थापनीयम् । यदि सः न लब्धः चेत् प्रासुक तण्डुलचूर्णैः अथवा प्रासुककेसरैः सर्वत्र संस्थरामित्युक्ते समानरेखां रचनीयमिति कथितम् । अत्र लेहा इत्यस्य रेखा इति अर्थः । नियमसागर मुनिः अस्य श्लोकस्य विशेषार्थं दत्वा सा लेहा रङ्गवल्ली एव स्यादिति लिखितवन्तः । बृहत्संहितायां वराहमिहिरः पुष्यस्नानस्य विषये कथयति - पुष्यस्नानदिने भूमौ विविधसुवासितचूर्णैः मण्डलं संस्थाप्य तस्मिन्विविधदलेषु देवान् आहूय , ग्रहनक्षत्राणां पूजां करणीयमिति । [८]

४ शतमाने शूद्रकः मृच्छकटिक काव्ये वसन्तसेनायाः गृहवर्णन-समये इत्थं लिखितवान् - “अहो सलिलसिक्तमर्जितकृतहरितोपलेपनास्य विविधसुगन्धिकुसुमोपहारचित्र लिखितभूमिभागस्य वसन्तसेना भावना द्रव्यस्य सश्रिकत” [९] । अत्र कुसुमविकार विषये उल्लेखः वर्तते ।

७ शतमाने जटासिंहनन्दीआचार्यः वाराङ्गचरितंरचितवान् । तस्मिन् ग्रन्थे तेन मण्डलशब्दस्य बलि इति शब्दप्रयोगः कृतः ।
अत्र तण्डुलबलिकुसुमविकारं द्रष्टुं शक्यते ।

---

७. कन्नडविश्वकोशः, पृ. सं. -१०३०

८. **India as seen in the Brihatsamhita of Varahamihira,** पृ. सं. - **182-183**

९. **Mrichchakatikam by Sudraka, 4 th volume, notes,** पृ. सं. - **57**

चूर्णैश्चपुष्पैरपितण्डुलैश्चदशर्धवर्णैः बलिकर्मयोग्यः ।
नानाकृतिस्तत्रबलिन् विधिज्ञभूमिप्रदेशे रचयां बभूवुः [१०] ॥ इति ।

८ शतमाने जिनसेनाचार्यस्य महापुराण ग्रन्थे एवमुक्तम् -

पुरोरङ्गवल्ल्या ततो भूमिभागे , सुरेन्द्रोपनीता बभौ सा सपर्या
शुचिद्रव्यसम्पत्समस्तेव भर्तृः पदोपास्तिमिच्छुः श्रिता तच्छलेन ॥

शची रत्नचूर्ण्यैर्बलिं भर्तुरग्रे ततानोन्मयूखप्ररोहैर्विचित्राम् ।
मृदुस्निग्धसूक्ष्म्यैरनेकप्रकारैः सुरेन्द्रायुधानामिव श्लक्ष्णचूर्णैः ॥

समवसरणसभायां जिनेश्वरस्य अग्रे शचीदेवी मृदु, स्निग्ध, सूक्ष्मैरनेकप्रकारैः रत्नचूर्णैः बलिं इत्युक्ते रङ्गवल्लीं विस्तारितवती इति अत्र लिखित्वा बलि, रङ्गवल्ली इति पर्यायपदौ श्लोके उपयुक्तौ । [११]

महापुराणकाव्ये भरतचक्रवर्तिः आदौ १९ सत्क्रियान् प्रजाभ्यः उपदिष्टवान् । तेषु तृतीया स्थानलाभक्रिया । तस्यां एवं कथितम् -

जिनालये शुचौ रङ्गे पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
विलिखेद्वा जिनास्थानमण्डलं समवृत्तकम् ॥

श्लक्ष्णेन पिष्टचूर्णेन सलिलालोडितेन वा ।
वर्तनं मण्डलस्येष्टं चन्दनादिद्रवेण वा ॥

तस्मिन्नष्टदले पद्मे जैने वास्थानमण्डले ।
विधिना लिखिते तज्ञैर्विष्वग्विरचितार्चने ॥

अत्र जिनास्थानमण्डलमित्यस्य समवसरण मण्डलं रचनीयमिति "वा" शब्द प्रयोगात् सूचितम् । पिष्टचूर्णेन अथवा जलमिश्रितचूर्णेन अथवा

----

१०. वराङ्गचरितम्, पृ. सं.-२२१
११. महापुराण, सर्गः-१०७, १०८, पृ. सं.-३८७

श्रीगन्धेन वा मण्डलं रचनीयमिति कथितम् । तज्ञैः इष्टेन रचितं इत्यत्र समवसरणं स्वीकृतमस्ति । [१२]

ई. श. ९१५ मध्ये त्रिविक्रमभट्टः नळचम्पुकाव्ये विवाहसन्दर्भे रच्यमान रङ्गवल्लिविषये कथयति - मण्ड्यन्तं मसृन्मुक्तफल्क्शोध रङ्गवल्लिभिः प्राङ्गणानि [१३] इति । ई. श ९५९ मध्ये सोमदेवसूरिः यशस्तिलकचम्पूकाव्ये एवमलिखत् -

"पर्यन्तपादपैः सम्पादित कुसुमोपहाराः प्रदत्त रङ्गवल्लिरिव गुहपरिसरेषु, अकलक्षेपनं दक्षस्व रङ्गवल्लिप्रधानेषु, अनल्पकर्पूरपरागपरि कल्पित रङ्गवल्लिविधानम्" इति । अत्र कर्पूरचूर्णैः रङ्गवल्लि चित्रीकृतस्य विषयं कथितमस्ति [१४] । शारदातिलककाव्ये ११ शतमाने सर्वतोभद्रमण्डलस्य विषयं कथयन् श्वेततण्डुलैः , रक्तवर्णपुष्पैः, हरिद्रया, कृष्णवर्णधान्यैः, बिल्वपत्रस्य पत्रैः पञ्चवर्णानि करणीयानि इति सूचयति [१५] ।

११ शतमानस्य गद्यचिन्तामणिकाव्ये वादीभसिंहः - लिख्यमान मङ्गलचूर्णारेखानि वेद्यमानभोजनभुवि इति उक्तवान् । हेमचन्द्रसूरिः देशीनाममालायां - तण्डुलपिष्टक्षीरं गृहमण्डनैपनमित्यन्ये इति लिखितः । अस्य समयः ई.श.१०८८-११७२ [१६] ।

अपरकः ११ शतमाने याज्ञवल्क्यस्मृतौ मण्डलस्य उपलेपन आकृतीनां विषये कथितवान् - बौधयानः-

उपलिप्ते समे स्थाने शुचौश्लक्षणसमन्विते

----

१२. महापुराण, सर्गः-३९, श्लोकसं. -३८, ३९, ४०, पृ. सं.-६३३
१३. नळचम्पू, पृ. सं.-१४९
१४. यशस्तिलकचम्पू, पृ. सं.-१३३, ३५०, ३६९
१५. **P.V.Kane, History of Dharmashastra, p. g. – 1133**
१६. गद्यचिन्तामणिः

वस्तुविवेकाभावात् नित्यसुखवत् आभासमानं दुःखं साध्यत्वेन परिकल्प्य तत् साधने तत् प्राप्तये एव साधनानि योजयन्ति इत्यतः अन्ते च तावत् दुःखमेव प्राप्नुवन्तः कालेन कवलिताः, मोहेन भ्रष्टाश्च भवन्ति । प्राप्तव्यात् नित्यसुखात् प्रच्याविताः सन्तः अनिष्टमेव प्राप्नुवन्ति । अतः नित्यानित्यवस्तुविवेकः अपेक्षितः । स च विवेकः ईश्वरकृपावलम्बितसच्चारित्र्यात् अर्थात् शिष्टानुमतात् अनुष्ठानाध्ययनानुसंधानरूपात् निस्वार्थ–निष्कल्मश–यथार्थप्रयत्नात् उदेति । उदिते विवेके पुनः सा अविवेककरी दुःखस्वरूपिणी अविद्या एनं विवेकिनमालिङ्गयति । ईश्वरकृपावलम्बितसच्चारित्र्यात् विवेकोदयः इत्युक्तम्, तच्च कथं संपादनीयमिति संप्रति जिज्ञासा । ईश्वरकृपा, गुरुकृपा च पूर्वजन्मकृत–सुकृताधिक्यवशात् अथवा अस्मिन् जन्मनि क्रियमाणनिष्कल्मषे ईश्वरसाधने, निस्वार्थगुरुशुश्रूषया, निष्कपटप्रार्थनाद्वारा च प्राप्तुं शक्यते । तदर्थं तावत् जीवनं शुद्धं भवेत् । जीवनशुद्ध्यर्थं तावत् चित्तशुद्धिः अपेक्षिता ।

चित्तशुद्धिः तावत् शुद्धचारित्र्यमपेक्षते । शुद्धचारित्र्यन्तु अनुष्ठानादेव आचारविचारव्यवहादिषु संयमनादेव सिध्यति । मुकुरं शुद्धं चेत् मुकुरगत–प्रतिबिम्बोऽपि शुद्धः सन् यथावत् दृश्यते । तथा मनोमुकुरं शुद्धं चेत्, तत्र परमात्मनः ज्ञानं प्रकाशते । पुनश्च मनो नाम ताम्रपात्रवत् । यथा ताम्रपात्रं स्वस्वरूपरक्षणार्थं प्रतिदिनं तिन्त्रिण्यादिना प्रक्षालनम् अपेक्षते, तथा मनः अपि स्वशुद्धित्वप्रापणे रक्षणे च प्रतिदिनं संस्करणं अर्थात् सद्विचारान्, सत्संस्कारान्, सत्सङ्गाञ्च अपेक्षते ।

शुद्धे अन्तःकरणे परमात्मा उपलभ्यते इत्यतः चित्तशुद्ध्यर्थम् आदौ यत्नः कर्तव्यः । येन आत्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिः, परमानन्दप्राप्तिश्च सिद्ध्यतः । एवं च सति चित्तशुद्ध्यर्थं आचारविचारव्यवहारादिषु कुत्र परिष्कारः कर्तव्यः, कुत्र च संस्कारः आधातव्यः इति विचारणीयम् । आचारविचारव्यवहारादिषु शुद्धता आनीता सति सात्विकता साधिता चेदेव चित्तशुद्धिः भवति । योगदर्शनस्य प्रथम–द्वितीयपादाभ्यां समाधिः तत्साधनानां च विषये निर्दिष्टं वर्तते । तृतीयपादे तावत् समाधिप्राप्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादनहेतवः विभूतयः निरूप्यन्ते । विभूत्युपासनेनापि चित्तशुद्धिः साधिता भवति । श्रद्धोत्पादनहेतवः
एते विभूतयः संयमसाध्याः एव ।

मण्डलं स्थापनमिति पदमेकमेव आराधनासमये अद्य प्रयुज्यते । उत्तरभारतीयाः इदं विधिविधानकरणमित्यपि वदन्ति । अत्र विधानं करणमिति चेत्मण्डलाराधना इति अवगमनम् ।

विदुषी तेजस्विनी. डि.
शोधच्छात्रा,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चामराजपेटे-५६००१८
बेङ्गळूरु, कर्नाटक
Mob : 9845614502

****

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

योगदर्शनाधारेण विभूत्यौचित्यप्रकथनम्

विद्वान् दत्तात्रेयः दीक्षितः (मैसूरु)*

अथ धर्मार्थकाममोक्षाणां नित्यनिरामयानन्दरूपत्वात् मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः प्रतिपाद्यते । स च स्वरूपमात्रेणैव अवस्थानमेष्यति । तच्च नित्यसिद्धमपि स्वरूपं प्रकृतितो विविच्य ग्रहीतुं असमर्थानाम् अविवेकिनां असद्वद्भवति । यतस्ते प्रकृतिगुणैः आकुलेक्षणाः सन्तः आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिः विविधैः परधर्मैरेव प्रतिपाद्यन्ते । न तान् श्रुति–स्मृति–युक्तिना आत्मत्वं ग्राहयितुं पारयन्ति । एवमेव सेश्वरसाङ्ख्य– दर्शनमेव योगदर्शनस्य प्रथमः कल्पः । तद्धि हिरण्यगर्भप्रोक्तम् । युज्यते मनोऽनेनेति योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अस्य हि आस्तिकदर्शनक्रमे द्वितीयं स्थानम् ।

हिरण्यगर्भस्त्वनादिपुरुष एव । तेन तस्य स्थितिकाल ऐतिह्यश्च नैव ज्ञायते । तद्विषये एतावदेव वक्तुं शक्यते यत्सः संहिताकालमभित एवाऽऽसी–दिति । कालेन प्रणष्टं योगं भगवान् पतञ्जलिरुज्जहारेति योगदर्शनस्य पातञ्जलदर्शनाभिधेयत्वम् । विषयेऽस्मिन् प्राचीनग्रन्थरूपेण पातञ्जलयोग–दर्शनमेव लभ्यते यद्यपि तत्र तत्र वेदसाहित्ये च योगविषये बहूक्तमस्ति । ऋग्वेदे – 'युञ्जते मन उत युञ्जते धियः' [1] ।

शास्त्रप्रपञ्चे तावत् वाक्यमेतत् प्रसिद्धमेव यत् – 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' [2] इति । केवले फले निर्दिष्टे तत् प्राप्तिः न सम्भवति ।

---

1. संस्कृतसाहित्येतिहासः, (5।8।1।1), पृ. सं.–91 2. ब्रह्मसूत्रम्, उपोद्घातभाष्यम्

---

*(विद्वान् दत्तात्रेय दीक्षित महोदयः मैसूरु महानगरे विराजमानस्य युवराज–महाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षानां डा. वै. सि. नञ्जुण्डय्य महाभागानां मार्ग–दर्शनेन "श्रीमद् भगवद्गीतान्तर्गत–विभूतियोगस्य योगदर्शनेन सह एकं विमर्शात्मकम् अध्ययनम्" इत्यस्मिन् विषये मैसूरुविश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि रतः ।)

तदुक्तम् — 'एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातन्न साधयेत'[3] इति । यतः सिषाधयिषितोऽर्थः श्रुत्याधारितयुक्त्युपेते लक्षणप्रमाणे अपेक्षते, न केवलां निरालम्बां प्रतिज्ञाम् ।

तद्वत् – अत्राऽपि केवलेन फलकथनेन फलप्राप्तिः न सिद्ध्यति । तत् प्राप्तये तावदादौ तत् साधकसाधनं वक्तव्यम् । सुखरूपफले तावत् वर्तते महती जिज्ञासा विचिकित्सा च । सुखरूपफलं तावत् कीदृशेन लक्षणेन लक्षितं सत् यथार्थान्वयं प्राप्नोतीति मीमांसकैः प्रादर्शितम् ।

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ [4] इति ॥

यच्च दुःखेन अलिप्तं सत् अबध्यमानम् तत् सुखमिति व्यवह्रियते इत्यर्थः । "सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयं सुखम्" इति तु प्रसिद्धम् । एतादृशो–त्कृष्टफलप्राप्त्यर्थं साधनेनाऽपि उत्कृष्टेन भवितव्यम् । जनाः ईदृशं सुख–मिच्छन्ति– यत् सुखं निरतिशयं क्षयरहितं दुःखासंस्पृष्टं शाश्वतमविच्छिन्नं च भवेदिति । पुनश्च लोकानुभवः–'सुखं मे स्यात्, दुःखं माभूत्'[5] इति । सर्वे प्राणिनः सुखमेव इच्छन्ति । नान्यत् दुःखरूपम् । सुखप्रपित्सा, विवेकाभावात् मानवाः अनिष्टमेव दुःखं पौनः पुन्येन प्राप्नुवन्तः मायया मोमुह्यमानाः संसारचक्रं सञ्चङ्क्रमन्ते अनादिकालतः अविच्छिन्नरूपेण "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः" [6] इतिवत् । सुखप्राप्त्यर्था इयं प्रवृत्तिः जनानां दरीदृश्यते लोके । परन्तु अन्ते च दुःखरूपफलमेव प्राप्नुवन्ति इत्युक्तौ कुत्र दोषः ? इति अन्वे– ष्टव्योऽयं विषयः । तत्र साध्ये फले वा साधनेषु वा उत कर्तरीति त्रिकोटिकोऽयं संशयः ।

साध्यसाधनयोः कर्तृतन्त्रत्वात् कर्ता च चेतनः स्वतन्त्रः इत्यतः फलप्राप्तौ कर्तुः एव दोषः इति सिद्धं भवति । सत्यमेतत् – कर्तारश्च अत्र जीवाः । जीवाः तावत् स्वदुर्बलमतिलङ्घ्य गन्तुम् अक्षमाः सन्तः नित्यानित्य–

---

3. सूत्रवार्तिकम् 4. कारिकाकारः 5. ब्रह्मसूत्रम्, उपोद्घातभाष्यम्
6. कठोपनिषत्, अध्यायः–1, वल्ली–2, श्लोकसं–5

ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

मनसः ज्ञानसाधनत्वम्

डा. गणपति. वि. हेगडे (मुम्बई)*

“यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम्” [1] यः आयतनं जानाति सः सर्वेषाम् आयतनम्, आश्रयदाता वा भवति । तर्हि आयतनं किमित्युक्ते उच्यते मनः एव आयतनमिति । यत् जीवं ईश्वरात् पृथक् करोति तन्मनः । एतादृशं मनः ओङ्का- रोपासनया अथवा भक्तेः द्वारा शुद्धं भवति । ततः शुद्धमनसा आत्मदर्शनं जायते । तदुक्तं ’दृश्यते त्वग्रया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः’ [2] ’मनसैवानुद्रष्टव्यम्’ [3] ’मनसैवेदमाप्तव्यम्’ [4] इत्यादि श्रुतेश्च ।

मनसः अधिष्ठानं हृदयं भवति तदुक्तम् – “ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा ” [5] हृदयात् मनसः आवि- र्भावः, मनसः तस्य अधिष्ठातृदेवता चन्द्रमाः उत्पन्नः । तस्मात् समाधौ सुषुप्तौ च मनः हृदयं प्रविशति । तदानीम् आत्ममनसोः मध्ये अज्ञानरूपम् आवरणं तिष्ठति । मनः स्थूलपदार्थस्य सूक्ष्मरूपं वर्तते । तस्मादेव तत् शरीरस्य प्रेरकं भवति । अपञ्चीकृताकाशादीनांसात्विकांशैः मनः उत्पद्यते ।

---

१. छान्दोग्योपनिषत्, ५-१-५

२. कठोपनिषत्, १-३-१२

३. बृहदारण्यकोपनिषत्, २-४-११, ४-४-१९

४. कठोपनिषत्, २-१-११

५. ऐतरेयोपनिषत्, १-१-३

संयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदायः इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च योगाङ्गेभ्यो बहिरङ्गेभ्यो अस्य अङ्गत्रयस्य अन्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थं अत्र त्रयस्य उपन्यासः कृतः वर्तते ।

समाधिप्राप्त्यनुगुणाः श्रद्धोत्पादनहेतवः विभूतयः योगसूत्रस्य तृतीय–पादे उक्ताः तथा भगवद्गीतायामपि भगवता कृष्णेन प्रकथिताः विद्यन्ते । “मैत्रा–दिषु बलानि”[7] इत्यादि सूत्रैः विभूतयः तेषां प्रयोजनं च व्याख्यातो वर्तते । धारण–ध्यानक्रमे यशः प्राप्यर्थं विभूतयः अत्यन्तसहकारिणः विद्यन्ते । यतो हि मानवस्य अन्तरङ्गसाधनमार्गे अत्रोक्तानां विभूतीनां अतीव महत्वं वर्तते । ससूत्रं विभूतीनां प्रयोजनं अधुना उपस्थाप्यते ।

“व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोः अभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः” [8] इति सूत्रे तावत् सर्वथा व्युत्थानसंस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसंस्कारेण चित्तस्य कीदृशः परिणामः भवति इति विषयमुपस्थाप्य “तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात्”[9] इत्यत्र सूत्रे तावत् व्युत्थानसंस्कारमलरहित–निरोधसंस्कारपरम्परामात्रवाहिता प्रशान्तवाहिता । कस्मात् पुनः संस्कार– पाटवम् अपेक्षते न तु संस्कारमात्रम् इत्येतत् आह– तत्संस्कारमान्द्येति । तदिति निरोधं परामृशति । “सर्वार्थता एकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि परिणामः”[10] इति सूत्रे पुनश्च “शान्तोदितौ–तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः”[11] इति सूत्रे अपि चित्तस्य ऐकाग्रता प्राप्त्युपायाः उक्ताः ।

“चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्”[12] “ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्”[13] “नाभिचक्रे काय–व्यूहज्ञानम्”[14] “कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः”[15] “कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्”[16] “स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः”[17] स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थ–वत्त्वसंयमाद् भूतजयः । स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात् तज्जयः ।

---

7. यो.सू.वि.–3.23
8. यो.सू.वि.–3.9
9. यो.सू.वि.–3.10
10. यो.सू.वि.–3.11
11. यो.सू.वि.–3.12
12. यो.सू.वि.–3.27
13. यो.सू.वि.–3.28
14. यो.सू.वि.–3.29
15. यो.सू.वि.–3.30
16. यो.सू.वि.–3.31
17. यो.सू.वि.–3.44

स्थूलम् आह – तत्रेति । पार्थिवाः पाथसीयाः तैजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासंभवं विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादयः। एते हि नामरूप–प्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः । एतेषां पञ्च पृथिव्यां गन्धवर्जं चत्वारोऽप्सु गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्वति शब्द एवाकाशे । त एव ईदृशा विशेषाः सहाकारादिभिः धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः शास्त्रे ।

तत्रापि पार्थिवाः तावद्धर्माः–

"आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्थैर्यम् एव च ।
वृत्तिः भेदः क्षमा कार्ष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता"॥ [18]

अपां धर्माः–

"स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौदका गुणाः"॥ [19]

तैजसा धर्माः–

"ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वंस्य ओजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम्"॥ [20]

वायवीया धर्माः–

"तिर्यज्ञानं पवित्रत्वम् आक्षेपो नोदनं बलम् ।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोः धर्माः पृथग्विधाः"॥ [21]

आकाशीया धर्माः–

"सर्वतोगतिः अव्यूहोऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।
आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वधर्मविलक्षणाः" [22] इति ॥

---

18. तत्त्ववैशारदी, 3. 44
19. तत्त्ववैशारदी, 3.44
20. वाचस्पतिमिश्रव्याख्या, 3. 44
21. योगवार्तिकम्, 3.44
22. तत्त्ववैशारदी, 3.44

त एत आकारप्रभृतयो धर्माः तैः सहेति । आकारः च सामान्यविशेषो गोत्वादिः । द्वितीयं रूपम् आह – द्वितीयं रूपं स्वसामान्यम् । मूर्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यम् । स्नेहो जलं मृजापुष्टिबलाधानहेतुः । वह्निः उष्णतोदर्ये सौर्ये भौमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति । सर्वं चैतद् धर्मधर्मिणोः अभेद विवक्षया अभिधानम् । वायुः प्रणामी वहनशीलः । योगसूत्रे तावत् विभूतयः सिद्धयः च समाधिप्राप्त्युपायभूतत्वेन भणिताः सन्ति । तेषां ज्ञानरूपाः विभूतयः, क्रियारूपाः विभूतयः, जयप्रकाराः विभूतयः इति विभागाः वर्तन्ते । तत्र तावत् ज्ञानरुपविभूतिषु सप्तदशप्रकाराः उल्लिखिताः पुनश्च तेषां सिद्ध्यु– पायाश्च तत्रैव उक्ताः । क्रियारूपविभूतिषु अष्टौ भेदाः भणिताः । जयप्रकारा– विभूतिष्वपि पञ्चप्रकारान् उक्त्वा तेषां सिद्धिक्रमोऽपि उक्तः वर्तते । एवं संयमसाध्यानुसारं समाधिप्राप्त्युपायभूतत्वेन मानवं एते विभूतयः सहाय्यमा– चरन्तीति नात्र संशयलेषोऽपि ।

इत्थं “योगदर्शनाधारेण विभूत्यौचित्यप्रकथनम्” इति इमं विषयं भवत्सु यथा मति यथा प्रमाणञ्च निरूपितम् ।

विद्वान् दत्तात्रेयः दीक्षितः
शोधच्छात्रः
संस्कृतविभागः, मानसगङ्गोत्री
मैसूरुविश्वविद्यालयः,
मैसूरु–05, कर्नाटक
चरदूरवाणी–7829129842
E-mail- atreya.dixit@gmail.com

****

अत्र मनसः प्रत्यक्षकरणत्वे आत्ममनःसंयोगो व्यापारो बोध्यः । वेदान्ते तु सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणं मनः भवति ।

तच्च सुखदुःखादीनामाधारः ।

अत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येत्सर्वं मन एव"[१४] इति ।

कुटिलविचारः, उद्वेगो वा रोगस्य कारणं वर्तते । यस्य मनसि सर्वदा सद्विचारः तिष्ठति तस्य तु शान्तिः अवश्यमुपलभ्यते । तदुक्तं श्रीकृष्णेन –

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥[१५]

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥[१६]

मनः कपिरयं विश्वपरिभ्रमण लम्पटः ।
नियन्त्रणीयो यत्नेन मुक्तिमिच्छुभिरात्मनः ॥[१७]

----

१४. बृहदारण्यकोपनिषत्, १-४-३

१५. श्रिमद्भगवद्गीता, २-६२, ६३, ६४

१६. श्रिमद्भगवद्गीता, ३-३७

१७. योगशास्त्रम्, ४-३६

अस्मिन्नेव मनसि सङ्कल्पविकल्परूपे शाखे उत्पद्येते । मनः स्थूलपदार्थस्य सूक्ष्मरूपं वर्तते । तस्मादेव तत् शरीरस्य प्रेरकं भवति । अपञ्चीकृताकाशादीनां सात्विकांशैः मनः उत्पद्यते । अस्मिन्नेव मनसि सङ्कल्पविकल्परूपे शाखे उत्पद्येते । एतद् मनः सूक्ष्मशरीरे अत्यन्त-मुख्यतत्त्वं भवति । सूक्ष्मशरीरं स्थूलशरीरेण सह सम्भूय जीवानां कृते भोगं ददाति । जीवस्य मरणं नाम स्थूलशरीरे अभिमानत्यागः । एतद् मनः ब्रह्मज्ञानपर्यन्तम् अथवा विदेहमुक्तिपर्यन्तम् आत्मानं न जहाति । सूक्ष्मशरीरे विद्यमानं मनः भाविजन्मनः कर्मफलभोगाय मरणान्ते आत्मना सह गच्छति ।

छान्दोग्योपनिषदि भुक्तस्य अन्नस्य सूक्ष्मांशैः मनः वर्धते इत्युक्तम् । तत् मनः सक्रिय -निष्क्रिय-तटस्थभेदैः त्रिधा भवति । आधुनिकवैज्ञानिकाः मनसि परिणामचेष्टा-निरोधादिशक्तिम् अङ्गी-कुर्वन्ति । प्राण-मन-अहङ्कार-आत्मनां चतुर्णां स्थानं हृदयमेवेति उपनिषत्सिद्धान्तः ।

हठयोगे तु अस्थायि रूपेण आज्ञाचक्रे मनसः स्थानमित्युक्तम् । यद्यपि मनः पूर्णं शरीरं व्याप्य तिष्ठति तथापि अवस्थाभेदेन मनसः स्थानभेदः कल्पितः । मनः सुषुप्त्यवस्थायां हृदये, स्वप्नावस्थायां कण्ठे, जाग्रदवस्थायां दक्षिणनेत्रे अथवा आज्ञाचक्रे च भवतीति केचन अभ्यु-पगच्छन्ति । एतद् मनः आत्मा न भवति जडत्वात् ।

किञ्च प्रतिशरीरं मनोमयशरीरं भिद्यते । रागाद्वेषादिभिः सह सामान्यजीवः मनसः नियन्ता न भवति । नियन्ता तु मनसस्पतिः , अन्तर्यामि, कूटस्थं च ब्रह्म भवति । मनः संस्काराणां समूहः , अत्यन्त-चञ्चलं च वर्तते । तदुक्तं गीतायां–

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥ [६] इति।

मनसः निग्रहोपायः दर्शितः यथा

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ [७] इति

अपि च कठोपनिषदि अस्मिन् शरीरे मनः निग्रहस्थानमि-त्युक्तम् । सङ्कल्पविकल्पादिलक्षणं मनः रथे रशनावत् प्रग्रहम् अथवा निग्रहस्थानमित्यर्थः । यथा रशनया अश्वाः प्रगृहीतानि भवन्ति तथा श्रोत्रादीनि करणानि मनसा हि प्रगृहीतानि भवन्ति । तदुक्तं यथा

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥[८] इति ।

विवरणप्रस्थानानुसारिवेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रैः "न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति" [९] इत्यादिवाक्येभ्यः "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः" [१०] इत्यादिश्रुतेश्च मनसः इन्द्रियत्वं निराकृतम् । भामतीकारवाचस्पतिमते मनसः इन्द्रियत्वमङ्गीकृतम् । यथा -"मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । अथवा इन्द्रियाणां वर्तमानत्वमात्रविषयत्वात् मनसस्तु त्रैलोक्यगोचरत्वात् भेदेनाभिधानम्[११] इति ।

६. श्रीमद्भगवद्गीता, ६-३४
७. श्रीमद्भगवद्गीता, ६-३५
८. कठोपनिशत्, १-३-३
९. वेदान्तपरिभाषा, १ परिच्छेदः
१०. कठोपनिषत्, १-३-१०
११. भामतीव्याख्यानम्, (ब्रह्मसूत्रम्), २-४-१७

श्रीवाचस्पतिमिश्रमते ब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः कारणत्वमपि स्वीकृतम् । यथा -" न चैष साक्षात्कारो मीमांसा सहितस्यापि शब्दप्रमाणस्य फलम् । अपि तु प्रत्यक्षस्य तस्यैव फलनियतत्वात् । तस्माद् निर्विचिकित्सितवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थमनुभावयतीति युक्तम् । एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवः स्वस्य ब्रह्म- भावमन्तः - करणेन प्राप्नोति ।

अयमभिसन्धिः–

सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलम् अपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवतीं बुद्धिवृत्तिं समाधत्ते " [१२] इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः कारणत्वमपि स्वीकृतम् । तथा च भामतीकारमते निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारणम् । श्रवणं मनने हेतुः मननं च निदिध्यासने हेतुः ।

विवरणप्रस्थाने ब्रह्मसाक्षात्कारकारणं शब्दः । मनननिदिध्या - सनयोस्तु आरादुपकारकत्वादङ्गत्वम् । निदिध्यासने च मननं हेतुः । अकृतमननस्य अर्थदार्ढ्याभावेन तद्विषये निदिध्यासनायोगः स्यात् । मनने तु श्रवणं हेतुः । श्रवणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन श्रवणमेव साक्षात्कारणमित्युक्तम् । तस्मात् एकाग्र्यचेतसा सहकारिणा शब्द एव अपरोक्षज्ञानमुत्पादयति ।

न्यायमते तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो लिङ्गम् [१३] इत्यादिसूत्रैः सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः इत्युक्तम् ।

१२. भामतीव्याख्यानम्, (ब्रह्मसूत्रम्), १-१-१
१३. न्यायसूत्रम्, १-१-१६

Natural interest in job of his satisfaction motivates him for efficient and qualitative performance.

Teaching profession as such has an important, noble place in the society. Wholehearted participation of the organization is primary necessity for the success of educational system. Teacher's job satisfaction is a pivotal link in the chain of education reform. Teacher's satisfaction influences job performance, attention and ultimately student performance.

The teacher is one on whom a sensitive, sophisticated, and delicate responsibility of moulding a prospective citizen is bestowed. In undertaking such a responsibility of preparing future of pupils, who shapes and sharpen younger generation, a teacher should inevitably possess, among other qualities, job satisfaction. It shows that a worker or a teacher is likely to be more effective in his work if he is satisfied in the job. Job satisfaction of teacher is, therefore, an important factor in making the profession more functional and effective.

Operational definitions of the terms used;-

Job Satisfaction :

According to Dixit (1993) "Job satisfaction is the result of various attitudes of an employee towards his job". These attitudes are related with specific factors such as salary, service conditions, advancement opportunities and other benefits.

Occupational Stress :

"A condition of mental and physical exertion brought about as a result of harassing events or dissatisfying elements or general features of the working environment". The experience by a teacher of unpleasant emotions such as tension, frustration, anxiety anger and depression.

शरीरस्य नियन्त्रणं मनसः विजये सति भवति । मनोविजयस्तु ध्यानक्रियाब्रह्मचिन्तनादिभिः सम्भवति । उपनिषदां , योगवासिष्ठस्य,
शरीरस्य नियन्त्रणं मनसः विजये सति भवति । मनोविजयस्तु ध्यानक्रियाब्रह्मचिन्तनादिभिः सम्भवति । उपनिषदां , योगवासिष्ठस्य,
ब्रह्मसूत्राणां वा स्वाध्यायद्वारा मनसः शुद्धिः , ततः मोक्षप्राप्तिः इति वेदान्तसिद्धान्तः । तदुक्तं छान्दोग्योपनिषदि–

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।
स्मृतिलाभे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥ [१८]

इति शम् ।

परिशिलितग्रन्थाः

१. श्रीमद्भगवद्गीता –
गोरखपुर प्रकाशनम् -१९९९ ।

२. उपनिषद्भाष्यम् -१, २, ३ - श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः,
श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन वारणासी, २००४ ।

३. छान्दोग्योपनिषद्-
श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन वारणासी, २००४ ।

४. वेदान्तपरिभाषा – श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रः,
चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी, २००२ ।

५. ब्रह्मसूत्रम् (शाङ्करभाष्योपेतम्) –
मोतिलाल बनारसीदास पब्लिशन् दिल्ली , १९९८ ।

---

१८. छान्दोग्योपनिषत्, ७-२६-२

६. न्यायसूत्रम्– गौतमः, चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी, २००२ ।
७. योगशास्त्रम् – पतञ्जलिः,
चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी, २००७ ।

डा. गणपति.वि.हेगडे
असिस्टेण्ट प्रोफेसर, अद्वैतवेदान्तविभाग
मुम्बादेवी आदर्श संस्कृत महाविद्यालय, मुम्बई
भारतीय विद्या भवन,
के. एम्. मुन्शी मार्ग,
गिरगांव चौपाटी,
मुम्बई – ४००००७
ईमेल्- ganapativg@gmail.com
दूरभाषा- 9482944911

****

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

A STUDY ON JOB SATISFACTION OF PRE UNIVERSITY COLLEGE TEACHERS IN RELATION TO THEIR OCCUPATIONAL STRESS, LOCUS OF CONTROL AND JOB INVOLVEMENT

Author : Dr Manjunath H.P. (Shimoga)

Introduction ;-

The role of the teacher in the educational process is always challenging and dynamic so he must be fit by body, mind and soul. The success of education process depends much more upon the character and ability of teachers. Teacher must have right attitude to impart proper education according to ideas and ideologies of community and nation. It is possible when a teacher has involvement and satisfaction in their job.

Every individual has certain needs and motives which he wants to fulfill. Any job, which fulfills these needs and motives, gives him satisfaction. It is probably the major aim of every worker to get pleasure in job, which enhances production and mental satisfaction. The satisfaction which people experience in their jobs is in large part the consequence of the extent to which various aspects of their work situations tend to be relevant to their job related value systems as every individual has special abilities, aptitudes, inherited capacities, interests and aspirations. Those jobs, which provide the worker a chance to fulfill his interests and
aptitudes, give him satisfaction and pleasure.

(Dr. Manjunath H. P. did his Doctoral Degree under the Guidance of Dr. Jayappa H. S., visiting Professer in Education (Rtd.), Dept. of P. G. Studies and Research in Education, Kuvempu University, Shimoga)

Analysis and Interpretation;-

Table: 1
Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Gender

Gender	n	Mean	SD
Male	300	20.10	4.59
Female	100	21.85	4.12
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Gender. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is

20.54±4.54 in which, the Female teachers of Pre-University Colleges have higher Job Satisfaction (21.85±4.12) than the Male teachers of Pre-University Colleges (20.10±4.59) of Pre-University Colleges.

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Gender are also presented in the following figure

Figure 1: Comparision of Job Satisfaction by mean scores of Pre-University College teachers by Gender

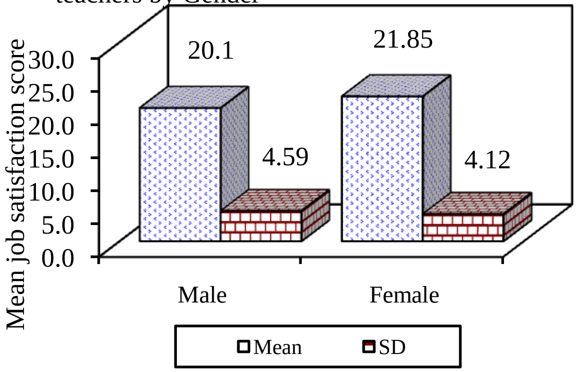

Locus of Control :

The term Locus of control refers to the perceived causality of behavioral outcomes. At one end behavioral outcomes that originate internally within the individual, where he thinks he himself is responsible for his own behavior. At the other extreme the individual sees others or luck or circumstances beyond his control as responsible for his behavior, that is to say, factors occurring externally or outside of the individual. It is the effect and importance of various internal and external factors in the learner's opinion that control, govern or reinforce the behavior of an aspirant in the pursuit of this goal.

Job Involvement :

According to Lodhal and Kejner (1965) "Job involvement is the extent to which an individual's self-esteem is affected by his performance at work". 'It is the degree of which an individual's self-esteem is affected by his performance at work". It is the degree of which an individual identifies psychologically with his job' (Lawler and Hall, 1970).

Objectives of the Study :

1. To study the relationships of Occupational stress, Locus of Control and Job Involvement, in relation to Job Satisfaction of PU college teachers.

2. To determine the influence of Occupational Stress, Locus of Control and Job Involvement on Job Satisfaction of PU college teachers.

Research Hypotheses :

1. Male and Female teachers of Pre-University Colleges do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

2. Rural and urban Pre-University College teachers do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

3. Government, Aided and unaided Pre-University College teachers do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

4. Arts, Science and Commerce Pre-University College teachers do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

5. Teachers of Pre-University Colleges with low and high occupational stress do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

6. Teachers of Pre-University Colleges with low and high locus of control do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

7. Teachers of Pre-University Colleges with low and high job involvement do not differ significantly with respect to their job satisfaction.

Variables:

Independent Variables :

1. Occupational Stress
2. Locus of Control
3. Job Involvement

Dependent Variable :

'Job Satisfaction' of the teachers is treated as dependent variable.

Moderate Variables of the study are :

* Gender (Male/ Female)
* Locality (Rural/ Urban)

* Type of Management (Government, Aided and Unaided)
* Discipline (Arts, Commerce and Science)

Method;-

Design of the Study;-

Descriptive method of research was employed which was intended to describe the relationship which exists between indepe-
-ndent variable and dependent variable.

Sample;-

The teachers who are working in P U Colleges of Shimoga district constitutes the population of the study. The Total Sample selected for the study comprises of 400 Teachers from different PU colleges of Shivamogga Dist. Stratified random technique was used to select the PU colleges from Shimoga district.

Tools Used for Collection of Data :

1. Job Satisfaction Scale for Teachers developed by Saxena (1994)
2. Levenson's Locus of Control Scale developed by Sanjay Vohra (1992) which is based on tool constructed by Hall and his associates (1980)
3. Job Involvement Inventory constructed by Lodahl and Kejner (1965) revalidated by Kulsum (1985) to measure Job Involvement of teachers
4. Occupational Stress Inventory developed by the researcher.

Procedure of Analysis of Data ;-

The Mean, Standard Deviation, and Descriptive techniques were used to compute the collected Data

Table:5

Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Occupational Stress (Low, High)

Occupational Stress	n	Mean	SD
Low	163	22.91	3.19
High	237	18.90	4.61
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Occupational Stress. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is 20.54±4.54 in which, the Pre-University Colleges teachers with low Occupational Stress have higher Job Satisfaction (22.91±3.19) than the Pre-University Colleges teachers with high Occupational Stress (18.90±4.61).

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Occupational Stress are also presented in the following figure.

Figure 5:Comparison of Job Satisfaction mean scores of Pre-University College teachers by Occupational Stress

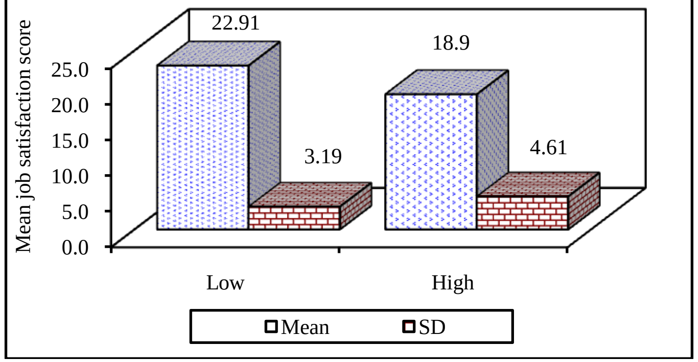

Table: 2

Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Locality

Locality	n	Mean	SD
Rural	200	20.71	4.48
Urban	200	20.37	4.59
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Locality. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is 20.54±4.54 in which, the Rural Pre-University Colleges teachers have higher Job Satisfaction (20.71±4.48) than the Urban Pre-University Colleges teachers (20.37±4.59) of Pre-University Colleges.

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Locality are also presented in the following figure

Figure 2: Comparison of Job Satisfaction by mean scores of Pre-University College teachers by Locality

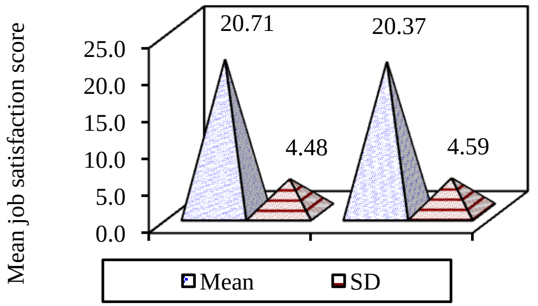

Table: 3
Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Type of Institution

Type of Institution	n	Mean	SD
Government	151	23.42	2.31
Aided	98	22.65	3.07
Unaided	151	16.28	3.72
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Type of Institution. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is 20.54±4.54 in which, the Government Pre-University Colleges teachers have higher Job Satisfaction (23.42±2.31) than the Aided Pre-University Colleges teachers (22.65±3.07) teachers followed by the Unaided Pre-University Colleges teachers (16.28±3.72).

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Type of Institution are also presented in the following figure

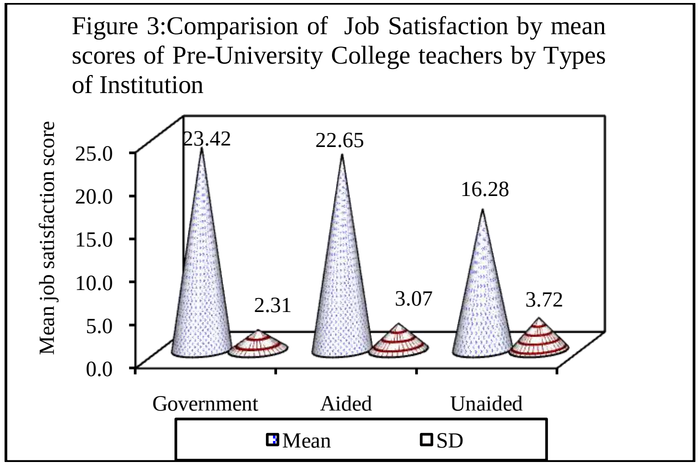

Figure 3:Comparision of Job Satisfaction by mean scores of Pre-University College teachers by Types of Institution

Table: 4
Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Discipline

Discipline	n	Mean	SD
Arts	250	20.90	4.66
Science	100	20.23	4.35
Commerce	50	19.34	4.08
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Discipline. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is 20.54±4.54 in which, the Arts Pre-University Colleges teachers have higher Job Satisfaction (20.90±4.66) than the Science Pre-University Colleges teachers (20.23±4.35) teachers followed by the Commerce Pre-University Colleges teachers (19.34±4.08).

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Discipline are also presented in the following figure.

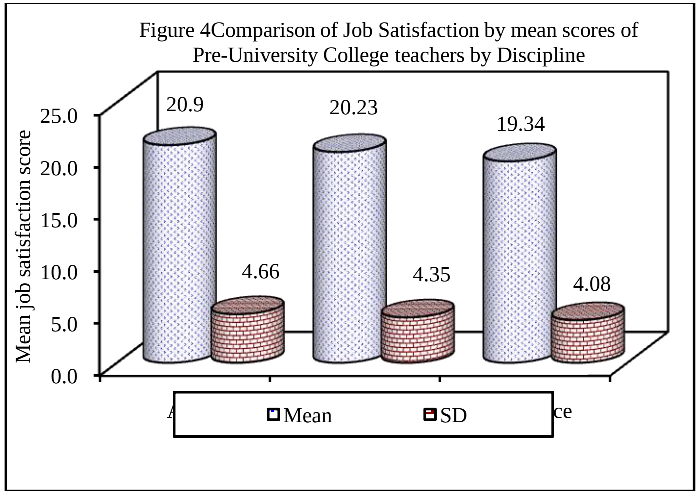

Figure 4Comparison of Job Satisfaction by mean scores of Pre-University College teachers by Discipline

Teachers stress is a real phenomenon and is associated with problems of recruitment, health and retention of teachers. Research has shown that teacher stress is reliably associated with a number of variables, including those intrinsic to the job, individual's cognitive vulnerability and systemic factors. There are however important gaps in our understanding of teacher stress, most notably regarding effective interventions. The current research base is not adequate to allow us to devise effective programmes to reduce teacher stress. Our understanding of teacher stress, most notably regarding effective interventions. The current research base is not adequate to allow us to devise effective programmes to reduce teacher stress. Another result that affect the Job Satisfaction is Locus of Control. People identified as having an internal Locus of Control believe that job performance and such-related rewards as pay and promotion are under their personal control-dependent on their own behaviors, abilities and efforts. People with an external Locus of Control believe that life events in and out of the work place are beyond their control dependent on such outside forces as luck, chance or whether boss likes them. The present study creates awareness of the end to pay attention towards Locus of Control, which contributes towards Job Satisfaction

Teachers who show greater Job Involvement, whose sense of self identity is closely linked with their work- show higher motivation to teach than do teachers who are less involved. Psychologists have suggested that training opportunities may be wasted on teachers who display low Job Involvement and lack of career interest because their motivation to teach is likely to be low. Further, employees with low Job Involvement may be desirables for some teachers. The present findings suggest that Job Involvement of teachers is important to promote teachers Job Satisfaction.

Educational Implications and Recommendations :

On the basis of the findings of the study and the observations made by the investigator during the study, few recommendations, which may help in developing suitable programmes to improve Job Satisfaction of teachers have been offered.

Table ; 6

Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Locus of Control (Low, High)

Locus of Control	n	Mean	SD
Low	161	21.80	4.00
High	239	19.69	4.68
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Locus of Control. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is 20.54±4.54 in which, the Pre-University Colleges teachers with low Locus of Control have higher Job Satisfaction (21.80±4.00) than the Pre-University Colleges teachers with high Locus of Control (19.69±4.68).

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Locus of Control are also presented in the following figure

Figure 6 Comparison of Job Satisfaction by mean scores of Pre-University College teachers by Locus of Control

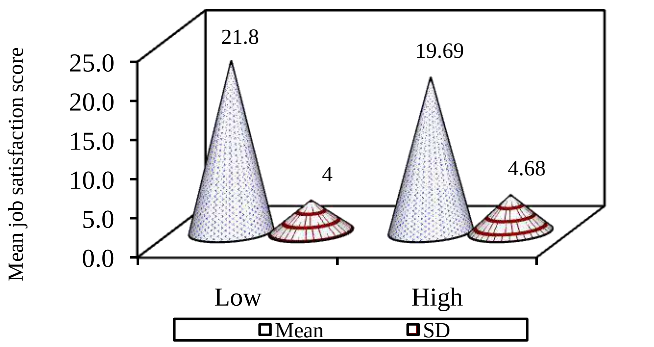

Table: 7
Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Job Involvement (Low, High)

Job Involvement	n	Mean	SD
Low	182	18.75	4.41
High	218	22.03	4.08
Total	400	20.54	4.54

The above table shows that the Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Job Involvement. The total mean of Job Satisfaction of Pre-University College teachers is 20.54±4.54 in which, the Pre-University Colleges teachers with high Job Involvement have higher Job Satisfaction (22.03±4.08) than the Pre-University Colleges teachers with low Job Involvement (18.75±4.41).

The Mean and SD values of Job Satisfaction of Pre-University College teachers by Job Involvement are also presented in the following figure

Figure 7 Comparison of Job Satisfaction by mean scores of Pre-University College teachers by Job Involvement

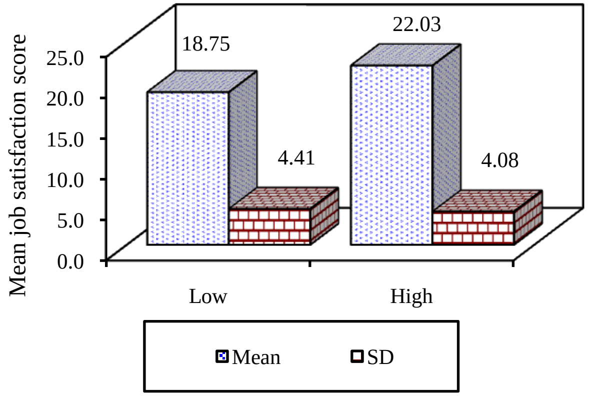

Findings of the Study :

1. Female teachers have higher job satisfaction than male teachers of Pre-University colleges.

2. Rural college teachers have higher job satisfaction than urban teachers of P.U Colleges.

3. Govt college teachers have higher job satisfaction than aided college teachers followed by the unaided college teachers of P.U College.

4. Arts discipline teachers have higher job satisfaction than science teachers followed by commerce teachers of P.U Colleges.

5. Teachers with low occupational stress have higher job satisfaction than Pre-University college teachers with high occupational stress.

6. Pre-University college teachers with low locus of control have higher job satisfaction than teacher with high locus of control.

7. Pre-University college teachers with high job involvement have higher job with low job involvement.

Limitations of the study ;

i. The present study is limited to Shimoga District of Karnataka State.

ii. The study is restricted to Teachers of Government, Aided and Unaided PU colleges of Shimoga District.

iii. The present study was based on results of 400 PU college teachers of Shimoga District.

Discussion and Conclusion :

In a developing society such as India, Job Satisfaction of workers of all sorts needs to be assured. Unemployment and over employment should be avoided. It is the duty of the guidance worker to ensure maximum Job Satisfaction, which is mainly based on the principle. 'Fit the right man at the right place'. For keeping the right man and the right job, counselors need to be alert to factor responsible for Job Satisfaction in the working out predictable job choice with their pupils.

* Specter, P.E. & Jex, S. M. (1998) — 'Development of four self-report measures of job stressor and strain: Interpersonal Conflict at Work Scale, Organizational Constraints Scale, Quantitative Workload Inventory, and Physical Symptoms Inventory', *Journal of Occupational Health Psychology,* 3, 356-367.

* Tasi, Kuan (1989) — Effects on Self Esteem and Locus of Control on Job Satisfaction. *Psychological Bulletin,* 121, 219-245.

* Ushasree, S. & Chandraiah, K. (1990) — Work Values and Job Satisfaction of Professional and Non-Professional College Teachers . *Indian Journal of Applied Psychology.* Vol. 27 No. 1 Pp 10-14

* Van de Vijver, F. & Hambleton, R.K. (1996) — 'Translating tests: some practical guidelines', *European Psychologist,* 1 (2), 89-99.

* Waskiewicz, R. (1999) — *Variables That Contribute to Job Satisfaction in Secondary School Assistant Principals*. Ph.D Thesis. Virginia: Virginia Polytechnic Institute and State University

Dr. Manjunath H. P.
Assistant Professor
Dept of Education
Sahyadri Arts College
Shivamogga -577203
Karnataka
Mob no: 9449475080
E-mail ; mhp5080@gmail.com

****

* Teacher's work must be recognized without any favoritism and partiality. Teaching profession must be above any discrimination. Special functions may be arranged in appreciation of the teachers work. A wage policy for teachers may be worked out at the national level by creating a professional cadre similar to that of medical and engineering.

* Minimum facilities must be provided to all the teachers irrespective of place or work and the type of management, in terms of position, service conditions and monetary benefits. They should be given complete freedom within the framework or curriculum to attain excellence.

* Maximum encouragement should be given to the teachers for professional growth and training. Some incentives for their additional qualifications either general or professional should be given.

* Job Involvement of teachers were observed to be significant predictor of Job Satisfaction of teachers. With the increase in the Job Involvement, there was an increase in the Job Satisfaction of teachers. The person who is more involved may perceive fewer available alternatives; he may therefore, be inclined to participate more actively in the required activities of organization. Job Involvement is a moderator variable in the relationship between Job Satisfaction and their performance.

* Thus Job Involvement can be considered as an important major of organization effectiveness that may be, at least in part, influenced by Satisfaction. The major focus of this study was on the consequence of motivator of hygiene satisfactions for Job Involvement and supportive results of the study suggest the Government of Karnataka to take immediate steps to establish guidance services in every PU College.

* The study shows that better the Locus of Control, higher is the Job Satisfaction of teachers. Hence one might expect such factors to the important for higher educated group such as teachers. The administrators should pay attention to job context factors. It is necessary to create the conditions which will enable teachers use their

minds, have the opportunity to accomplish something and to do work
they consider useful and creative well as top have satisfying human relationships in their work.

REFERENCES

* Adams, B. (2001) — A Proposed Causal Model of Vocational Teacher Stress. Journal of Vocational Education and Research : Vol (2) pp. 223-246(24)

* Agarwal, V. (1983) — A Study of Stress Proneness, Adjustment and Job Satisfaction as Predictors of Administra- tive Effectiveness of Principals. *In Fourth Survey of Educational Research,* Vol-II, M.B. Much (Ed) 1991, Baroda, New Delhi: NCERT.

* Bein, J. Anderson, D. E. and Maes, W. R. (1990). — Teacher Locus of control and Job satisfaction, *Educational Research Quarterly,*14 (3), pp. 7-10.

* Chris, T. (1989) — Stress in Teaching and Teaching Effective-ness: A Study of Teachers Across Mainst – ream and Special Education, Educational Research, *The Journal of the NFER* 31(1) February, Pp 52-57.

* Daley, M.R. (1979) — Burnout: smoldering problem in protective services, *Social Work,* 24 (5), pp. 375-379.

* Ettingoff, A.S. (1985) — Teachers Stress as a Function of Pupils Behavior and Characteristics: Regular versus Special Education. *Dissertation Abstracts International,* 46 (1) Pp – 140 A.

* Gakhar, S. and Kaur, B. (1988). — Personal and professional correlates of job satisfaction of home science teachers, *Journal of the Institute of Educational Research*, 12(1), pp.11-16.

* Garrett, H.E. (1961). — *Statistics in psychology and education,* Bombay: Allied Pacific Private Ltd.

* Halpin, G (1985) — Teacher Stress as Related to Locus of Control, Sex, and Age. *Journal of Experimental Education,* Vol. 53.

* Jangaiah, S.C. (2005) — Adjustment and Teachers' Stress. *Edutracks*. (5) 1. September. pp 32-35

* Jones, B. V. (1988) — Relationship of Teachers Stress to Institutional Complexity and Perception of Working Condition. *Dissertation Abstracts International.* 48(11) Pp – 2834. A.

* Lang Ford, D. M. (1988) — The Relationship between Stress and Job Satisfactory as perceived by Seventh-day Admitist Boarding Academy Teachers in the Southern and Western Unions. *Dissertation Abstracts International,* 48 (12) p 3077 A.

*Male, D.B. & May D. (1997) — 'Stress, burnout and workload in teachers of children with special educational needs', *British Journal of Special Education, 24 (3), 133-140*

* Mamata, D. (1990) — Extent Burnout in Teachers, *Experiments in Education*. The SITU Council of Educational Research, xviii (7) July 1990 Pp 174-177

* New Burg, R. S. L. (1987) — Relationship Between Job Burn out, Job Stress and Job Satisfaction among School teachers. *Dissertation Abstracts International* 47, 10, 3712 A.

* Paine, W. S. (1982) (1982) — *Job Stress and Burnout*. London Sage Publications, 1-253.

ಇಲ್ಲವಾದಲ್ಲಿ ಅದು ಯಾವ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತದೋ ಆ ಬಣ್ಣದ ಧಾತುಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಟ್ಟು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಔಷಧೀಯ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆ.

¸ÀnPÀ ªÀÄtAiÀÄ ªÀÄºÀvÀ÷ :

ಹಿಮಾಲಯದ ತಪ್ಪಲಿನಲ್ಲಿ ಹೇರಳವಾಗಿ ದೊರೆಯುವಂತಹ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯು ದೇಹದ ಉಷ್ಣತೆಯನ್ನು ಕಡಿಮೆಗೊಳಿಸುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಇದನ್ನು ಯಾರು ಧಾರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೋ ಅಂಥವರ ಮನಸ್ಸು ಶಾಂತವಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯ ಮಾಲೆಯನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿ ಹಿಡಿದು ಜಪ ಮಾಡುವಾಗ ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಕಂಪನಗಳು ಆ ಮಣಿಗಳಿಗೆ ವರ್ಗಾವಣೆಯಾಗಿ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಶಕ್ತಿ ಹೆಚ್ಚುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಸ್ಪರ್ಶಿಸುವುದರಿಂದ ಖಿನ್ನತೆಗೊಳಗಾದವರು ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಕಾಣುವಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ವಿದ್ಯುತ್ ಆಯಸ್ಕಾಂತೀಯ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯ ಧಾರಣೆಯಿಂದಲೇ ಸುತ್ತ ಮುತ್ತಲೂ ಇರುವ ನಕಾರಾತ್ಮಕ ಶಕ್ತಿಗಳು ದೂರವಾಗಿ ಸಕಾರಾತ್ಮಕ ಶಕ್ತಿ ಹೆಚ್ಚುವಂತಾಗುತ್ತದೆ. ಅತ್ಯಂತ ಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯಾದ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯನ್ನು ಜನರು ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯೆಂದು ಭಾವಿಸಿದರೆ ಜ್ಯೋತಿಷಶಾಸ್ತ್ರವು ತಿಳಿಸುವಂತೆ **108** ಮಣಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಾಲೆಯು ಶುಕ್ರನನ್ನು ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳುವುದರೊಂದಿಗೆ ಈ ಮಾಲೆಯನ್ನು ಧರಿಸಿ ಜಪ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಏಕಾಗ್ರತೆಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಕೋಪವನ್ನು ಹತೋಟಿಗೆ ತರುವ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಾಲೆಯನ್ನು ಧರಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊರಗಡೆ ಹೋದರೆ ಅಂದುಕೊಂಡ ಕೆಲಸವೂ ನೆರವೇರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಸಾರುತ್ತದೆ.

ಪಾರದರ್ಶಕವಾಗಿ ಬಿಳಿಯ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಈ ಸ್ಫಟಿಕವು ನಾನಾ ದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ನಾನಾ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲಿ ಅಂದರೆ ಬಿಳಿ, ಗುಲಾಬಿ, ಹಳದಿ, ನೇರಳೆ, ಕಂದು ಮೊದಲಾದ ಬಣ್ಣಗಳಲ್ಲೂ ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಇರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ಮೊದಲೇ ತಿಳಿಸಿದಂತೆ ಈ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಬಣ್ಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಗಳು ಯಾವೆಲ್ಲಾ ತೊಂದರೆಗಳಿಗೆ ಔಷಧವಾಗಿದೆ ಎಂಬುದನ್ನು ನೋಡೋಣ.

ºÀ¼À¢ «Ä²vÀ ¸ÀnPÀªÀÄt :

ಕಂಕಣಭಾಗ್ಯ ತಡವಾದವರು ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯ ಧಾರಣೆ ಮಾಡಿದರೆ ಅವರಿಗೆ ಕೂಡಲೇ ಕಂಕಣ ಭಾಗ್ಯವು ಕೂಡಿ ಬಂದು ಮದುವೆಯಾಗುತ್ತದೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಗ್ಯಾಸ್ಟ್ರಿಕ್ ನಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವವರೂ ಸಹ ಹತ್ತು ನಿಮಿಷಗಳ ಕಾಲ ಈ ಸ್ಫಟಿಕವನ್ನು ಹೊಟ್ಟೆಯ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ಈ ಸಮಸ್ಯೆ ಗಣನೀಯವಾಗಿ ಕಡಿಮೆ ಆಗುತ್ತದೆ.

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

¸ÀnPÀ ªÀÄt

ಪ್ರೊ. ಕೆ. ಆರ್. ಮೀರಾ (ಬೆಂಗಳೂರು)*

ಭಾರತ ಎಂದಾಗ ನಮಗೆ ನೆನಪಿಗೆ ಬರುವುದು ಅಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಎನ್ನುವುದು ಆಂಗ್ಲ ವಿಜ್ಞಾನಿಯಾದ ಜೆ. ಬಿ. ಎಸ್. ಹಾಲ್ಡೇನ್ ರವರ ಮಾತು. ಹೌದು, ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಇಲ್ಲಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಸಂಸ್ಕಾರ, ಸಂಪ್ರದಾಯ, ರೀತಿ–ನೀತಿಗಳು, ರೀತಿ–ರಿವಾಜುಗಳು ಇವೆಲ್ಲವೂ ಅದ್ಭುತವೇ ಸರಿ.

ಅಯಂ ಬಂಧುರಯಂ ನೇತಿ ಗಣನಾ ಲಘುಚೇತಸಾಮ್ ।
ಉದಾರಚರಿತಾನಾಂ ತು ವಸುಧೈವ ಕುಟುಂಬಕಮ್ ॥

ಎಂಬ ಸಾಮವೇದದ ಮಹಾ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಪ್ರಕಾರ ಇವರು ನಮ್ಮವರು, ಇವರು ನಮ್ಮವರಲ್ಲ ಎಂಬ ತಾರತಮ್ಯ ಮಾಡುವ ಕೃಪಣರಾಗದೇ, ವಿಶ್ವವೇ ಕುಟುಂಬವೆಂದು ಭಾವಿಸುವ ವಿಶಾಲ ಹೃದಯವಂತರು ಭಾರತೀಯರು.

ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ನಾವು ಇಲ್ಲಿ ಗಣನೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದುದು ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಈ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ನಮಗೆ ತಿಳಿಸಿಕೊಟ್ಟವರು ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರೆನಿಸಿದ ಪೂರ್ವಿಕರು.

ಯದ್ಯದಾಚರತಿ ಶ್ರೇಷ್ಠಃ ತತ್ತದೇವೇತರೋ ಜನಾಃ ।
ಸ ಯತ್ ಪ್ರಮಾಣಂ ಕುರುತೇ ಲೋಕಸ್ತದನುವರ್ತತೇ ॥ ಭಗವದ್ಗೀತಾ ೩–೨೧

ಎಂಬ ಉಕ್ತಿಯಂತೆ ಶ್ರೇಷ್ಠರೆನಿಸಿದ ಹಿರಿಯರು ಯಾವ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೋ ಅದೇ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ನಡೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗುತ್ತಿರುವುದರಿಂದಲೇ ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಮತ್ತು ಸಂಪ್ರದಾಯ ಬೇರೂರಿಕೊಂಡಿದ್ದು ಭಾರತೀಯನ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬನ ಏಳಿಗೆಗೂ ದಾರಿದೀಪವಾಗಿದೆ.

ಸಂಪ್ರದಾಯ ಎಂದಾಕ್ಷಣ ನೆನಪಿಗೆ ಬರುವುದು ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ರೀತಿ–ನೀತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟುಪಾಡುಗಳು. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಅದು ಯಾವ ರೀತಿ ಎಂದು ತಿಳಿಯ ಹೊರಟರೆ ಕೆಲವೊಂದು ವಿಚಾರಗಳು ಇಂದಿನ ಮನುಜನಿಗೆ ಯೋಗ್ಯವೆನಿಸಬಹುದು ಆದರೆ ಆ ಯೋಗ್ಯವಾದುದೂ ಕೂಡ ಅಯೋಗ್ಯವೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿರುವುದು ನಮ್ಮಲ್ಲಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಎಂಬುದು ನಮ್ಮ ಅಜ್ಞಾನಾಂಧಕಾರಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿ.

ಇದಕ್ಕೊಂದು ಉದಾಹರಣೆ ತಿಳಿಸ ಹೊರಟರೆ, ಸ್ತ್ರೀಯರಾದವರು ಋತುಮತಿಯಾದಾಗ ಮೂರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಅವರಿಂದ ದೂರವಿರಬೇಕೆಂಬುದು ನಮ್ಮಲ್ಲಿಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಆದರೆ ಇಂದಿನವರು ಅದನ್ನು ದೂರ ತಳ್ಳಿ ಅಸಂಪ್ರದಾಯಿಕತೆಯನ್ನು ತೋರುತ್ತಿರುವುದು ವಿಷಾದನೀಯ.

ಸ್ತ್ರೀಯರು ಋತುಮತಿಯಾದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ದೂರಕೂರಿಸುವುದು, ಅವರನ್ನು ಮುಟ್ಟದಿರುವುದು ಮೊದಲಾಗಿ ಅವರ ಜೊತೆ ಸಂಪರ್ಕದಲ್ಲಿ ಇರಬಾರದೆಂದು ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ತಿಳಿಸಿರುವುದಕ್ಕೂ ಕಾರಣವಿದೆ. ಕಾರ್ಯ–ಕಾರಣ ಸಂಬಂಧ ವಿರುವುದರಿಂದಲೇ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸಿರುವ ವಿಚಾರಗಳು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಇದನ್ನು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳೂ ಕೂಡ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳದಿದ್ದರೂ ಸಹ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವಂತಹ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು ಅವರೇ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾಗಿ ನಾವು ಚಿಂತಿಸಿದಾಗ ಋತುಸ್ರಾವದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮುಟ್ಟಿನ ರಕ್ತದಲ್ಲಿ "ಸ್ಟೆಫೈಲೋಕೋಕಸ್ ಓರಿಯಸ್" ಹಾಗೂ "ಎಶ್ಚಿರಿಚಿಯಾ ಕೋಲಿ" ಎಂಬ ಬೆಕ್ಟೀರಿಯಾಗಳು ಗ್ರಾಂ ನೆಗೆಟಿವ್ ರೂಪದಲ್ಲಿದ್ದು ಲೈಂಗಿಕ ರೋಗಗಳನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾಗಿಯೇ ಸಂಗಾತಿಗಳನ್ನು ಈ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಸಂಪರ್ಕಿಸಬಾರದೆಂದು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳು ಅತಿ ಗಂಭೀರವಾದ ವಿಷಯವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿರುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರೂ ಕೂಡ ಈ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೇ ಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಂಡು ಮೂರು ದಿನಗಳ ಕಾಲ ಅವರನ್ನು ಸಂಪರ್ಕದಿಂದ ದೂರ ಕೂರಿಸುತ್ತಿರ ಬಹುದಲ್ಲವೇ? ತದನಂತರ ನಾಲ್ಕನೇಯ ದಿನ ಗೋಮೂತ್ರವನ್ನೋ, ಗೋಮಯ ವನ್ನೋ ಅಥವಾ ಅರಿಸಿಣವನ್ನೋ ನೀರಿಗೆ ಕರಡಿ ಆ ನೀರಿನಿಂದ ಸ್ನಾನ ಮಾಡಿಸು ತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇದೊಂದು ಗೊಡ್ಡು ಸಂಪ್ರದಾಯವೆಂದು ಇಂದಿನವರು ಭಾವಿಸ ಬಹುದು.

ಆದರೆ ಅದರ ನಿಜವಾದ ಮರ್ಮವೆಂದರೆ ಗೋಮೂತ್ರ, ಗೋಮಯ ಮತ್ತು ಅರಿಸಿಣಗಳಲ್ಲಿ ಎಂಟಿ ಬೆಕ್ಟೀರಿಯಾ ಗುಣಗಳಿದ್ದು ಅದು ಸಾಂಕ್ರಾಮಿಕ ರೋಗಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟುವಲ್ಲಿ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರವಹಿಸುತ್ತಿರುವುದರಿಂದಲೇ ಈ ಮೇಲೆ ತಿಳಿಸಿದ ಬ್ಯಾಕ್ಟೀರಿಯಾಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ರೋಗ–ರುಜಿನಗಳನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ಇವುಗಳನ್ನು ಬಳಸುತ್ತಿದ್ದರು ಎಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲವಲ್ಲವೇ? ಈ ಮೇಲಿನ ವಿಚಾರಗಳು ಪ್ರಬಂಧಕ್ಕೆ ಅಪ್ರಸ್ತುತವೆನಿಸಬಹುದು ಆದರೆ ಪ್ರಬಂಧಕ್ಕೆ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಎನ್ನುವುದು ಪೂರಕವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ತಿಳಿಸಿರುವ ವಿಚಾರಗಳು ಯಾವತ್ತೂ ಲೋಕಕ್ಕೆ ಕಂಠಕವಾಗಿರದೇ ಲೋಕ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಇರುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಕೇಂದ್ರೀಕರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರೇ ತಿಳಿಸಿರುವಂತೆ ಪಂಚಭೂತಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿತ– ವಾಗಿರುವಂತಹ ಮಾನವನೆಂಬ ಜೀವಿಗೆ ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಶಾರೀರಿಕ ಹಾನಿ ಸಂಭವಿಸಿದರೂ ಸಹ ಅದೇ ಪಂಚ ಭೂತಾತ್ಮಕವಾದ ಪ್ರಾಕೃತಿಕ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಮನುಜನಿಗೆ ಉಂಟಾಗುವ ಹಾನಿಯನ್ನು ಗುಣಪಡಿಸುವ ಶಕ್ತಿಯಿದ್ದು ಅಂತಹ ವಿಶೇಷವಾದ ಹಲವಾರು ವಸ್ತುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳನ್ನು ವೇದಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹಾಗೂ ಅಥರ್ವವೇದದ ಶಾಖೆಯೆನಿಸಿರುವ ಆಯುರ್ವೇದದಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

"ಆತ್ಮೇಂದ್ರಿಯಮನೋಯುಕ್ತಂ ಭೋಕ್ತೇತ್ಯಾಹುರ್ಮನೀಷಿಣಃ" ಎಂಬ ಉಪನಿಷತ್

ವಾಣಿಯಂತೆ ಪ್ರಕೃತಿ ದತ್ತವಾದ ಆತ್ಮ, ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಂದ ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವುದೇ ಈ ಜೀವವೆಂಬ ಶರೀರ. ಈ ಶರೀರಕ್ಕೆ ಆತ್ಮ ಮತ್ತು ಮನಸ್ಸು ಹೇಗೆ ಮುಖ್ಯವೋ ಹಾಗೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸಮತೋಲನೆಯೂ ಅಷ್ಟೇ ಮುಖ್ಯವಾದವುಗಳಾಗಿವೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಸಮತೋಲನೆಯಲ್ಲಿ ಏರು ಪೇರಾಗುವುದಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಕಾರಣ ಅರಿ ಷಡ್ ವೈರಿಗಳೆಂದು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲ್ಪಡುವ ಕಾಮ, ಕ್ರೋಧ, ಲೋಭ, ಮೋಹ, ಮದ, ಮಾತ್ಸರ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ಅಸಮತೋಲನೆಯನ್ನು ಉಂಟುವಾಡುವ ಅರಿ ಷಡ್ ವೈರಿಗಳನ್ನು ನಿಗ್ರಹಿಸುವ ಶಕ್ತಿ ಮಂತ್ರೋಪಾಸನೆಯಲ್ಲೂ, ಔಷಧೀಯ ಮೂಲಿಕೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ಯೋಗ–ಪ್ರಾಣಾಯಾಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವಂತೆ ಮಣಿಹಾರ ಧಾರಣೆಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಸ್ಫಟಿಕಮಣಿಯೇ ಸಾಕ್ಷಿ.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಪ್ರಬಂಧಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸ್ಫಟಿಕಮಣಿ ಎಂದರೆ ಯಾವುದು? ಅದರಲ್ಲಿಯ ವಿಧಗಳು, ಅದರ ವಿಶೇಷತೆ ಏನು? ಅದರಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ಲಾಭಗಳೇನು? ಎಂಬುದರ ಕುರಿತು ವಿಚಾರಿಸೋಣ.

ಭಾರತೀಯ ಹಿಂದೂ ಧರ್ಮೀಯರಲ್ಲಿ ಸ್ಫಟಿಕಮಣಿಗೆ ತುಂಬಾ ಮಹತ್ವದ ಸ್ಥಾನವಿದೆ. ಇದನ್ನು ಇಂಗ್ಲೀಷಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ "ಕ್ರಿಷ್ಟಲ್" ಎಂದು ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ. ವೇದ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮಣಿಯ ಕುರಿತಾಗಿ ಅನೇಕ ವಿಚಾರಗಳಿದ್ದು, ರುದ್ರಾಧ್ಯಾಯದ ಲಘುನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ–

ಶುದ್ಧಸ್ಫಟಿಕಸಂಕಾಶಂ ತ್ರಿಣೇತ್ರಂ ಪಂಚವಕ್ತ್ರಕಮ್ ।
ಗಂಗಾಧರಂ ದಶಭುಜಂ ಸರ್ವಾಭರಣಭೂಷಿತಮ್ ॥

ಎಂಬುದಾಗಿ ಶಿವಸ್ತುತಿಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾ ಪರಶಿವನೇ ಸ್ಫಟಿಕಮಣಿಯ ಧಾರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನೆಂಬ ವಿಚಾರ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅರಿವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೆ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯ ವಿಶೇಷವಾದ ಒಳತಿರುಳೇನೆಂಬುದನ್ನು ನಾವು ತಿಳಿಯಹೊರಟರೆ, ಇದೊಂದು ಘನಪದಾರ್ಥವಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಅಣುಗಳು, ಪರಮಾಣುಗಳು ಅಥವಾ ಆಯಾನ್‌ಗಳು ಒಂದು ಕ್ರಮಬದ್ಧ ಪುನರಾವರ್ತನೆ ಮಾದರಿಯಿಂದ ಎಲ್ಲವೂ ಮೂರು ಗಾತ್ರದ ಆಯಾಮದಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ರಚನೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಬಗೆಗಿನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಅಧ್ಯಯನವನ್ನೇ ಸ್ಫಟಿಕಶಾಸ್ತ್ರವೆಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಾರೆ.

ಭೌತಶಾಸ್ತ್ರದ ಪ್ರಕಾರ ಸಿಲಿಕಾನ್ ಡೈ ಆಕ್ಸೈಡಿನಿಂದ ರಚನೆಗೊಂಡ ಸ್ಫಟಿಕಮಣಿಗಳು ಬೆಣಚುಕಲ್ಲಿನ ಶಿಲೆಗೆ ಸೇರಿದ್ದು. ಜ್ವಾಲಾಮುಖಿಯ ಸ್ಫೋಟದಿಂದ ಶಿಲಾಪಾಕವು ತಂಪಾಗಿ ಅಗ್ನಿಶಿಲೆಗಳಾಗಿ ರೂಪಾಂತರಗೊಳ್ಳುತ್ತವೆ. ತಂಪಾಗುವಿಕೆಯ ಕಾಲದಲ್ಲಿ "ಸಿಲಿಕಾ ಆಮ್ಲದ" ಗುಳ್ಳೆಗಳು ಘನರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಅಗ್ನಿಶಿಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಟೊಳ್ಳು ಪ್ರದೇಶವನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ರೀತಿ "ಸಿಲಿಕಾ ಆಮ್ಲವು" ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯಾಗಿ ಮಾರ್ಪಾಟಾಗುತ್ತವೆ. ಬೇರೆ ಧಾತುಗಳ ಕುರುಹು ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯು ಶುಭ್ರವಾದ ಬಣ್ಣವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತದೆ.

कृत्वा तासु स्वशक्तिरूपं बीजमुप्तवान् । तच्च हैमाण्डमिव सहस्रांशुसमप्रभं जातम् । तस्मिन् स्वयं ब्रह्मा जज्ञे । स एव लोके स्वयंभूः, ब्रह्मा, पितामह इति कथ्यते । स च तदण्डे संवत्सरपर्यन्तमुषित्वा आत्मनो ध्यानमात्रेण तदण्डं द्विधा कृत्वा ऊर्ध्वभागेन दिवम्, आधोभागेन भूमिं च निर्माय व्योमदिगपां स्थानं कल्पयामास । एवं च अहङ्कारतत्त्वेन मनः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च उत्पाद्य अहङ्कारादि इन्द्रियान्तैः तत्त्वैः सह चेतनं संयोज्य शरीरं रचयामास ।

ततश्चात्मनः शरीरं द्विधा कृत्वा अर्धेन नारी, अर्धेन पुरुषोऽभवत् । ततस्तस्यां विराट् पुरुषं जनयामास । एवं च ब्रह्मा चिकीर्षितां सृष्टिं नामानि कर्माणि च वेदस्मरणेनैव चकार । वेदानां नित्यत्वात् प्रलयकाले तेषां ब्रह्मणि एव लीनत्वात् । वेदस्मरणेनैव भगवता सृष्टिरियं कल्पिता इति शारीरकसूत्रेऽपि “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” इत्यादिना स्पष्टीकृतम् । भविष्य-स्कान्दादिषु पुराणेष्वपि विचारोऽयं स्पष्टीकृतः ।

एवं वेदस्मरणं कृत्वा प्रजानां योगक्षेमव्यवस्थापनार्थं वेदान्, देवान्, यज्ञं, कालं, कालविभक्तीः, नक्षत्राणि, ग्रहान्, सरितः, सागरान्, शैलान्, तपो, वाचं, रतिं, कामं, क्रोधं, ब्राह्मणं, क्षत्रियं, वैश्यं, शूद्रं च जनयामास । तेषां कर्मविवेकार्थं धर्माधर्मौ च कल्पितवान् । तथा प्रजाः सृष्ट्वा सुखदुःख-कामक्रोधलोभमोहक्षुत्पिपासाशोकतोषादिभिः द्वन्द्वैः योजयाञ्चक्रे । यं जीवं जातिविशेषं यस्मिन् कर्मणि स प्रभुर्न्ययुङ्क्त प्रथमं स पुनः पुनः सृज्यमानोऽपि तदेव कर्म हिंस्रं क्रूरं मृदु धर्माधर्मौ इति भेजे । यथर्तवः ऋतुलिङ्गानि चूतमञ्जर्यादीनि ऋतुकालं स्वयमेव लभन्ते तथा सिंहहरिणविप्रदेवादयो जीवाः स्वानि स्वानि कर्माणि हिंस्रादीनि लभन्ते ।

एवं गुणकर्मादिविशिष्टाः प्रजाः प्रजानां पितामहो जनयामास । तत्सृष्टश्च विराट् पुरुषः स्वायम्भुवमनुं जनयामास । स च मरीचिमत्रिमङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं प्रचेतसं वसिष्टं भृगुं नारदम् इति दश प्रजापतीनसृजत् । ते पुनः अन्यान् मनून् महर्षीन् देवान् देवनिकायान् यक्षरक्षःपिशाचान् गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां गणं विद्युदादीन् किन्नर-मत्स्यविहङ्गमपशु मृगव्यालमनुष्यादीन् गुच्छगुल्फादीन् कृमिकीटपतङ्गादीन्

UÀÄ¯Á© ¸ÀnPÀªÀÄt :

ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯು ದಂಪತಿಗಳ ಒಳ ಜಗಳಗಳನ್ನು ದೂರಮಾಡುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಶಾಂತವಾಗಿಸಿ, ದಂಪತಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾತ್ಮದ ಒಲವನ್ನು ತೋರಿಸುತ್ತದೆ ಹಾಗೂ ಹೃದಯ ಸಂಬಂಧಿ ಕಾಯಿಲೆ ಮತ್ತು ರಕ್ತದೊತ್ತಡದಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವವರು ಈ ಗುಲಾಬಿ ಮಣಿಯನ್ನೇ ಸುಮಾರು ಅರ್ಧ ಗಂಟೆಯಷ್ಟು ಕಾಲ ಎದೆಯ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ಆರೋಗ್ಯವು ಸುಧಾರಿಸುತ್ತದೆ.

¥ÁgÀzÀ±ÀðPÀ ©½ ¸ÀnPÀªÀÄt :

ಈ ಮಣಿಯನ್ನು ತಲೆನೋವಿನಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವವರು ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಾತ್ಮದ ಸಾಧನೆಗೆ ಹೊರಟವರು ಅರ್ಧ ಗಂಟೆ ಕಾಲ ತಲೆಯ ಹತ್ತಿರ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ತಲೆ ನೋವು ಶಮನವಾಗಿ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಸಾಧನೆಯ ದಾರಿದೀಪವಾಗುತ್ತದೆ.

PÀqÀÄ¤Ã° «Ä²vÀ ¸ÀnPÀªÀÄt :

ಈ ಮಣಿಯನ್ನು ಅರೆ ತಲೆನೋವಿನಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವವರು ಹತ್ತು ನಿಮಿಷ ಹಣೆಯ ಮೇಲೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ಹಾಗೂ ಗಂಟಲು ನೋವಿನಿಂದ ಬಳಲುತ್ತಿರುವವರು ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ನಿಮಿಷ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡರೆ ನೋವು ಗುಣವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇಂತಹ ಆರೋಗ್ಯದಾಯಕ ಔಷಧೀಯ ಗುಣಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ ಹಿಮಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಿಗಲ್ಪಡುವ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಗಳನ್ನು ಯಂತ್ರಗಳ ಉಪಯೋಗದಿಂದ ಗಣಿಗಾರಿಕೆ ಮಾಡಲು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂದರೆ ಯಾವುದೇ ಯಾಂತ್ರಿಕ ವಸ್ತುಗಳ ಸಹಾಯವಿಲ್ಲದೇ ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಯತ್ನವು ಅತಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿದ್ದು ತನ್ನ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮನುಜನು ಇದಕ್ಕೆ ಸವೆಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಯಾವುದೇ ರೀತಿಯ ಸ್ಫೋಟಕ ವಸ್ತುಗಳಿಂದಲೂ ಸಹ ಇದನ್ನು ಪಡೆಯುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಾಗಿದ್ದು ಮನುಜ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ ಇದನ್ನು ತೆಗೆಯಲು ಹೊರಟರೂ ಸಹ ಹಿಮಪಾತದಿಂದಲೋ, ಉಷ್ಣಾಂಶದ ಏರು-ಪೇರಾಗುವಿಕೆಯಿಂದಲೋ ತಮ್ಮ ಪ್ರಾಣವನ್ನೇ ಕಳೆದುಕೊಂಡರೂ ಅಚ್ಚರಿ ಪಡಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ.

ಹೀಗೆ ಪುರಾತನವಾದ ಈ ಸಂಪತ್ತು ಅತ್ಯಂತ ಹಳೆಯದಾಗಿದ್ದು ನಮ್ಮಲ್ಲಿರುವ ಅತ್ಯುನ್ನತವಾಗಿರುವ ಠೇವಣಿಯಾಗಿದೆ. ಮನುಷ್ಯ ಪ್ರಯತ್ನದಿಂದ 20 ಕೇಜಿಗಳಷ್ಟು ಹೊತ್ತು ತಂದರೂ ಸಹ ಕೇವಲ 2 ಕೇಜಿಗಳಷ್ಟೇ ಉನ್ನತ ಹರಳುಗಳು ಲಭ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಏನೇ ಇದ್ದರೂ ಸಹ ದೀರ್ಘಕಾಲದ ವರೆಗೆ ಬಾಳಿಕೆ ಬರುವ, ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಸೀತೋಪಲ, ಶಿವಪ್ರಿಯ, ಕಾಂಚಮಣಿ, ಸ್ಫಟಿಕ ಹಾಗೂ ಘಿಟಕ ಎಂಬಿವೇ ಮುಂತಾದ
ಹೆಸರುಗಳಿಂದ ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳಲ್ಪಡುವ ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯ ಶೀತಲ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು

ಹೊಂದಿರುವ ಜ್ವರ, ಪಿತ್ತವಿಕಾರ, ಅಶಕ್ತತೆ ಹಾಗೂ ರಕ್ತವಿಕಾರ ಮುಂತಾದ ರೋಗಗಳಿಗೆ ದಿವ್ಯೌಷಧವಾಗಿದೆ. ವೈದ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವೂ ಕೂಡ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಾಲೆಯ ಧಾರಣೆಯಿಂದ ಶರೀರದಲ್ಲಿರುವ "ಹೀಲಿಂಗ್ ಪಾವರ್" ಹೆಚ್ಚಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಈ ಸ್ಫಟಿಕ ಮಣಿಯನ್ನು ಧರಿಸಿಕೊಂಡು ಭೂತ, ಪ್ರೇತ ಹಾಗೂ ದುಃಸ್ವಪ್ನ ಭಯದಿಂದ ದೂರವಾಗಿ, ಮಾನಸಿಕ ಖಿನ್ನತೆಗಳಿಂದ ಮುಕ್ತರಾಗಿ, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸಂತೋಷ ಹಾಗೂ ಸಕಾರಾತ್ಮಕ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡು, ದೈಹಿಕ ಹಾಗೂ ಮಾನಸಿಕ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಂಡು ಮನೋ ಕಾಮನೆಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಿಸಿಕೊಂಡು ಸ್ಫಟಿಕದ ಶ್ರೀಯಂತ್ರ ಹಾಗೂ ಶಿವಲಿಂಗವನ್ನು ಪೂಜಿಸುತ್ತಾ ಆಯುರಾರೋಗ್ಯವನ್ನು ಮತ್ತು ಐಶ್ವರ್ಯಾದಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳೋಣ.

Prof. K. R. MEERA
M.Sc., M.Phil.
PHYSICS (H O D)
Seshadripuram Composite P. U. College,
Seshadripuram-560020
Bengaluru, Karnataka

****

(प्रो. के. आर्. मीरा महाभागा बेङ्गळूरुमहानगरे शेषाद्रिपुरं मध्ये विराजमाने शेषाद्रिपुरं संयुक्तपदविपूर्वमहाविद्यालये भौतशास्त्रविभागस्य विभागाध्यक्षरूपेण सेवां कुर्वत्यः सन्ति ।)

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

साधारणधर्माणां सृष्टिपोषकत्वचिन्तनम्

डा. वेङ्कटरमण हेगडे (मैसूरु)

प्रस्तावना –

पुरा खलु जगदिदं तमोभूतम्, अप्रज्ञातम्, अलक्षणम्, अप्रतर्क्यम्, अविज्ञेयं च सर्वतः प्रसुप्तमिव आसीत् । अवस्था इयं जगतः प्रलयावस्था, सृष्टिपूर्वावस्था इति कथ्यते । तदा सर्वमिदं ब्रह्मणि अव्याकृतरूपेण लीनं इव आसीत् इति शास्त्रज्ञानेन स्मर्यते । तदा च सर्वाणि गुणसाम्यावस्थामापद्य प्रकृतिरूपेण ब्रह्मणि एव लीनानि वर्तन्ते । तदा च ब्रह्म सुप्तावस्थां लभते । कालक्रमे ब्रह्मा यदा जागर्ति तदा इयं सृष्टिः प्रकृति–विकृतिरूपेण व्याकृता भवति । तदुक्तं मनुना– यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ (१/५२) इति । एवं ब्राह्मदिनं, शर्वरी, जगत् सृष्टिः, प्रलयः इति सर्वं स्वकाले स्वाभाविकतया घटते । सृष्टस्य जगतः परिपालनमपि ब्रह्मणा एव कल्पितम् । तन्मध्ये सृष्टिप्रक्रियायाः विनाशोऽ–स्वाभाविकतया कयापि शक्त्या माभूदिति विकल्प्य अस्याः सृष्टेः संरक्षणार्थं प्रवर्धनार्थं पोषणार्थं च ब्रह्मणा धर्मसाधनमपि परिकल्पितम् । अवसरेऽस्मिन् सृष्टि–सृष्टिपोषकसाधनानां विषये तयोः सम्बन्धविषये च स्थूलरूपेण चिन्तनं क्रियते ।

सृष्टिविचारः–

यथा वसन्तादिकाले स्वाभाविकतया कालवशादेव नूतनत्वापत्तिः तथा प्रलयावसानकाले ब्रह्मणि जाग्रता उत्पद्यते । यदा स देवो जागर्ति तदा तस्मिन् प्रजासिसृक्षा उत्पद्यते । तदा ब्रह्मणि लीना प्रकृतिः व्याकृता भवति । ततश्च महदहङ्कारतत्त्वयोरुत्पत्तिः भवति । ततश्च अहङ्कारेण पञ्चतन्मात्राणि एकादश इन्द्रियाणि तन्मात्रेभ्यो पञ्चमहाभूतानि इति क्रमेण सृष्टिः भवति । तेषु सर्वेष्वपि तत्त्वेषु ब्रह्मा स्वयं चेतनरूपेण आविशति । एवं च ब्रह्म यदा प्रलयान्ते जागर्ति तदा प्रजासिसृक्षया प्रकृतिमहदहङ्कारादि क्रमेण जगदिदं व्यञ्जयन् अपां सृष्टिं

श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः इति वसिष्ठः । एवं श्रुतिस्मृतिविहितः श्रेयः साधनरूपः आर्यैः प्रशंस्यः यागाद्यनुष्ठेयो धर्म इति धर्मपदार्थः सामान्येन उच्यते । तन्नि–वारणाय दमधर्मः प्रशस्तः । तदनुष्ठानेन न्यायलब्धभोगावकाशेन स्थावरादि–जङ्गमपर्यन्तस्य लोकस्य सृष्टेश्च पोषणं स्यात् ।

तपः–

तच्च "व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनम् इति देवलेन स्मृतम् । तच्च नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति त्रिविधम् । एकादशीशिवरात्रिनवरात्रव्रताद्यङ्गं नित्यम् । प्रायश्चित्ताङ्गं नैमित्तिकम् । इच्छाप्राप्तं काम्यम् । केचित् स्वर्गादिफलोद्देशेन व्रतं स्वीकुर्वन्ति तेषामिदं नित्यं काम्यं च । मोक्षार्थिनां यत्यादीनां तु इन्द्रियजयसाधनत्वेन तपः नित्यप्राप्तम् । व्रतोपवासनियमैः शरीरं शमयित्वा दमयित्वा ज्ञानसम्पादने प्रवर्तन्ते वानप्रस्थादयः । ततश्च दूरीकृतारिषड्वर्गकारणेन आत्मगुणपरिपूर्णा यत्यादयः परोपकारादिषु मनः कुर्वन्ति । ततश्च सर्वभूतहितप्राप्तिः सिद्धा एव । एवं व्यक्तिधर्मः समष्टिहितं साधयति ।

शौचम्–

बाह्याभ्यन्तराशौचराहित्यं शौचम् । शौचं सङ्करवर्जनम् इति भारते । बृहस्पतिस्तु– अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्तितम् । इत्याह । तच्चतुर्विधमिति हरदत्तभाष्ये व्यासः यथा– द्रव्यशौचं मनःशौचं वाक्शौचं कायिकं तथा । शौचं चतुर्विधं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ इति । तत्र वाक्शौचं मानसं च आन्तरम् । कायिकं द्रव्यगतं च बाह्यम् । कालाग्निकर्ममृद्वायुजलानि च शौचसाधनानि । ज्ञानमेकं मनः शौचसाधनम् । तदेतैः यथाविधि शुचिः भवेत् । द्रव्यशौचं च परद्रव्यास्पृहत्वादि रूपम् । तेन तथा स्वधर्मवर्तित्वेन परजीवहिंसा न स्यात् । अत एव सर्वेषामेव शौचानाम् अर्थशौचं परं स्मृतम् इत्युक्तम् । बलात् परद्रव्यादीनां ग्रहणभोगादिना सृष्टिहिंसा स्यात् । तन्निवरणार्थं द्रव्यशौच– विधानम् । मनसोऽशुचौ सर्वाशुद्धिः । मनोमूलं सर्वं कर्म । तस्याशौचे सर्वाशौचम् । अत एव मित्रमिश्रेण तीर्थप्रकाशे भारतवचनेन मनस्तीर्थं

दंशमशकादीन् जरायुजानण्डजानुद्भिजान् स्वेदजांश्च उत्पाद्यापुः चराचरम् । एवं सृष्टेषु सर्वेषु चराचरेष्वपि स परमात्मा जीवरूपेण प्रविश्य तिष्ठति । स यदाणुमात्रिको भूत्वा स्थास्नु चरिष्णु बीजं प्रविशति तदा पुर्यष्टकयुक्तो देहं कर्मानुगुणं गृह्णाति । यदा आत्मीयं कर्म श्वासप्रश्वासादिकं कर्तुं न शक्नोति तदा तं देहं विहाय अन्यबीजं समाविशति, देहान्तरं गृह्णाति । यदा स देही भवति तदा स्वकर्मानुगुणं कर्म करोति । इत्येवं ब्रह्मा एव सृष्टिरूपेण बृंहितो भवतीति मन्वादिस्मृतीनां भविष्यस्कान्दादिपुराणानां वेदवेदान्तानां च अभि– प्रायः । एवं महदहङ्कारादि अण्दजोद्भिजस्वेदजजरायुजसहितं सर्वमिदं ब्रह्म– सृष्टिरेव । तत्र केचन जीवानां दर्शनगोचरत्वं, केचन चेतनानामगोचरत्वं च स्वरूपं वर्तते । तेषां सर्वेषामपि योगक्षेमार्थं कर्मविवेकरूपेण धर्ममधर्मं च कल्पयामास भगवान् । धर्मेणास्याः सृष्टेः पोषणं भवति अधर्मेण च सृष्टि– हानिर्भवति । कृतादियुगेषु धर्मः क्रमेण क्षीणो भवति । यदा धर्म– स्यात्यन्तहानिर्भवति तदा स भगवान् स्वयमेव धर्मोद्धरणाय तरति । तदुक्तं यथा– वीरमित्रोदये भागवते– "कृते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पात् तज्जनैर्धृतः । त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः । अधर्मपादैः हिंसासन्तोषविग्रहैः । तपः सत्यदयादानेष्वर्धं ह्रसति द्वापरे । कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणौ ह्यन्ते सोऽपि विनंक्ष्यति ॥" इति । एवमेवाह बृहस्पतिः मनुश्च । धर्मग्लानौ किमिति गीतायामुक्तम्– "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥" इति । एवं धर्माधर्मयोः सृष्टिस्थितिप्रलयानां च मध्ये परस्परसम्बन्धो वर्तते । धर्मः सृष्टिस्थितिं पालयति, अधर्मः तं नाशयति । अथ कथं धर्मेण सृष्टिपोषणमिति चिन्तयामः । तदर्थं धर्मपदार्थचिन्तनं तत्प्रकारचिन्तनं च कुर्मः ।

धर्मः–

विहितक्रियासाध्यः पुंगुणो धर्म इति नैयायिकाः । यमार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः इति विश्वामित्रापस्तम्बौ । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति जैमिनिः । यागादिरेव धर्मः इति अर्थसङ्ग्रहे । श्रुतिप्रमाणको धर्मः इति हारीतः । स च नित्य–नैमित्तिक–काम्यभेदेन स्त्रीपुंकालधर्मादिभेदेन नानाप्रकारकः ।

अथापि स साधारणासाधारणभेदेन द्विधा भिद्यते भविष्योक्तवत् । तत्र वर्ण–वर्णाश्रम–आश्रम–गुण–निमित्तधर्मा असाधारणाः । सत्यादयः साधारणाः । वर्णाद्यन– पेक्षितो धर्मः साधारणः । तत्र यज्ञश्राद्धादयोऽ साधारणधर्माः स्वनु–ष्ठिता देवान् पितॄंश्च तर्पयन्ति । ते च यज्ञादिभाविता देवाः पितरश्च वृष्ट्य–न्नादिप्रदानेन योगक्षेमान् पूरयन्ति । तदुक्तं भगवद्गीतायां यथा– सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥ इति । एवं विशेषधर्माः यथान्नादिप्रदानेन सृष्टिपोषकाः तथा साधारणधर्मा अपि सृष्टिपोषकाः सन्ति । तद्विषयेऽत्र किंचिच्चिन्तयामः ।

साधारणधर्माः–

वर्णाश्रमादिविशेषानपेक्षया ये धर्माः सामान्यतया सर्वेषां बालादि वृद्धान्तानां विप्रादिचण्डालपर्यन्तानां ब्रह्मचार्यादियत्यन्तानां नरनारीणां विहितास्ते साधारणधर्माः । ते च महाभारतादिषु स्मृतिपुराणेषु च विहिताः । यथा वीरमित्रोदये महाभारते– सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषो ह्रीः क्षमार्जवम् । ज्ञानं शमो दया ध्यानमेवं धर्मः सनातनः ॥ इति । यथाह विष्णुः– क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया । आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ इति । बृहस्पतिरपि– दया क्षमानसूया च शौचानायासमंगलम् । अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥ (सं–४३९) इति । गौतमस्तु साधारणधर्मान् आत्मगुणरूपेणोपदिष्टवान् यथा– अथाष्टावत्मगुणाः– दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पाण्यमस्पृहेति । (८–२१) । इति । हारीतस्तु शीलमिति उपदिष्टवान्, यथा– शीलं ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता, अपरोपतापिता, अनसूयता, अपारुष्यम्, मैत्रता, प्रियवादिता, कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यम्, प्रशान्तिश्च इति । एवमेव रामायणपुराणादिष्वपि साधारण–धर्माः उपदिष्टाः । एतेषां महत्त्वं प्रकाशयता गौतमेनोक्तं यत् अष्टौ आत्मगुणाः यस्मिन् न सन्ति स यद्यपि चत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृतोऽपि न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति यस्यैते अष्टावात्मगुणाः सन्ति संस्काराणामेक–

देशेनापि स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति इति । अतश्चैते साधारणधर्माः विशिष्टाः । एतेषां सत्यादीनां दयादीनां च विवरणं व्यासेनोच्यते यथा– वीरमित्रोदये भारते बृहस्पतिस्मृत्यादिषु च । तत्र सत्यादीनामेकैकस्यापि सृष्टिपोषकत्वं चिन्तयामः ।

सत्यम्–

त्रिकालाबाधितं सत्यमिति वेदान्तिनः । यथार्थवचनं सत्यमिति बहवः । सत्यं भूतहितम् इति भारते । अप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनं सत्यमिति विज्ञानेश्वरः । इदं यथार्थवचनं यथादृष्टवचनं यथाश्रुतवचनं च । यदि प्रजाः सत्यधर्मपराः न भवन्ति तदा लोको विनश्यति पतिपत्नीपितृपुत्रभ्रातृभगिनी– राजप्रजा गुरुशिष्यादीनां परस्परधर्महिंसा स्यात् । राजा सत्यसाक्ष्यभावेन व्यवहारान् निर्णेतुमशक्तः स्यात् । तदा अराजकत्वेन बलवान् दुर्बलं ग्रसते । ततश्च सृष्टिहानिर्भवति । तन्निवारणाय मन्वादिभिः "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः ॥" इति सत्यधर्म उपदिष्टः । तं च सत्यं भूतहिंसा यथा न भवति तथा वदेदिति भारतेऽप्युक्तम् । अत एव तत्रोक्तं "सत्यं भूतहितं प्रोक्तम्" इति । अयं च सर्वेषां धर्मः ।

दमः–

मनसा दमनं दमः । विकारहेतुविषयसन्निधानेऽपि मनसोऽविकारत्वं दमः इति कुल्लूकभट्टाः । ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च नियन्त्रको मन इन्द्रियः । तस्मात् तस्यैव विषयभोगेभ्यो निवारणं दमप्रयोजनमिति दमः सर्वसाधारण–धर्मत्वेनोपदिष्टः । मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरिति वचनं दमप्रयोजनमभिप्रैति । मनसः विषयोपभोगेभ्यो निवर्तनेन लोके परत्र च मुक्तो भवति । विषयप्रसक्त्या कर्मप्रसक्तिः कर्मफलप्रसक्तिः कर्मविपाकप्राप्तिरिति इहपरेषु बन्धः । मोक्ष एव परमोद्देशो धर्मशास्त्रस्य दर्शनानां शास्त्राणां च । अतो दमधर्मः प्रशस्तः । केवलेन भोगेन अतिभोगेन अन्यायभोगेन लोभमूलेन इहलोकेऽपि सर्वथा व्यवहारानिष्टयोः प्राप्तिरेव । ततश्च प्रजाक्षोभः सृष्टिनाशश्च ।

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

शब्दशास्त्रस्य महत्ता प्रासङ्गिकता च

डा. विद्वान् उदयभट्टः (मैसूरु)

अर्थप्रत्यायनार्थः खलु लोके शब्दप्रयोगः । “अर्थोऽयमात्मा शब्दः शरीरम्” इत्याहुर्बुधाः । आत्मज्ञानमिव शरीरज्ञानमपि मुख्यमेवास्ति । शरीरमिदं यः सम्यक् विजानीते स आत्मज्ञानाय भवत्यधिकारी । जगत्यस्मिन् शरीररूपिणम् अश्वम् आरुह्य आत्मा विराजत इत्यामनन्ति बुधाः । एवम् अर्थज्ञानमिव शब्दज्ञानमपि वाङ्मयप्रपञ्चे प्राधान्यं भजते । यतो हि सर्वमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गितमेव । “सर्वज्ञानमयो हि सः” इति सुधीभिर्मुक्तकण्ठं स्तुतोऽसौ वेदोऽपि शब्दरूपेणैव भासते । एकमर्थं बोधयितुं सन्ति अनेके शब्दाः । अतः कारणात् अर्थप्रपञ्चापेक्षया शब्दप्रपञ्चो महान् इत्यत्र नास्ति संशीतिः । संसारेऽस्मिन् सर्वमपि ज्ञानं शब्दानुविद्धमिव शब्देनैव भासते । शब्दरहितं ज्ञानम् ऊहितुमपि न शक्यते । भगवान् भर्तृहरिरपि स्वीये वाक्यपदीयग्रन्थे एवं समुल्लिलेख ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ इति । (वाक्य. १–१२३)

वक्तुः श्रोतुश्च उभयोरपि ज्ञानं शब्दपूर्वकमेव लोके दृश्यते । घट इति शब्दः घट इत्यर्थः घट इति ज्ञानम् इत्यस्ति लोकव्यवहारः । एवञ्च शब्दार्थज्ञानानां तादात्म्यसम्बन्धः सिद्धः । यथा विना घटादिविषयं ज्ञानं न जायते तथा विना शब्देन ज्ञानं न सम्भवति । स्वप्नजमपि ज्ञानं शब्दपूर्वक- मेव । स्मरणमपि शब्दानुविद्धमेव सम्भवति । शब्दभावनयैव ज्ञानस्य सम्भवात् शब्दः प्रकृतिः ज्ञानं विकृतिः । शब्दार्थज्ञानानाम् एतादृशं सम्बन्धमभिलक्ष्यैव महर्षिणा पतञ्जलिना एषां साङ्कर्यम् ।

एवं सूत्रितम्– “शब्दार्थप्रत्ययानाम् इतरेतराध्यासात् सङ्करः” इति ।
(योगसूत्रम्–३–१७)

एतादृशः शब्दो हि द्विविधः – साधुशब्द असाधुशब्दश्चेति ।

प्रधानमित्युक्तम् । शुद्धं हि मनः मनस्तीर्थम् । शास्त्रज्ञानेन विष्णुस्मरणादिना मनसः शुद्धिं तद्वारा वाक्शुद्धिं कायशुद्धिं कर्मशुद्धिं च साधयेत् । ततः परोपकारादिना सृष्टिरियं पोषिता स्यात् ।

सन्तोषः–

विषयत्यागः सन्तोष इति भारते । यथायोगतृप्तिः सः । यदात्मनः कर्मफलरूपेण प्राप्यते रूपजातिधनविद्यास्त्री भूहिरण्यादिः तेन तृप्तः स्यात् न तु अलब्धलाभाय नितरां यतेत ईहेत वा । अनेन लब्धमात्रशीलेन कामजक्रोधज–दोषगणान् निवारयितुं शक्नोति पुरुषः । ततश्च परजीवहिंसा निवारिता स्यात् । एवं सन्तोषेण साधारणधर्मेण सृष्टिपोषणं भवति ।

ह्रीः–

अकार्यनिवर्तनं ह्रीरिति भारते । कामक्रोधजाष्टादशाकार्यानुष्ठानेन बुद्ध्या अबुद्ध्या अभ्यासेन अनभ्यासेन वा अनुष्ठितेन यः लज्जितो भवति सा ह्रीः । यदा पुरुषोऽकार्यकरणात् लज्जितो विनिवर्तते तेन पश्चात्तापदग्धेन न कदापि पुनरकार्यमनुष्ठीयते न वा जीवहिंसा । एवं सा सृष्टिपोषिणी ।

क्षमा–

परेणापकारे कृतेऽपि तं प्रत्यपकारानाचरणं क्षमा । सा एव द्वन्द्वसहिष्णुता तितिक्षा क्षान्तिरित्यभिधीयते । यथा हरदत्तभाष्ये गौतमीयधर्मसूत्रे व्यासः– आक्रुष्टोऽ– भिहतो वापि नाक्रोशेन्नापि ताडयेत् । अदुष्टो वाङ्मनःकायैः सा तितिक्षा क्षमा स्मृता । इति । यदि क्षमागुणो लोके न विद्यते तदा हिंसाप्रायो लोकः स्यात् । हिंसया सर्वनाशः स्यात् । एवं माभूदिति तस्या धर्मत्वेन विधानम् ।

आर्जवम्–

तच्चाकौटिल्यम् । समचित्तता इति भारते । अन्तःकरणबहिः–करणाभ्याम् एकक्रियाकरणमार्जवम् । अन्तःकरणेऽन्यं सङ्कल्प्य अन्यदाचरणं भाषणं च कौटिल्यम् । तेन कौटिल्येन परस्परद्वेषो हिंसा च जायते, ततश्च

सृष्टिहिंसा । तन्माभूयादिति आर्जवधर्मोपदेशः । तेन प्रीतिर्वर्धते सृष्टिश्च ।

ज्ञानम्–

तत्त्वार्थबोधो ज्ञानम् । यदा कर्मविपाकेन अस्माकमिदं दुःखं सुखं चाशाश्वतं लोकेऽस्मिन् प्राप्तम्, जगदिदं नश्वरं ब्रह्ममात्रमेव सत्यमिति शास्त्रै– र्ज्ञायते तदा जीवोऽयं दोषमुक्तो भवति, मुक्तदोषो लोकेऽस्मिन् मङ्गलमे– वाचरति नामङ्गलम् । ततश्च सृष्टिपोषणं भवति ।

शमः–

स च प्रशान्तचित्तता । यदा चित्तं प्रशान्तं वर्तते तदा कामलोभा– दीनामभावेन कामक्रोधलोभमूलानां त्रिविधाकार्यजातानामभावः स्वतः सिद्धो भवति । ततश्च त्रिविधहिंसाभावकारणेन सृष्टिहिंसा जीवहिंसा वा न स्यात् ।

दया–

भूतहितैषित्वं दयेति भारते । परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता । इति संस्कारे बृहस्पतिः । स्थावरादि जङ्गमपर्यन्तानामपि आपद्गतानां रक्षणं कर्तव्यमेव । पितृमातृसुतभ्रातृभर्तृ पत्न्यादयः परस्परदयागुणयुक्ता न भवन्ति चेत् जगतिगतानां प्रजानां नाशः स्पष्टमेव । यदि मानवः स्वेतरपश्वादिजीवानां विषये दयां न करोति तदा तेषां किञ्चित्काले एव विनाशं कर्तुं सः समर्थो भवति । यदि देवर्षिपितरः सृष्टिविषये दयापरा न भवन्ति तदा वृष्ट्याद्यभावेन अचिरमेव सृष्टिः विनश्यति । अतः सृष्टेः परिरक्षणार्थं सर्वेषामेव साधारणधर्मत्वेन दया उपदिष्टा ।

ध्यानम्–

तच्च मनसो निर्विषयावस्था । यदि मनः विषये सक्तं तदा तस्मिन् विषये तस्य सङ्गः सञ्जायते । सङ्गात् कामः, कामत् क्रोधः, क्रोधात् सम्मोहः, सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः, स्मृतिविभ्रमात् बुद्धिनाशः, तस्माच्च पुरुषप्रणाशः । एवं प्रणाशं वारयितुं परमात्मनि युक्तं भवेत् मनः । तस्मात् ध्यानस्य सर्वकल्याणसाधनत्वेन सर्वसाधारणधर्मत्वेनोपदेशः ।

उपसंहारः–

एवं आत्मगुणाः सर्वे शीलानि च हारीतोक्तानि मन्वादिस्मृत्युपदिष्टाः साधारणधर्माः अकार्पण्यास्पृहानृशंस्यादयः सर्वेऽपि सृष्टिहिंसां वारयन्ति तथा सचेतनानां सर्वेषां जीवनार्थमुपकुर्वन्ति । एवं सृष्टिमिमां पोषयन्ति वर्धयन्ति च । एवं साधारणधर्माणां सृष्टिपोषकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् सर्वेऽपि साधारणधर्मान् अनुतिष्ठन्तु इति प्रबन्धस्वरसः ।

॥ इति शम् ॥

ग्रन्थर्णम्

१. मनुस्मृतिः
२. बृहस्पतिस्मृतिः
३. विष्णुस्मृतिः
४. वासिष्ठधर्मशास्त्रम्
५. गौतमधर्मसूत्रम्
६. भगवद्गीता
७. वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः
८. वीरमित्रोदयस्य तीर्थप्रकाशः
९. स्कन्दपुराणम्
१०. भविष्यपुराणम्

डा. वेङ्कटरमण हेगडे
प्रोफेसर्, धर्मशास्त्रविभागः,
महाराज संस्कृत महाविद्यालयः,
न्यू सय्याजिराव् रोड्,
मैसूरु–570004, कर्नाटक
चरदूरवाणी–9480476144
E-mail : vhegde1968@gmail.com

****

प्रतिपदं साधुत्वज्ञानं व्याकरणायत्तमेव खलु ?

कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगादिज्ञानपूर्वकमेव भवति साधुत्व-निश्चयः । भगवता भर्तृहरिणापि प्रोक्तम्- "साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः" इति । [वा. प. १-१४०]

५. महाकविप्रयोगात् साधुत्वम्-

पञ्चमोऽयं प्रकारः । महाकवीनां प्रयोगोऽपि साधुत्वे प्रमाणं भवति । भास-भारवि-माघ-श्रीहर्ष-कालिदासप्रभृतयो महाकवयः स्वकाव्यपुष्पैर्वाग्देवीं समलञ्चक्रुः । एषां कृतिषु तत्र तत्र पाणिन्यसम्मतप्रयोगाः दृष्टिगोचराः भवन्ति । परन्तु एतादृशप्रयोगाः केवलम् अङ्गुलिगण्या एव सन्ति । ईदृशान् अपाणिनीयप्रयोगान् दृष्ट्वा 'प्रमाद एव इति प्रामाणिकाः' इति विवरणकारा व्याख्यान् । किन्तु 'निरङ्कुशाः खलु कवयः' ? "एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" इति कविकुलगुरुवचनं स्मारं स्मारम् अङ्गुलिगण्यानाम् अपाणिनीयप्रयोगाणाम् असाधुत्वचिन्तनं न्यक्कृत्य तेषां साधुत्वम् अभ्युपगतम् । महाकवीनां विषये वैयाकरणानां गौरवातिशयद्योतकोऽयं क्रमः ।

शब्दानां साधुत्वनिर्णये सत्स्वपि नैकेषु प्रकारेषु शब्दस्य मूलं शुद्धञ्च स्वरूपमवगन्तुं व्याकरणमेव अतीव सहकारि भवति इति न तिरोहितं विदुषाम् । प्रकृतिप्रत्ययविवेकेन व्याकरणं शब्दान् व्युत्पादयति, न कदापि उत्पादयति । अत एव "व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य कथ्यन्ते साधुशब्दा अनेन इति व्याकरणम्" इति व्याकरणपदनिष्पत्तिः प्रदर्शिता बुधैः । उदा- सर्व इति सर्वनामशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते लोके । तस्य षष्ठीबहुवचनान्तं प्रयोक्तुकामः सन्देहमनुभवति यत् किं 'सर्वाणाम्' इति प्रयोगं करवाणि 'रामाणाम्' इति यथा उत 'सर्वेषाम्' इति । तादृशे सन्दर्भे संशयम् इमं निवारयति 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इति व्याकरणसूत्रज्ञानम् । तच्च 'सर्वेषाम्' इति रूपं साधु, 'सर्वाणाम्' इति रूपमसाधु इति सूचयति । एवं व्याकरणं संशयनिवारणे उपकारकं भवति । एवं प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वासाधुत्वविवेचनं क्रियते शब्दशास्त्रेण ।

साधुशब्दप्रयोगेण यथा अर्थावगमो लोके तथा असाधुशब्दप्रयोगेणापि भवत्येव ।

एवं तर्हि साधुर्नाम कः ? को नाम असाधुः ? साध्वसाधुशब्दयोः को भेदः ? किमर्थं साधव एव प्रयोक्तव्याः ? इत्यादयः प्रश्नाः समुत्पद्यन्ते । विषयेऽस्मिन् एवमस्ति भगवतो भर्तृहरेर्व्याहारः-

शिष्टेभ्य आगमात् सिद्धाः साधवो धर्मसाधनम् ।
अर्थप्रत्यायनाभेदे विपरीतास्त्वसाधवः ॥ [वाक्य, १-२७]

शब्दः संस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षिते ।
तमपभ्रंशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशिनम् ॥ [वाक्य, १-१४७]

कृतविद्येभ्यश्च अविच्छिन्नपरम्पराप्रवर्तितशास्त्राच्च निष्पन्नाः शब्दाः साधवः । अभ्युदयनिःश्रेयसहेतव एते । यथा- सास्नादिमति प्राणिनि (गवि) 'गौः' इति शब्दः प्रयुज्यते । गौरिति प्रयोक्तव्ये यदि 'गोणी' इति प्रयुज्यते तर्हि स अपशब्द इति कथ्यते । गवार्थे एव तस्य असाधुत्वं, न तु शणसूत्रनिर्मिते स्यूतविशेषे ।

ननु "भूयांसो अपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः" इति महाभाष्योक्तदिशा गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्यादयोऽसाधुशब्दा एव लोकव्यवहारे बाहुल्येन प्रयुज्यन्ते । अत एषामपि संस्कारः करणीयो व्याकरणेन इति केषाञ्चन आग्रहः । आग्रहममुम् एवमुक्त्वा परिजहार पदमञ्जरीकारो आचार्य हरदत्तः- "नैते सर्वलोकविदिताः, प्रतिदेशं भिन्नत्वात् अपशब्दानाम् । लोकशब्दश्चायं सर्वलोके वर्तते, सङ्कोचे प्रमाणाभावत्" इति । अत एव 'साधुशब्देनैव अर्थो बोधनीयो नापशब्दैः' इति वर्तते व्याकरणशास्त्रमर्यादा । न केवलम् अर्थप्रत्यायनं शब्दप्रयोगस्य प्रयोजनम्, अपि तु अभ्युदयहेतुत्वमपि तत्रास्ति । विषयोऽयं स्पष्टं प्रावाचि भगवता महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना- "समानायामर्थावगतौ शब्देनापशब्देन च (शास्त्रेण) धर्मनियमः क्रियते, शब्देनैवार्थो अभिधेयो नापशब्देन । एवं क्रियमाणम् अभ्युदयकारि भवति" इति । विषयेऽस्मिन् वाक्यपदीयकारोऽपि एवमभिप्रैति- "वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः" इति (साधूनां) साधुभिस्तस्माद्वाच्यमभ्युदयार्थिनाम्" इति

च । [वाक्य, १-१३९] । को वा जनो नापेक्षते अभ्युदयं लोके ? अतः कारणात् साधु- शब्दप्रयोगः प्रशस्यते । साध्वसाधुविवेकाय व्याकरणं समाश्रयणीयमेव । एवं शब्दशास्त्रस्य प्रासङ्गिकता स्वयमेव सिद्धा भवति ।

साधुशब्दः कः ? असाधुशब्दः कः इति संशये शब्दशास्त्रं वक्ति- अयं साधुरयमसाधुरिति । अत्र केचन एवम् आमनन्ति- "व्याकरणं साधुशब्दान् सृजति । अतो वैयाकरणा नूतान् शब्दान् स्रष्टुमपि समर्थाः" इति । भाष्योक्तिमिमां यद्यवलोकयामस्तर्हि पूर्वोक्तस्य समाधानं लभ्यते । "घटेन कार्यं करिष्यन् यथा कुम्भकारकुलं गत्वा कश्चिदाह- कुरु घटं, कार्यमनेन करिष्यामीति, न तद्वत् शब्दान् प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वा आह- कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये इति" । [व्या. म. भा. पश्पशाह्निकम्]

व्याकरणं समुत्पन्नायाः भाषायाः रक्षणं करोति, न तु नूतनान् शब्दान् समुत्पादयति । भाषा विकृतिं न प्राप्नुयात् इत्युद्देशेन भाषायाः रक्षणार्थं प्रवर्तते शब्दशास्त्रम् । पदे वाक्ये वा संशये समुत्पन्ने सन्देहस्य निवारणं कृत्वा साधुत्वज्ञानं समुत्पाद्य अस्मान् उपकरोति । व्याकरणज्ञानबलेनैव 'इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः' इति शब्दशरीरम् अवगतं भवति । यद्यपि 'शिष्टप्रयुक्तत्वे सति व्याकरणसंस्कृतत्वं साधुत्वम्' इति साधुत्वनिर्वचनं क्रियते । तथापि वैदिकलौकिकशब्दानां साधुत्वनिर्णयप्रकारस्तु अनेकविधः इति साधुत्वचिन्तनेन ज्ञातो भवति ।

तद्यथा-

१. छान्दसत्वात् २. आर्षत्वात् ३. शिष्टप्रयोगात् ४. व्याकरणसंस्कृतत्वात् ५. महाकविप्रयोगात् साधुत्वम् ।

साधुत्वप्रकाराः

१. छान्दसत्वात् साधुत्वम्-

अस्माकं सनातनसंस्कृतेः प्रतिनिधिभूताः परब्रह्मणो निश्श्वासभूताः वेदास्तावत् परमप्रमाणत्वेन स्वीकृताः भारतीयसनातनपरम्परानुयायिभिः । अस्माकं शास्त्रसौधानां परमाधारभूताः शिला एव वेदाः ।

अध्यात्मज्ञानधाराया मूलस्रोतांसि एते । एतादृशानां वैदिकशब्दानां साधुत्वविषये न किमपि चिन्तनं क्रियते कैरपि, अपौरुषेयत्वात् तेषाम् ।

पुरुषकृतेषु खलु दोषाविष्करणबुद्धिर्जागर्ति दोषज्ञानाम् ? प्रायः सदोषाः खलु पुरुषप्रयासाः ? अतः कारणात् वैदिकाः शब्दा वैदिकत्वादेव साधवः । वेदानां विषये अस्माकं भारतीयानां परमश्रद्धायाः आदरातिशयस्य भक्तेः पराकाष्ठायाश्च द्योतकोऽयं साधुत्वनिर्णयः ।

२. आर्षत्वात् साधुत्वम्-

वाल्मीकि-व्यासप्रभृतीनां कृतिष्वपि तत्र तत्र अपाणिनीयप्रयोगाः दृश्यन्ते । तेषां कथं साधुत्वमिति चेत्- 'आर्षत्वात्' इत्युत्तरम् । वाल्मीकि व्यासादयः प्रत्यक्षधर्माणः, परापरज्ञाः, विदितवेदितव्या, अधिगतयाथातथ्या ऋषिवराः । तत्रभवतां प्रयोगविषये भारतीयसनातनसंस्कृत्यभिमानिभिः कैः वैयाकरणमूर्धन्यैर्दोषाविष्करणं क्रियेत ? एभिर्मुनिपुङ्गवैः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वं सश्रद्धं, सभक्ति, सगौरवम् अभ्युपगतं शाब्दिकैः ।

३. शिष्टप्रयोगात् साधुत्वम्-

साधुत्वनिर्णये तृतीयः प्रकारोऽयं शिष्टप्रयोगः । महाभाष्यादिग्रन्थेषु तत्र तत्र असकृत् दृष्टिपथमधिरोहति 'शिष्टप्रयोगात् एषां साधुत्वम्' इति वाक्यम् । शिष्टानां प्रयोगोऽपि साधुत्वनिश्चये प्रमाणं भवति इति ज्ञायते अनेन । एवं तर्हि के ते शिष्टाः इति प्रश्नः समुदेति । प्रश्नस्यास्य समाधानं पातञ्जले महाभाष्ये इत्थं प्रदत्तमस्ति- "एतस्मिन् आर्यावर्ते आर्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गतास्तत्र- भवन्तः शिष्टाः" इति । अर्थात् ये प्रतिदिनं जीविकायै सङ्गृहीत- कुम्भपरिमितधान्याः, दम्भादिरहिताः, दृष्टं लाभपूजादिकारणमन्तरेणैव विहित- बुद्ध्या सदाचारानुवर्तिनः, विनैव गुरूपदेशाभ्यासादिभिः स्वतपोबलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्याः सन्ति ते शिष्टाः । ईदृशानां शिष्टजनानां प्रयोगोऽपि साधुत्वं भजते ।

४. व्याकरणसंस्कृतत्वात् साधुत्वम्-

शब्दानां साधुत्वनिर्णयः प्राधान्येन शब्दशास्त्रमाश्रित्यैव भवति ।

वेत्यादयो विचाराः सविस्तरं निरूपिताः । एवञ्च साधुत्वाध्वनि जिगमिषुभिरवश्यं शब्दशास्त्रं समाश्रयणीयमित्यत्र नास्ति संशयलेशः । पूर्वोक्ताः सर्वे विषयाः स्पष्टं प्रतिपादयन्ति व्याकरणस्य महत्तां प्रासङ्गिकताञ्च ।

इति शम्

अवलोकितग्रन्थाः

१. योगसूत्रम्– पतञ्जलिविरचितम् ।
२. वाक्यपदीयम्– भर्तृहरिप्रणीतम् ।
३. वाक्यपदीयम्– भर्तृहरिरचितम् । ब्रह्मकाण्डम्,
   कन्नडानुवादः– म.म. विद्वान् रङ्गनाथशर्मा ।
४. व्याकरणमहाभाष्यम्– पतञ्जलिकृतम् । प्रदीपोद्योतछायाटीकासहितम् ।
५. काशिका– पदमञ्जरीसहिता, वामनजयादित्यविरचिता ।
६. अष्टाध्यायी– पाणिनिप्रणीता ।
७. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी– भट्टोजिदीक्षितरचिता ।

डा. विद्वान् उदयभट्टः,
सहायकप्राध्यापकः,
व्याकरणशास्त्रविभागः,
महाराजसंस्कृतमहाविद्यालयः,
मैसूरु–570004, कर्नाटक
चरदूरवाणी–9448675994,
7829671090

****

महाभाष्यकारोऽप्याह–

"प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानम्" इति ।

आशयममुं स्वीचकार वार्तिककारो वररुचिः–

"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्तिकेन [व्या. म. भा. पश्पशाह्निकम्] ।

लोके शब्दोऽपि सिद्धः, अर्थोऽपि सिद्धः, तयोः सम्बन्धोऽपि सिद्धः । एतादृशं सिद्धं शब्दं संस्करोति व्याकरणम् ।

अत्र कैश्चित् एवमारोप्यते– व्याकरणनियमैः संस्कृतभाषा रज्ज्वा गौरिव बद्धा । अत इयं भाषा अभिवृद्धिं न गता, गच्छति गन्ता वेति । अत्र विचारणीयोंऽशोऽयमस्ति– किमर्थम् अस्माकं प्राचीनमहर्षिभिर्नियमाः कृताः? तेषां नियमप्रणयनोद्देशः कः? किं स्वहितरक्षणाय तैर्लक्षणानि प्रणीतानि वा परहितसाधनाय? शब्दसाधुत्वरक्षणायैव नियमप्रणयनं कृतं पाणिन्यादिमुनिभिः । भगवता भर्तृहरिणा एवमभ्यधायि–

नानर्थिकामिमां कश्चित् व्यवस्थां कर्तुमर्हति ।
तस्मान्निबध्यते शिष्टैः साधुत्वविषया स्मृतिः ॥ इति । [वा.प., १–२९]

यः कश्चित् मन्दधीरपि निष्प्रयोजनां साधुत्वविषयिणीं दुर्ज्ञेयां दुरध्येयाम् एतादृशीं महतीं व्यवस्थां कर्तुं नार्हति । "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते" इति वाक्यानुसारेण मन्दस्यापि निष्प्रयोजके कर्मणि प्रवृत्त्यदर्शनेन पाणिन्यादीनां प्रवृत्तेः सुतरामसम्भवात् । परन्तु साधुत्व– विषयकव्यवस्थायां पाणिन्यादीनां महर्षीणां साग्रहं प्रवृत्तिदर्शनात् एतस्याः साधुत्वव्यवस्थायाः सप्रयोजनत्वम् अध्यवसीयते । तस्मात् साधुत्वविषयक– व्यवस्थायाः सप्रयोजनत्वात् पाणिन्यादिभिरनादिगुरुपूर्वक्रमागता व्याकरणस्मृतिः सामान्यविशेषवल्लक्षणेन निबद्धा । अंशोऽयं न कदापि विस्मर्तव्यः । अपि च लोके सन्ति नैके नियमाः । "समाजोऽयं सन्मार्गे प्रवर्तताम्" इत्युद्देशेन नियमा एते विरचिताः । नियमानामेषामनुसरणेन सामाजिकहितरक्षणमेव भवति । उदाहरणार्थम्– मार्गनियमाः । मार्गनियमाः सर्वकारेण कृताः सन्ति । मार्गे सञ्चरतां जनानां जीवरक्षणोद्देशेनैव नियमा इमे विहिताः, न तु तेषां स्वातन्त्र्यहरणाय । यदि सर्वेऽपि वाहनारोहिणो यादृच्छिकं व्यवहारं कुर्युः तर्हि

कति जनाः सकुशलं स्वगृहं प्राप्नुयुः ? कति जनाः मृता न स्युः ? कति जना विकलाङ्गा न भवेयुः ? मार्गनियमैस्तावत् स्वाच्छन्द्यस्य हरणम् अवश्यं भवत्येव, न तु स्वातन्त्र्यस्य हरणम् । कारणादस्मात् नियमानां दूषणं न युक्तम् ।

पाणिनीयव्याकरणस्य महत्त्वम्–

सत्स्वपि नैकेषु व्याकरणेषु संस्कृतवाङ्मयस्य तलस्पर्शिविवेचनेन दार्शनिकांशेन च परिपूर्णमिदं पाणिनीयशब्दानुशासनं विद्वज्जनग्राह्यमभवत् । अष्टभिरध्यायैः समुल्लसितमिदं पाणिनीयव्याकरणं वररुचेर्वार्तिकैरुपबृंहितं पतञ्जलेर्महाभाष्येण प्रतिष्ठापितं सत् 'त्रिमुनिव्याकरणम्' इति प्रसिद्धिमवाप । वेदाङ्गत्वेन परिगणितमिदं व्याकरणम् आसेतुहिमाचलम् अध्ययन–अध्यापन–परम्परायां महत्त्वं स्थानम् आदधाति । व्याकरणस्यास्य वैज्ञानिकमहत्त्वं परिगणय्य वैदेशिका अपि अष्टाध्याय्याः अध्ययने प्रवृत्ताः सन्ति इत्येतत् समेषां भारतीयानां कृते गौरवस्थानम् ।

प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं कुर्वता शब्दशास्त्रेण तत्र का प्रकृतिः ? कः प्रत्ययः ? तयोः कोऽर्थः ? प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः कस्य प्राधान्यम् ? वाक्यांशे कः सुबन्तः ? तिङन्तश्च कः ? तयोः कथम् अन्वयः ? कश्च वाक्यार्थः ? शब्दस्यार्थबोधे का शक्तिरङ्गीकृता ? तच्छक्तिस्वरूपं कीदृशम् ? शब्दो नित्य उत अनित्यः ? नित्यत्वे किं मानम् ? शब्दार्थयोः सम्बन्धः सिद्ध आहोस्वित् असिद्धः ? इत्यादयः सर्वेऽपि विषयाः विमृष्टाः । ईदृशीभिर्बहु–विचारधाराभिः परिपूर्णमिदं मनसः क्लेशाधायकं शब्दशास्त्रं किमर्थम् अध्येयम् इति विचारो महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः पुरतः समापतित आसीत् । व्याकरणमहाभाष्ये विषयममुं प्रास्तावीत् भगवान् पतञ्जलिः । तत्र तावत्– "वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति, वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धाः लोकाच्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणम् इति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद् भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनानि, अध्येयं व्याकरणम्" इत्यस्ति । [व्या.म.भा.पस्पशाह्निकम्] । वेदाध्ययनमात्रेण स्वशिक्षणस्य परिसमाप्तिं कामयमानान् छात्रान् दृष्ट्वा दुःखित आचार्यः स्नेहभावेन व्याकरणस्य महत्ताम् आवश्यकताञ्च निरूपयन्–सन्ति प्रयोजनानीमानि ।

अतो व्याकरणमवश्यमध्येयमित्याह । तत्र "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" इत्यनेन व्याकरणाध्ययनस्य रक्षोहलघ्वसन्देहरूपाणि चत्वारि मुख्यप्रयोजनानि न्यरूपि भगवता महाभाष्यकारेण । व्याकरणाध्ययनस्य वेदरक्षणं मुख्यं प्रयोजनम् । तथा वेदार्थज्ञानरक्षणमपि तस्य अवान्तरप्रयो–जनम् । शिष्याचार्य सम्बन्ध एव महान् वेदरक्षाहेतुः, किं व्याकरणेन इति पक्षोऽप्यस्ति । किन्तु लौकिकभाषाप्रयोगे लोपादिरहितं अदुहत, उदग्राहम्, निग्राहम्, गृह्णामि इत्यादीन् शब्दान् मनसि दृढं परिकल्प्य वेदे देवा अदुह, उदग्राभं च निग्राभञ्च इत्यादीन् दृष्ट्वा लोकप्रयुक्तान् पूर्वोक्तशब्दान् अदृष्ट्वा अवैयाकरणो भ्राम्येत् । आचार्यवचनात् भ्रमनिवृत्तिर्भवतीति यद्यपि वक्तुं शक्यते, किन्तु असाधुत्वभ्रमशङ्कया आचार्यवचनेष्वपि अविश्वास एव स्यात् ।

वस्तुतस्तु व्याकरणज्ञानाभावेऽपि वेदे पदक्रमजटादीनां लक्षणभिन्नानां ख्यापकानां सत्वेन न भ्रमत्वसम्भवः । परन्तु पदक्रमादिविषयेऽपि भ्रमशङ्कायां व्याकरणमेव अर्थात् तज्ज्ञानमेव निर्णयस्थानमिति कृत्वा पदादयो व्याकरण–लक्ष्या एव भवन्ति । तथा च पदादिषु व्याकरणेन भ्रंशाभावः, शुद्धैः पदैश्च वेदे भ्रंशाभाव इति तात्पर्यम् । अवैयाकरणस्तु पदादिषु भ्रान्तो वेदेऽपि भ्राम्येदिति भावः । वैयाकरणस्तु न भ्रमति, वेदार्थं सम्यग्विजानाति ।

एवञ्च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्त न्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखम्, उपनिषदर्थज्ञानेन तदुक्तदिशा आचरणेन च मोक्षश्चेति व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमपि भवतीति ज्ञायते । ननु प्रतिशाखं विद्यमानवैदिकव्याकरणानां प्रातिशाख्यापरनाम्नां ग्रन्थानाम् अध्ययनेन भ्रमशङ्कैव नोदेति इति केषाञ्चन मतम् । किन्तु तेषां प्रातिशाख्यानां अनन्तासु वेदशाखासु क्वचित् क्वचित् विनाशदर्शनात् अमीषाम् अध्ययनमपि प्रतिशाखं दुर्लभम् । अतो व्याकरणमेव शरणीकरणीयम् ।

एवञ्च वेदरक्षैव व्याकरणस्य मुख्यं प्रयोजनमिति प्रतिपादयता भाष्यकृता मन्त्रेषु ऊहः कथं कर्तव्यः? तत्र व्याकरणं कथमुपकरोति? साधुशब्दानां ज्ञानं लाघवेन भवितुं शब्दशास्त्रं कथं सहकारि भवति? मन्त्रेषु विद्यमानान् स्वरान् दृष्ट्वा अर्थनिर्धारणं कर्तुं व्याकरणसहायेन शक्यते

ददाति इत्यर्थः । एवं भगवान् चक्षुरादीन्द्रियनियामकः इति सिद्ध्यति । एवञ्च माण्डूकोपनिषदि 'स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः' इति उक्तम् । अस्य भाष्ये एवमुच्यते –

जाग्रद्दर्शनसंस्काररूपत्वात् स्वप्नगं तु यत् ।
प्रविविक्तं तु तज्ज्ञानकारणोऽन्तर्ज्ञ उच्यते ॥

प्रविविक्तं नाम स्वाप्नवस्तु । स्वाप्नपदार्थज्ञानकारणं भवति भगवान् । अतः तस्य अन्तर्ज्ञः अन्तःप्रज्ञः इति नाम । अत्र स्वप्ननि- यामकत्वमुक्तम् । स्वप्नकाले चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वकार्याणि न कुर्वन्ति । किन्तु मनसि विद्यमानसंस्कारः स्वप्नरूपेण भवति । तस्य कारणं भगवान् इति उक्तत्वात् भगवान् मनोनियामकः इति सिद्ध्यति । इति चक्षुरादीन्द्रियनियामकत्वविचारे तथा मनोनियामकत्वविचारे संवादो दृष्टः ।

एवं केनोपनिषदुक्तविचाराणां संवादो दृष्टः माण्डूकोपनिषदि ।

माण्डूकोपनिषदि काठकोपनिषदुक्तसंवाददर्शनम्

प्रायः सर्वा अपि उपनिषत् यमनचिकेतसोः संवादरूपेण विद्यते । मुक्तनियामकभगवत्स्वरूपविचारः विशेषतः प्रस्तुतः काठकोपनिषदि । काठकोपनिषदि कश्चन मन्त्रः एवं श्रूयते –

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ॥
ओमित्येतत् ॥

यस्य भगवतः स्वरूपं सर्वे वेदा वदन्ति, यस्य प्रीत्यर्थं सर्वाण्यपि तपांसि विद्यन्ते, यस्य प्राप्त्यर्थं साधकाः ब्रह्मचर्यं चरन्ति तस्य स्वरूपं सङ्ग्रहेण वदामि । तत् ओम् इति कथ्यते । भगवान् ओङ्कारवाच्यः इत्यभिप्रायः । माण्डूकोपनिषदि 'सर्वमोङ्कार एव' इति उक्तम् ।
अस्यार्थः भाष्ये एवमुक्तः –

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

माण्डूकोपनिषदि इतरोपनिषदुक्तविचारसंवाददर्शनम्

महेन्द्रः सोमयाजी (तिरुपतिः)*

माण्डूकोपनिषत् अथर्ववेदसम्बन्धिनी । अस्याः उपनिषदः अद्वैत-भाष्यं विशिष्टाद्वैतभाष्यं, द्वैतभाष्यं च विद्यते । अद्वैतभाष्यं द्वैत-भाष्यञ्च साक्षात् मतप्रवर्तकैरेव कृतम् । किन्तु विशिष्टाद्वैतभाष्यं तच्छिष्यपरम्परागतपुरुषकृतम् । अत्र द्वैतवेदान्तपरत्वेन श्रीमदानान्दतीर्थैः येऽर्थाः उक्ताः तेऽर्थाः अन्यत्र उपनिषदि संवादरूपेण यत्र यत्र विद्यन्ते तेषां सङ्ग्रहः सङ्क्षेपरूपेण क्रियते ।

माण्डूकोपनिषदि ईशावास्योपनिषदुक्तविचारसंवाददर्शनम्

'ईशावास्यम्' इति आरभ्यते इति हेतोः अस्याः उपनिषदः ईशावास्योपनिषदिति नाम । 'याज्ञीयमन्त्रोपनिषत्' इत्यपि अस्याः नाम विद्यते । अस्यामुपनिषदि 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति उक्तम् । जगत् ईशस्य आवासयोग्यम् । अतः तत् ईशावास्यम् । ईशः किमर्थं जगति वसति इति प्रश्नस्य समाधानं ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम् ।

स्वतःप्रवृत्त्यशक्यत्वात् ईशावास्यमिदं जगत् ।

जगत्पदेन जडानि जीवाश्च विवक्षिताः । जगति स्वतः प्रवृत्ति-र्नास्ति । अतः तन्नियमनाय भगवान् जगति प्रविष्टो विद्यते । अतः जगत् ईशावास्यम् । माण्डूकोपनिषदि अस्य विचारस्य संवादो विद्यते । तत्र 'एषोऽन्तर्यामी' इति वाक्यं श्रूयते । भगवान् अन्तर्यामी भूत्वा जगत् नियमयति इत्यर्थः । एवं भगवतः अन्तर्यामित्वविचारे संवादो दृष्टः ।

ईशावास्योपनिषदि कश्चित् मन्त्रः एवं विद्यते –

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः ॥

अस्यार्थः भाष्ये एवमुक्तः –

ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् ।
सर्वगत्वात् स दूरे च बाह्येऽन्तश्च समीपगः ॥ इति तत्त्वसंहितायाम् ।

भगवतः सकाशात् अशेषजगत् बिभेति । किन्तु भगवतः भयं नास्ति । सर्वत्र सः व्याप्तः । अतः सः दूरे अन्तिके च वर्तते । अत्र भगवतः भयं न विद्यते इति विचारस्य माण्डूकोपनिषदि संवादो विद्यते ।

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥

अत्र ‘प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्’ इत्येषः भागो विचार्यः । अस्यार्थः प्रणववाच्यस्य भगवतो भयं न विद्यते इति । एवं तन्नेजति इत्यस्य संवादो विद्यते माण्डूकोपनिषदि ।

ईशावास्योपनिषदि कश्चन मन्त्रः एवं विद्यते –

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

अस्य भाष्यम् एवं विद्यते –

सर्वगं परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि ।
यः पश्येत् स भयाभावान्नात्मानं गोप्तुमिच्छति ॥

भगवान् सर्वत्र विद्यते । अशेषजगत् परमात्मनि आश्रितम् । य एवं जानाति सः भयाभावात् आत्मरक्षणाय न यतते इत्यभिप्रायः । अत्र ‘यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति इत्येतस्य संवादो माण्डूकोपनिषदि विद्यते । माण्डूकोपनिषदि एवमुक्तम् –

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् ॥

अक्षरनामकभगवतः ओमिति नाम विद्यते इत्यभिप्रायः । किमर्थं भगवतः ओमिति संज्ञा विद्यते इत्येतस्य समाधानमुच्यते भाष्ये –

ओतमत्र जगद्यस्मादों तस्माद्भगवान् हरिः ॥

जगत् परमात्मनि प्रविष्टम् आश्रितम् । अतः भगवतः ओमिति नाम इत्यर्थः । एवं ईशावास्योपनिषदुक्तस्य संवादो दृश्यते माण्डूकोपनिषदि । एवं ईशावास्योपनिषदुक्तविचाराणां संवादो दृश्यते माण्डूकोपनिषदि ।

माण्डूकोपनिषदि केनोपनिषदुक्तविचारसंवाददर्शनम्

‘ केन’ इति पदेन आरभ्यते इति हेतोः अस्याः उपनिषदः केनोपनिषत् इति नाम । अस्याः तलवकारशाखासम्बन्धित्वात् तलवकारोपनिषत् इत्यपि नाम विद्यते । अस्यामुपनिषदि कश्चन मन्त्रः एवं श्रूयते –

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥

भगवान् श्रोत्रस्य श्रोत्रम् । अर्थात् श्रोत्ररूपेण श्रोत्रेन्द्रिये स्थित्वा तत् नियमयति । एवमेव मनसः, वाचः, प्राणस्य, चक्षुषः भगवान् नियामकः । एतादृशं भगवन्तं ये जानन्ति ते मुक्ताः भवन्ति इत्यर्थः । एवं भगवान् इन्द्रियनियामकः । इन्द्रियाणि तस्य सान्निध्यात् स्वकार्याणि निर्वहन्ति । जीवस्य इन्द्रियद्वारा विषयभोगः भगवतः अनुग्रहात् भवतीति सिद्ध्यति । माण्डूकोपनिषदि ‘जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः’ इति उक्तम् । अस्य भाष्ये एवमुच्यते –

वैश्वानरो जागरितस्थानगो गजवक्त्रकः ।
निर्माता बाह्यसंवित्तेर्जीवानां तदगोचरः ॥

भगवान् वैश्वानररूपेण जागरितस्थाने स्थित्वा बाह्यविषयज्ञानं

सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञः जीवाय आनन्दं भोजयति इत्यभिप्रायः । एवं सुषुप्त्यवस्थायां स्वप्नाः न दृश्यन्ते एवञ्च सुखानुभवो भवति इत्यस्मिन् विचारे संवादो दृष्टः । एवं षट्प्रश्नोपनिषदुक्तविचाराणां संवादो दृश्यते माण्डूकोपनिषदि ।

वैदिकशास्त्रसर्वस्वमपि संवादसापेक्षम् । संवादविरहितं वाक्यं श्रद्धायै न भवति । उपनिषदि परस्पसंवादाः बहवो विद्यन्ते । एतैः संवादवचनैः शास्त्रीयविचारेषु दार्ढ्यं भवति ।

महेन्द्रः सोमयाजी,
शोधच्छात्रः
द्वैतवेदान्तविभागः
राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठं,
तिरुपतिः- 517507, आन्ध्रप्रदेशः
चरदूरवाणी- 9686325038

****

***(विद्वान् महेन्द्र सोमयजी बि. आर्. महाभागः तिरुपतिस्थे विराजमानस्य राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य द्वैतवेदान्तविभागस्य मुख्यस्थानां प्रो. नरसिंहाचार्य पुरोहितः महोदयानां मार्गदर्शनेन "द्वैतवेदान्तपरत्वेन माण्डूकोपनिषदः समीक्षात्मकमध्ययनम्" इत्यस्मिन् विषये तिरुपतौ संशोधनकर्मणि रतः ।)**

******

ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारोऽसावतः परः ।
सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरेः क्वचित् ॥

भगवान् ओमिति आक्रियते । अतः तस्य ओङ्कार इति नाम इत्यर्थः । एवं भगवतः ओङ्कारवाच्यत्वविचारे संवादो दृष्टः ।
काठकोपनिषदि कश्चन मन्त्रः एवं श्रूयते –

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥

अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मणः अक्षरमिति नाम विद्यते इति ज्ञायते । अक्षरं नाम नाशरहितम् । ब्रह्म नाशरहितम् इत्यर्थः । माण्डूकोपनिषदि 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्' इति उक्तम् । अत्रापि भगवतः अक्षरमिति नाम विद्यते इति उक्तम् । अतः अक्षरनामको भगवान् यतः भगवान् नाशरहितः इति विचारे संवादो दृष्टः ।
काठकोपनिषदि कश्चन मन्त्रभागः एवं श्रूयते –

पराञ्चिखानि व्यतृणात् स्वयम्भूः ॥

स्वयम्भूः भगवान् इन्द्रियाणि बहिर्मुखानि यथा भवन्ति तथा सृष्टिं चकार इत्यर्थः । अत्र भगवान् स्वयम्भूशब्देन उक्तः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः । स्वस्य स्वयमेव कारणम् अन्यत् कारणं न विद्यते इत्यर्थः ।
माण्डूकोपनिषदि कश्चन मन्त्रभागः एवं विद्यते –

अपूर्वो ऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरं प्रणवोऽव्ययः ॥

अत्र अपूर्वः इति पदं विद्यते । 'अपूर्वः कारणाभावात्' इति भाष्ये अस्यार्थः निरूपितः । एवं भगवतः अन्यत् कारणं नास्ति इत्यस्मिन् विचारे संवादो दृष्टः ।
एवमुच्यते काठकोपनिषदि –
स्वप्नान्तं जागरितान्तं च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

अत्र स्वप्नस्य अन्तः निद्रावस्था अथवा जागृदवस्था । जागरितस्य अन्तः स्वप्नः । एवं जागृदवस्था स्वप्नावस्था सुषुप्त्यवस्था च यस्य भगवतः अनुग्रहात् भवति सः महान्, विभुश्च । तस्य ज्ञानात् धीरः साधकः शोकदूरो भवति । अत्र यदुक्तं भगवान् अवस्थात्रयनियामकः इति तस्य संवादः माण्डूकोपनिषदि अवश्यं विद्यते ।

बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥

भगवान् वैश्वानररूपेण जागृदवस्थानियामको भवति, तैजसरूपेण स्वप्नावस्थानियामको भवति, प्राज्ञरूपेण सुषुप्त्यवस्थानियामको भवति इत्यर्थः । एवम् अवस्थात्रयनियामकत्वविचारे संवादो दृष्टः ।
काठकोपनिषदि एवमुच्यते –

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥

भगवान् अङ्गुष्ठपरिमितरूपो भूत्वा शरीरस्य मध्यभागे अर्थात् हृदये वर्तते । सः भूतकालस्य भविष्यत्कालस्य च प्रभुः । यः तं जानाति सः आत्मानं गोप्तुं नेच्छति । एतादृशभगवानेव मुक्तनियामकः । अत्र भगवान् हृदये वसति इत्येतस्य संवादो माण्डूकोपनिषदि विद्यते ।

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।
आकाशे च हृदि प्राज्ञः त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥

दक्षिणनेत्रस्य अग्रभागे भगवतः वैश्वानररूपं विद्यते । मनसि तैजसस्य सानिध्यं विद्यते । हृदयाकाशे प्राज्ञो विद्यते । एवं भगवान् रूपत्रयेण देहे व्यवस्थितः इत्यर्थः । अत्र हृदये भगवान् प्राज्ञरूपेण विद्यते इति उक्तम् । अतः जीवस्य हृदये भगवान् वर्तते इत्येतस्य संवादो दृष्टः ।
एवं काठकोपनिषदुक्तस्य संवादो दृष्टः माण्डूकोपनिषदि ।

माण्डूकोपनिषदि षट्प्रश्नोपनिषदुक्तविचाराणां संवाददर्शनम्

षट् ऋषयः ब्रह्मतत्त्वविचारे पिप्पलादं पृच्छन्ति । पिप्पलादः समाधानं ददाति । एवं प्रश्नोत्तररूपेण इयम् उपनिषत् विद्यते । षट् ऋषीणां प्रश्नाः तेषां समाधानानि च सङ्गृहणीतानि इति कारणात् अस्याः षट्प्रश्नोपनिषदिति नाम । अस्यामुपनिषदि एवमुच्यते –

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरे च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । जागृदवस्थायां यदनुभूतं तस्य संस्कारो मनसि वर्तते । अतः स्वप्ने तदेव पश्यति, शृणोति च इत्यभिप्रायः ।

माण्डूकोपनिषदि ‘स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः.........’ इत्यादि उक्तम् । अस्य भाष्ये ‘जागृद्दर्शन.......’ इति उक्तम् । जागृदवस्थायां यदनुभूतं तस्य संस्कार एव स्वाप्नपदार्थरूपेण भवति । तस्य प्रविविक्तमिति नाम । एवं जागृदवस्थायाम् अनुभूतमेव स्वप्नरूपेण भवति इत्यस्मिन् विचारे संवादो दृष्टः ।

षट्प्रश्नोपनिषदि एवमुक्तम् –

स यदा तेजसा अभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान् न पश्यति । अथ यदेतस्मिन् शरीरे सुखं भवति । यदा जीवः तेजोनामकभगवता अभिभूतो भवति तदा स्वप्नाः न दृश्यन्ते । सा अवस्था एव सुषुप्तिः । तदा सुखं भवति ।

माण्डूकोपनिषदि एवमुच्यते –

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एव आनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ यस्याम् अवस्थायां जीवः यं कमपि कामं कामयते यं कमपि स्वप्नं पश्यति सा अवस्था सुषुप्तिः ।

परन्तु एवं किल आधारयन्ति केचन– यत् अनादेः कालात् निगम–प्रतिद्वन्द्विप्रस्थाननिष्ठैः सौगत–अर्हतादिभिः आगमसम्प्रदायाः समाश्रिताः । कालान्तरेण च निगमसम्प्रदायनिष्ठैः अपि निगमानुगुण्येन सकलप्राणभृतां श्रेयः कामनया आगमसम्प्रदायः सम्प्रवर्तितः ।

ततो हि एषः आगमः वैदिक–अवैदिक भेदात् द्वेधा विभक्तः कृतः । वैदिकानुगुण्येन प्रवर्तिताः आगमाः वैदिका इति परिगणिताः । इतरे तु अवैदिका इति । पुरा तु इदं च आगमपदं शास्त्रमात्रे प्रयुक्तमासीत् इति अवलोक्यते मन्त्रादिभिः । तद्यथा–

प्रत्यक्षमनुमानश्च विभिन्नागमदर्शनैः ।
अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रसीददिति ॥ (मनुस्मृतिः, अ.–९२) इति ।
प्रज्ञाविवेकं लभते विभिन्नागमदर्शनैः ।
अनुपासितवृद्धानां विद्या नाति प्रसीददिति ॥ (वाक्यपदीयम्) इति ॥

परन्तु इदानीम् आगमशब्दोऽयं प्रमाणे प्रयुज्यते । कालान्तरेण तन्त्रपदेनापि व्यवह्रियते । निगमः मन्त्रपर्यायः भवति चेत् आगमः तन्त्रपर्यायः संवृत्तः । "मननात् मन्त्रः" तथैव "तननात् तन्त्रः" इति निष्पादयितुं शक्यते । तपः पूतेन मनसा साक्षात् कृतः मन्त्रः । अस्य अर्थस्य विस्तरेण निरूपणात् तन्त्रः प्रवृत्तः । तद्यथा– "सर्वेऽर्थाः येन तन्वन्ते त्रायन्ते च भयाज्जनाः" इति तन्त्रत्त्वं, तन्त्रज्ञाः परिचक्षते इति विष्णुसंहितायाः सप्तमे पटले एवम् उक्तम् अस्ति ।

सर्गः प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ॥
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ।
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ॥
इत्यादि लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते । (वराहतन्त्रम्) इति ॥

एवं वराहतन्त्रेऽपि तन्त्रस्य लक्षणं निरूपितं भवति । तथा आगम–पदाभिधेयानां तन्त्राणामपि चतुर्दशविद्यास्थानेषु आगमपारदर्शिनः आकलयन्ति । आगमवाङ्मये कश्चित् सन्देहावसरः न दृश्यते । यतः संस्कृतवाङ्मये आगमसाहित्यम् अतिमहत्तरं स्थानम् अलङ्करोति ।

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

आगमपदशब्दार्थनिरूपणपूर्वकस्वरूपविवरणम्

–एस्. पि. दयानन्दः (मैसूरु)*

भारतीयसंस्कृतेः आधारभूताः ग्रन्थाः वेदाः, स्मृतयः, इतिहास पुराणानि, आगमाः च । तत्र वेदाः साक्षात् भगवतः सकाशादेव आविर्भूताः । स्मृतयः च भगवता प्रेरितैः ऋषिभिः मनुपराशरादिभिः ग्रथिताः । इतिहास–पुराणानि च भगवतः अभिमतानुरोधेन वाल्मीकिव्यासप्रभृतिभिः समारचिताः । एवम् आगमाः अपि भगवता एव साक्षात् जनानां मोक्षप्राप्तये उपदिष्टाः इति विज्ञायते । एवं भारतीयसंस्कृतेः मूलभूता भाषा संस्कृतभाषा । तस्यां भाषायां उपनिबद्धाः श्रुतिस्मृतिपुराणागमादयः सर्वेऽपि सर्वेषामपि जनानां कृते मोक्षमार्गप्रदर्शनायैव प्रवृत्ताः सन्ति ।

वेद–आगम–तन्त्रशब्दार्थः

कथितं चैतत् यद् 'विद्–ज्ञाने' इति 'विद' धातुनिष्पन्नस्य 'वेद' शब्दस्य ज्ञानमर्थः इति । एवं गत्यर्थक–'गम्लृ' धातुनिष्पन्नस्य आगम–शब्दस्यापि आगमनमर्थः । अर्थात् 'परम्परया आगतोऽयं आगम' इत्यवगम्यते । किञ्च "ये ये गत्यर्थकाः ते ते ज्ञानार्थकाः" इत्युक्त्या 'आङ्' पूर्वकस्य 'गम्लृ' धातुनिष्पन्नस्य 'आगम' शब्दस्य 'पूर्णज्ञानम्' इत्यर्थो लभ्यते । तथा च आगमः वेदोद्देशमेव साधयतीत्यवगम्यते; यतो वेदोक्तानां मन्त्राणां ऋषि–छन्दो–देवता–पल्लवादिनिरूपणद्वारा मन्त्राणाम् अनुष्ठाने उपयुज्यन्ते आगमाः । वेदोऽपि 'आगम' इति तत्र तत्र प्रयुज्यते 'निगमागम', 'वेदागम' शब्दौ पर्यायभूतौ ।

'तन्त्र' शब्दोऽपि आगमपदस्य पर्यायभूतः । सूक्ष्मतन्त्रे "श्रुतितन्त्रम्" इत्यभिहितम् । "तन्यते– विस्तार्यते, ज्ञानमनेन ज्ञायते च तन्त्रम्" । तन्त्रेण मानवस्य ज्ञानं विकसति; तेन तदुद्धारः इति स्फुटं ज्ञायते । उक्तं च–

तनोति विपुलानर्थान् मन्त्रतन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति ॥

अतः मन्त्रतन्त्रसमन्वितार्थनिरूपणद्वारा मानवमुद्धरतीत्यन्वर्थकोऽयं तन्त्रशब्दः ।

वेदागमयोः समप्रामाण्यम्

"आप्नोतिरागमस्सोऽपि" इति पौष्करवचनात्– आगमानामपि वेदवत् आप्तवाक्यत्वं युक्तम् । मनुस्मृतिव्याख्याता कुल्लूकभट्टः "वैदिकी तान्त्रिकी चैव द्विदिधा श्रुतिकल्पना" इति जगाद । तेन वेदागमाः श्रुतित्वेन निर्दिष्टाः । उक्तं च श्रीपतिपण्डितभगवत्पादाचार्येण स्वकीये सूत्रभाष्ये शास्त्रयोनित्वाधिकरणे–

अष्टादशानामेतासां विद्यानां ब्रह्मवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता शिवः साक्षात् शूलपाणिरिति स्थितिः ॥
विमर्शरूपिणी शक्तिः शिवस्य परमात्मनः ।
निगमागमरूपा स्यात् सर्वतत्त्वप्रकाशिनी ॥

श्रीकरभाष्यम्– १.३.३.–पृ–७०

अष्टादशविद्याः

ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्वणवेदः, शिक्षाशास्त्रं, व्याकरणशास्त्रं, छन्दश्शास्त्रं, निरुक्तशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं, कल्पशास्त्रं, पुराणं, न्यायशास्त्रं, मीमांसाशास्त्रं, धर्मशास्त्र आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अर्थशास्त्रं च एतानि विद्यास्थानानि अष्टादशसङ्ख्याकानि ईश्वरनिर्मितानि इति शास्त्राणाम् अभिप्रायः ।

एवमेव सर्वत्र (श्रीकरभाष्यम्– अ.–१, पा.–२, प्रकृतभ्रं. पु.–१८३–१८४) प्रसिद्ध्यधिकरणेऽपि "किञ्च एककर्तृत्वेन वेदमूलत्वेन कामिकादि शिवागमानां वेदवत् प्रमाणत्वाच्च तदुभयप्रतिपाद्यत्वेन शैवमतं वैदिकमेव ।
तदुक्तं सिद्धान्तशिखामणौ च–

वेदः प्रधानं सर्वेषां साङ्ख्यादीनां महामुने ।
वेदानुसरणादेषां प्रामाण्यमिति निश्चितम् ॥
पाञ्चरात्रस्य साङ्ख्यस्य योगस्य च तथा मुने ।
वेदैकदेशवर्तित्वं शैवं वेदमयं मतम् ॥

वेदैकदेशवर्तिभ्यः साङ्ख्यादिभ्यो महामुने ।
सर्ववेदानुसारित्वात् शैवतन्त्रं विशिष्यते ॥
शैवतन्त्रमिति प्रोक्तं सिद्धान्ताख्यं शिवोदितम् ।
सर्ववेदार्थरूपत्वात् प्रमाणं वेदवत्सदा ॥ इति ॥

भो महामुने साङ्ख्यादीनां सर्वेषां शास्त्राणां वेदः प्रधानम् । वेदानुसरणादेषां प्रामाण्यं निरूपितम् इति । भो महामुने पाञ्चरात्रं, साङ्ख्यं, योगशास्त्रं च वेदैकदेशवर्तित्वं तदर्थं वेदस्य एकभागं अङ्गीक्रियते । भो महामुने वेदस्यैकभागं अङ्गीकृते साङ्ख्यादिशास्त्राणां प्रति सर्ववेदानुसारं शैवसिद्धान्तशास्त्रं सर्वेषां च वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । शिवेन उपदिष्टं शैवतन्त्रं सिद्धान्ताख्यम् इति प्रोक्तम् । इदं सर्ववेदार्थानां स्वरूपत्वात् इदं सर्वदा वेदं प्रामाण्यं सम्भविष्यति इत्यादिना वेदमूलत्वात् शैवागमानां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य वेदोपनिषदुक्तानां मन्त्रानुष्ठानाङ्गन्यासादिनिदर्शकत्वादपि आगमानां प्रामाण्यं निरूपितम् ।

आगमपदस्य अर्थः

कः खलु आगमपदस्य अर्थः इति जिज्ञासायामुच्यते । वैदिकसाहित्ये निगमः आगमश्चेति द्वौ शब्दौ उच्येते । तत्र निगमस्य वेद इति अर्थः लभ्यते । वेदवाक्यानां समुद्धरणसमये "निगमो भवति" इत्यादिना निरुक्ते समुद्धरणं भवति । तस्मिन् निगमे एव वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयकाण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नागमत्वम् इति माधवाचार्येण निगमपदस्य अर्थः ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां यास्कनिरुक्तग्रन्थस्य प्रयोजनवर्णनावसरे प्रतिपादितम् । "निगमो वेद" इति तत् प्रतिद्वन्द्वितया "आगम" शब्दस्य आविर्भावः । आगम–शब्दस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवम् उदाहृतम् ।

सृष्टिः प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम् ।
साधनश्चैव मन्त्राणां पुरश्चरणमेव च ॥
षट् कर्मसाधनश्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधिः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधः ॥ (शब्दकल्पद्रुमः)

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

मुण्डकोपनिषदि प्रतिपादितजगत्सृष्टिविषयः

चन्द्रशेखरय्यः (मैसूरु)*

पीठिका–

उप निषीदति इति व्युत्पत्या उपनिषत् नाम वेदानाम् अन्तिमो भागः । इक्षुदण्डे अन्तिमे भागे मूलभागः यथा अधिकरसवान् भवति, तथा वेदभागस्य अन्तिमभागः उपनिषदपि आध्यात्मिकसारसर्वस्वयुक्तोऽस्ति । मोक्षाभिलाषिणां सुलभग्राह्यम् अस्ति । ज्ञानविज्ञाननिधिरस्ति । एतादृश्यः उपनिषदः शताधिकाः सन्ति । तासु दश उपनिषदः प्रमुखाः ।

एतेषां नामानि ईश–केन–कठ–प्रश्न–मुण्डक–माण्डूक्य–ऐतरेय–तैत्तिरीय–छान्दोग्य–बृहदारण्यकम् इति दश उपनिषदः । तासु मुण्डकोपनिषद् अपि अन्यतमा । एषा अथर्ववेदसम्बद्धा अस्ति ।

'मुण्ड' इत्यस्य केशकर्तनम् इत्यर्थः । कर्तितकेशाः सन्न्यासिनः अस्याः अधिकारिणः । अस्यामुपनिषदि निरूपिततत्त्वविद्या अविद्यया आगतानि चित्तचाञ्चल्यभ्रमादीनि मुण्डनकर्मेव कर्तितानि भूत्वा मोक्षरूपविद्या मस्तक–विभूषणं भवति । अतः कारणात् अस्याः मुण्डकोपनिषत् इति नाम औचित्य–पूर्णमस्ति । अस्याः मुण्डकोपनिषदः कृते उमचगी शङ्करशास्त्रिभिः वीरशैव–भाष्यं लिखितवन्तः । अस्मिन् उपनिषदि वीरशैवधर्मस्य अनेकविषयाः वर्तन्ते । अस्मिन् लेखनि जगत् सृष्टिविषयः सङ्क्षेपेण मया एवं निरूपितम् ।

जगत्सृष्टिविषयः

जगत्सृष्टिविषये एषा उपनिषद् महत्त्वयुक्तान्, नानाविचारान् च प्रतिपादितः अस्ति । जगतः महत्त्वं ईशावास्योपनिषदि एवं निरूपितः– "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृध कस्यस्विद्धनम्" । जगदिदं सर्वं दयामयेन ईश्वरेणैव अप्तम् । अणु–रेणु–तृण–काष्ठेष्वपि तस्यास्तित्वमेव निहितम् । तेन भुक्त्वा यत् त्यक्तं तदेव अस्माभिः भोक्तव्यम् ।

आगमशास्त्रस्य अवतरणं, तत् प्रतिपाद्यविषयस्य च उल्लेखनं तन्त्रग्रन्थेषु बहुषः उपलभ्यते ।

लोककल्याणार्थं कलौ युगे भगवता शङ्करेण आगमानाम् उपदेशः कृत इति महानिर्वाणतमे उक्तम् । यथा–

कृते श्रुत्युक्तः आचारः त्रेतायां श्रुतिसम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥ (महानिर्वाणतन्त्रम्)

अपि च–

विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ॥ (वराहतन्त्रम्)

"आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्मात् अभ्युदयनिःश्रेयसोपायाः सः आगमः । नुगमागमयोः इअयानेव भेदोऽवगम्यते । कर्मज्ञानोपासनस्वरूपं निगमायन्तः निगमाः उच्यन्ते । अभ्युदयादि निःश्रेयसयोः उपायान् बुद्धिपद्धतिम् अवतारयन्तो हि आगमाः परिभाष्यन्ते" (कुलार्णवतन्त्रम्) इति ।

एवं तत्त्ववैशारद्यां वाचस्पतिमिश्रेण आगमशब्दस्य विश्लेषणं कृतम् । आगमः तन्त्रपदेनापि जेगीयते । तन्त्रपदस्य तन्यते विस्तार्यते ज्ञानम् अनेन इति विश्लेषणमपि क्रियते । तद्यथा–

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणञ्च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

इत्यपि उच्यते । अपि च–

सृष्टिः प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम् ।
साधनश्चैव मन्त्राणां पुरश्चरणमेव च ॥

उपसंहारः

"किञ्च मुण्डक–माण्डूक्य–छान्दोग्य–बृहदारण्यक–कठवल्यादि सर्वोपनिषत्सिद्धजीवब्रह्मैक्यव्यवस्थापकत्वेन, षडक्षर–त्र्यम्बक–गायत्र्यादि सर्व – मन्त्राणां कराङ्गन्यासादिध्यानविधायकत्वेन गौतम–भारद्वाज–शौनकाद्याचार–विषया कर्षणादिप्रतिष्ठान्तोत्सवादि विधायकत्वेन, "भूत्यै न प्रमदितव्यम्" "अग्निरिति भस्म, वायुरिति भस्म, जलमिति भस्म, स्थलमिति भस्म, व्योमेति भस्म, भस्मेति भस्म" इत्यादि यजुराथर्वण, बृहज्जाबालकालाभिरुद्रोपनिषदादि

प्रतिपादितविभूति–रुद्राक्षधारणविधायकत्वेन, यजुरारण्यान्तर्गतसद्योजातादिपञ्च – ब्रह्ममन्त्रप्रतिपादकत्वेन, "अध्वनामध्वपते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमसि" इति सिद्धवर्षं– पद–मन्त्र–कला–भुवनतत्त्वात्मकषडध्व प्रतिपादकत्वेन, "या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी (तै. सं.–४.५.१.१) "यश्छन्दसां ऋषभो विश्वरूप– श्छन्दोभ्योध्यमृतात् सम्बभूव समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु अमृतस्य देवधारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्षणं जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः श्रुतं मे गोपाय ।" (तैत्तिरीय–आरण्यकम्,– ७.४.१) । "सोमो रुद्रा" श्रुतिसिद्धलिङ्गधारणविधायकत्वेन, "अर्चत प्रार्चत" "तमुष्टुहि" इति मन्त्रबोधितपूजाविधायकत्वेन च श्रुत्यागमानां समानार्थत्वात् साक्षाद्वैदिकत्वम् आगमानां "निष्प्रत्यूहम्" (श्रीकरभाष्ये १,२,३, पृ–१८४) इत्यादिना समर्थितश्च । उक्तं च श्रीकण्ठभाष्येऽपि–

"वयं तु वेदशिवागमयोः भेदं न पश्यामः" (श्रीकण्ठ. भा. १,२,३७, पृ– १५६) इति; ब्रह्मप्रणव–पञ्चाक्षरी–प्रसादादि मन्त्राणां पशु–पति–पाशादि– वस्तुव्यवहाराणां भस्मोद्धूलनत्रिपुण्ड्रधारण–लिङ्गार्चन–रुद्राक्षधारणादि परधर्माणां अन्येषां च सर्वेषां व्यवहाराणामुभयत्रापि सममेव दर्शनादुभावपि प्रमाणभूतौ वेदागमौ" । तिरुमूलर् महाशयोऽपि तिरुमन्दिराख्ये द्राविडप्रबन्धे वेदागमयोः समप्रामाण्यं प्रतिपाद्य वीरागमप्रतिपादितं वीरमाहेश्वरमतोक्तं षट्स्थलसिद्धान्तं सूचयति । ब्रुवन्ति च डा. रमणशास्त्रिणः– "शैवमतम् आगमान्तम्" इति । सर्. जान्. उड्राफ् महोदयस्तु "शक्तिशाक्ताख्ये स्वकीये प्रबन्धे–"वेदविषयकाः केचित् दुराशयाः आगमेषु निर्मूलिताः" इत्यवदत् । भारतमहाराष्ट्रस्य पूर्वाध्यक्षाः दि. डा. एस्. राधाकृष्णन् महोदयास्तु "विवेकिनोऽस्मत् पूर्वजाः वेदागमान् समयोजयन्" इति स्वाभिप्रायमवोचन् ॥

परामर्शितग्रन्थाः

१. आगमपरिज्ञानम्/प्रभातिलकः : शम्भुलिङ्गशिवाचार्यः, पञ्चाचार्यप्रेस्, मैसूरु–१९८६

२. किरणागमे विद्यापादः : राजरथिन शिवाचारियर् इन्टरनेट् डिजिटल् काफि

३. किरणागमः : उफ्न्त्ल्ण फ्य्फ्ल्न्ळत्ब्फ ऑह राजरथिन शिवाचारियर् इन्टरनेट् डिजिटल् काफि

४. पौष्करागमः : पण्डित के. रामचन्द्र शर्मा, अध्यार् लैब्रारि एण्ड् रिसर्च् सेण्टर् मद्रास

५. वातुलशुद्धागमः, ज्ञानपादः : आगम अकाडेमि, मद्रास्

६. तत्त्वप्रकाशः : भोजराजः

७. श्रीकण्ठभाष्यम् : श्रीकण्ठशिवाचार्यः

८. शैवसिद्धान्तपरिभाषा : कविराज राजशेखरसूर्यभट्टः

९. चन्द्रज्ञानागमः : एम्. शिवकुमारस्वामी

१०. निगमागमसंस्कृतिः : व्रजवल्लभद्विवेदी

११. संस्कृतसाहित्येतिहासः : आचार्यः लोकमणिदहालः

१२. संस्कृत्यसाहित्यविमर्शः : पण्डित द्विज्येन्द्रनाथः

–एस्. पि. दयानन्दः,
शोधच्छात्रः,
संस्कृत अध्ययन विभागः,
मानसगङ्गोत्री,
मैसूरु विश्वविद्यालयः
मैसूरु–२४, कर्नाटक
चरदूरवाणी : 9880642758
E-mail : spmaradi@gmail.com

*(एस्. पि. दयानन्द महाभागः मैसूरु महानगरे स्थितस्य युवराज महाविद्यालयस्य सह–प्राध्यापकानां संस्कृतविभागस्य मुख्यस्थानां च डा. वै. सि. नञ्जुण्डय्य महोदयानां मार्गदर्शनेन "शैवागमे किरणागम–पौष्करागमयोः ज्ञानपादमधिकृत्य तौलनिकमध्ययनम्" इत्यस्मिन् विषये मैसूरु विश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि रतः ।)

****

उपसंहारः

वेदोपनिषदि वीरशैवसिद्धान्तस्य गरिमा, वीरशैवसिद्धान्तोपासकाः भक्तजनसमुदायं प्रति आणव, कार्मिक, मायियरूपत्रिविधमलेन भयङ्कररूपगजरूपेण व्यापितमलान् दूरीकरणविषये सिंहस्वरूपरीत्या प्राप्यमाना, शिवस्य उपासनं कृत्वा, तादृशमलान् दूरीकृतं भवन्ति । पापरूपेण दावाग्निदहन– उपशमनार्थं शीतलजलस्वरूपं शिवमेवम् उपासनं कृतवन्तः तादृश परशिव एव आचारलिङ्ग, गुरुलिङ्ग, शिवलिङ्ग, चरलिङ्ग, प्रसादलिङ्ग, भावलिङ्गरूपषट् स्थलमार्गेण अवतारयति उद्धरिष्यति च ।

तादृशपरमात्मा परशिवस्य सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष, ईशानं च रूपेण पञ्चमुखेषु श्री रेणुक, धारुक, घण्टाकर्ण, धेनुकर्ण तथा विश्वकर्ण इति पञ्च प्रमथाः इति अवतारस्वरूपेण श्रीरेवणाराध्य, श्रीमरुलाराध्य, श्रीएकोरामाराध्य, श्रीपण्डिता– राध्या तथा विश्वाराध्या इति पञ्चाचार्याः उद्भवति । एतेषां संस्थापित पीठान् एव पञ्चपीठानि, एते एव परमात्मस्वरूप ईश्वरस्य पञ्चमुखानि एतेषां द्वारा एव निश्चितं वीरशैव सम्प्रदायं दिव्यमार्गे देदीप्यमानेन लोके प्रज्वलति ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्वेदेवाः ।
स्वस्ति न स्ताक्ष्यो॑ऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

मुण्डकोपनिषत्, १.२.२.

मूलं विद्या शिवः शैवं सूत्रं पञ्चाक्षरस्तथा ।
एतानि नामधेयानि कीर्तितानि महामनोः ॥

सिद्धान्तशिखामणिः, ८. २३.

उपरि उक्त मुण्डकोपनिषत् मन्त्रः इष्टलिङ्गधारणविषयम् एव निरूपितम् । कीर्तिशालि देवेन्द्रः वीरशैववेदपुरुषरीत्या शिवलिङ्गं धारयति । तमेव भगवान् श्रीसूर्यनारायण विश्वदेवः पक्षिराजगरुडः शुभप्रदायकः भगवान् विष्णुः तथा देवगुरु, आचार्यः, बृहस्पति अपि इष्टलिङ्गं धारयति । मङ्गलसदृशः परशिवस्य नमः शिवाय इति पञ्चाक्षरमहामन्त–उच्चारेण, श्रवणेन, सकलदुरितानि दूरीकृतानि, तथा श्रीरेणुकभगवत्पादाचार्यः पञ्चाक्षरीमहामन्त्रस्य महिमाविषये

अन्येषां सम्पत्यै आशा न कार्या । एतादृशः अद्भुतः उपदेशः अस्मिन् मन्त्रे अस्ति । एवमेव मुण्डकोपनिषद्यपि अनेकेषां जगत् सृष्टिकारणानां ज्ञानं भवति । प्रथमं तावत् मुण्डकोपनिषदः सूक्ष्मविषयान् अवलोकयामः । महत्त्वपूर्णायाः अस्याः उपनिषदः विशेषाधिकारिणः सन्यासिनः । अस्यां खण्डद्वयमस्ति । ६४ (चतुष्षष्टिः) मन्त्राः सन्ति । त्रयाणाम् अध्यायानां 'मुण्डक' इति नाम । ब्रह्म– अथर्ववादिभिः उपदिष्टां ब्रह्मविद्याम् आचार्यश्रेष्ठः अङ्गिरसः सम्प्राप्य संसारप्रविष्टाय शौनकाय च साङ्गोपाङ्गमनुप्तग्रह । इदञ्च मुण्डकोपनिषदः प्रथममुण्डकस्य प्रथमखण्डे, लिङ्गधारणात्मकशाम्भवदीक्षासम्पन्नेन ब्रह्मणा ब्रह्मविद्यासम्प्रदाय कर्तृकथनात्मकोपदेशरूपेण उल्लिखितमस्ति ।

ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥

मुण्डकोपनिषत्, १.१.१.

विष्णादीनां ज्येष्ठः चतुर्मुखः स्वपितुः परमेश्वरादुत्पन्नोऽभूत्, न तु स्वयमाविर्भूतः । चराचरात्मकस्य जगतः सृष्टा । जगतः पालयिता । चतिर्मुखः वेदितव्यम् । सर्वविद्याधिष्ठानभूतम्, अथर्वाय उपदिदेश ।

एवं विद्या द्विधा इति प्रोक्तम् । अस्याः उपनिषदः प्रथमः प्रकारः 'परा' विद्या ब्रह्मज्ञानबोधिका विद्या परा विद्या । ब्रह्मेतर स्थानबोधिका अथवा लौकिकज्ञानबोधिका विद्या अपराविद्या । पराविद्या जगतः सकलवस्तूनाम् आधारभूतं मूलतत्त्वज्ञानं न बोधयति । जगतः सकलज्ञानविशेषव्याप्तौ सत्यामपि सा परिपूर्णा न ।

एवम् अथर्वणस्य पापानत्सु कर्तनशीलतया अस्याः 'मुण्डकोपनिषत्' इति नाम कृतम् । अस्यां मुण्डकत्रयं भवति । मुण्डके एकैकस्मिन् खण्डद्वयमस्ति । ब्रह्मा प्रथमं ब्रह्मविद्यां स्वज्येष्ठपुत्राय अथर्वणे उपदिदेश । तस्मात् अङ्गिरस शिष्यः, तस्मात् भारद्वाजः, तस्माच्च अङ्गिराः विद्यां प्राप इति गुरुपरम्परा वदति । तत्त्वज्ञानपिपासुः शौनकः कदाचित् अङ्गिरसमुपेत्य 'जगत् सृष्टेः कारणं विज्ञानं किमिति' पप्रच्छ । तस्य प्रश्नस्य परिपूर्णमुत्तरमेवोपनिषद्रूपेण समुदितम् । अस्यां बोधिते परा अपरा इति द्वे विद्ये

वेदितव्ये । अपरा विद्याशाखायां सर्वे वेदाः, वेदाङ्गानि षट्, सकलकलाः, समग्रलौकिकविद्याः अन्तर्भूताः । नामरूपात्मकस्य जगतः समग्रस्य सृष्टेः अक्षरस्य मूलकारपात्रप्रतिपादनाय मुण्डकोपनिषदि एवमुक्तम्–

तदेतत् सत्यम्, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षरद्विविधाः सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ।
यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ॥
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥

मुण्डकोपनिषत्, २.१.१., १.१.७.

विस्फुलिङ्गाः सुदीप्तात् पावकात् यथा सहस्रशः अग्न्यंशाः प्रभवन्ते तदा भो सौ म्यः अक्षरात् जगत् सृष्टिकारणीभूतः विविधजीवाः प्रजायन्ते तदा तेनेपि लीनीभूतः । घट इत्यादि उपाधिद्वारा केचन कनिष्ट आकाशोत्पत्तिलयानां प्रति कदा महाकाशः कारणीभूतः तदा नामरूपेषु सम्प्राप्तदेहोपादीनां प्रति जीवानाम् उत्पत्तिलयविषये अक्षरेव कारणीभूतः भवति इति । एतादृश मूलतत्त्वज्ञानम् अयं मुण्डकोपनिषदि प्रत्पादितः ।

चराचरात्मकरूपम् अयं जगत् सृष्टिः अक्षर एव कारणम् इति उक्त्वा द्वारा परशिवब्रह्म एव जगतः सृष्टिविषये उपादानकारणं, निमित्तकारणमपि च प्रतिपादितः । परन्तु तादृश विषयदृढीकरणार्थम् ऊर्णनाभिदृष्टान्तः उपरि निरूपितम् । विवरणम् एवं वर्तते । यथा ऊर्णनाभिः पटतन्तून् सृजते गृष्णते च आहारसम्पादनप्राप्यानन्तरं तेषां स्वीकृतं करिष्यति, यदा पृथिव्यां ओषधयः सम्भवन्ति, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि सम्भवन्ति तथा अक्षररूपेण जगदिदं सम्भवति इति सैद्धान्तिकरूपेण निरूपितः । तदर्थं जगतः प्रति सृष्टिविषये यः निमित्तमपि न इच्छत्, अक्षरेण मात्रं विलक्षणं सुलक्षणम् अपि इदं जगत् संसारमण्डले सृजति इति स्पष्टयति । मुण्डकोपनिषदि उक्त "सत्यमेव जयते" इति ध्येयवाक्यं भारतसर्वकारैः अपि स्वीकृतम् एवम् अपि निर्विवादेन परिगणितम् एतदेव अंशः अयम् उपनिषदः विशेषः अंशः ।

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाऽऽक्रमन्ति ऋषयो ह्याप्तकामाः यत्र तत् सत्यस्य परमं निदानम् ॥
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्छन्ति सर्वे ॥
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

मुण्डकोपनिषत्, ३.१.६., ३.२.६, ८.

सत्यमेव जयते, असत्यं यावदपि न जयते धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष इति चतुर्विधपुरुषार्थेषु पोषकरूपेण सत्यं यावदस्ति, आप्तकामः ऋषयः ध्यानं करोति, तादृश देवमानवपन्था सत्येन आवृतः इति । एतादृश विषयः जगत्सृष्टिविषयं दृढी करोति । जगत्सृष्टिमूलकारणीभूतम् अक्षरज्ञानेन देहधारणं कृतवन्तः, वेदान्तविज्ञानविषयं सम्यक् ज्ञात्वा मुमुक्षुः, चरमकाले ब्रह्मभूतावृतः मुक्ताः भवन्ति, इति सत्यांशं मुण्डकोपनिषदुक्तः, उपरि निरूपित अन्यमन्त्रेण समर्थितं भवति ।

वेदान्तविज्ञानस्य अर्थः सम्यक् ज्ञात्वा, द्वारा निर्धारं कृतवन्तः ब्रह्मनिष्ठाः सन्यासयोगद्वारा शुद्धसत्वाः भवन्ति, ते सर्वे साधकाः भवन्ति । अनेकत्वे एकत्वं साधयन्ति इति जगत्सृष्टिकारणस्य मूलमन्त्रं ते सर्वे चरमकाले नामरूपं परिमुच्छन्ति परामृताः भवन्ति । तदर्थं देहपरित्यागस्य समये संसारिणः अपरान्तकालसम्पन्नाः भवन्ति तदा मुमुक्षुः परान्तकाले सम्पन्नाः भवन्ति । जगत्सृष्टिविषये मुमुक्षूणां जीवनवैशिष्ट्यमहोन्नतसन्देशं वक्तुं विषयः एवं निरूपितम् ।

यदा पर्वतेषु वनेषु सृजत(उद्भवित) नद्यः गङ्गा, यमुना, गोदावरी, सरस्वती, नर्मदा, सिन्धु, कावेरी इत्यादि नामरूपं प्राप्य अन्तिमतया समुद्रं गच्छन्ति विलीनीभूत्वानन्तरे तादृशनामानं विहाय, तथा जगत्सृष्टिसन्दर्भे जनितविद्वांसः लोकोत्तरनामानं प्राप्नोत्येव अन्तिमतया नामरूपेण विमुक्तः भवति । परात्परं, दिव्यमपि स्थानम् उपैति तदर्थं पूर्वोक्तजगत्सृष्टिकारणीभूतम् अक्षरं प्रति सः श्रेष्ठः भवति ।

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

कैवल्यसारग्रन्थोक्तरीत्या महालिङ्गस्थले स्वीकृतप्रसादिस्थलशिष्टोदनस्थलयोः स्वरूपम्

विद्वान् डा. के. एम्. महदेवय्यः (मैसूरु)*

पीठिका–

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते साधकः षट्स्थलारोहणमार्गेण परमात्मना साकं क्रमिष्यति । अयं विषयः कैवल्यसारग्रन्थे श्रीमरितोण्टदार्याः वीरशैवानां षट्स्थलमार्गमनुसृत्य परमात्मनः साक्षात्कारप्राप्तिसरणिं वेदोपनिषदाम् आधारेण मनोज्ञं निरूपितवन्तः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धे । अङ्गस्थलम्– ४४, लिङ्गस्थलम्– ५७ च इति स्थलं द्विविधम् । प्रत्येकस्मिन् षट् मुख्यस्थलानि सन्ति । अङ्गस्थलानि– भक्त–माहेश–प्रसादि–प्राणलिङ्गि–शरण–ऐक्यभेदेन । षट्लिङ्गस्थलानि–आचार लिङ्ग–गुरुलिङ्ग–शिवलिङ्ग–जङ्गमलिङ्ग–प्रसादलिङ्ग–महालिङ्गभेदेन षट् ।

अस्मिन् लेखने कैवल्यसारग्रन्थोक्तरीत्या लिङ्गस्थलेषु महालिङ्गस्थले स्वीकृतप्रसादिस्थलशिष्टोदनस्थलयोः स्वरूपम् एवं रूपेण निरूपितं वर्तते ।

स्वीकृतप्रसादस्थलस्वरूपम् :

एवं प्रकाशलिङ्गम् ऐक्ये ऐक्यस्थलान्तर्गतनवविधलिङ्गस्थलानां नामानि एवं वर्तते । स्वीकृतप्रसादिस्थलम्, शिण्टोदनस्थलम्, चराचरलय– स्थलम्, भाण्डस्थलम्, भाजनस्थलम्, अङ्गलेपनस्थलम्, स्वपराज्ञस्थलम्, भावाभावलयस्थलम्, ज्ञानशून्यस्थलं च इति । परिणामग्राहकत्वं लब्ध्वा सोऽपि तस्मिन् लिङ्गे परिणामग्राहकत्वं प्राप्य भिन्नभावपरित्यागेन परमानन्दपरिणामत्वं प्राप्तभेदः कथम्? इति आकाङ्क्षायाम् अनन्तरम् उच्यते एतत् स्वीकृत–प्रसादिस्थलम् इति ।

पूर्वोत्तरसङ्गतिः :

अनन्तरम् एवं प्रसादलिङ्गपरिणामः शरणः अधिष्ठानसामरसेन महा–

अगस्त्यमुनिम् उद्दिष्य एवं बोधयति । अयं विषयः श्रीशिवयोगि शिवाचार्यविरचितसिद्धान्तशिखामणौ उपरि मन्त्रे निरूपितः । तदर्थं मूला, विद्या, शिव, शैवसूत्र, पञ्चाक्षरश्च पर्यायरूपमहान्त्रान् भवन्ति ।

शिवस्य पञ्चाक्षराणि : न मः शि वा य परशिवः जनितः ।

षट् स्थलमार्गानि : आचारलिङ्गम्, गुरुलिङ्गम्, शिवलिङ्गम्, चरलिङ्गम्, प्रसादलिङ्गम्, भावलिङ्गम् च इति ।

परशिवस्य पञ्चमुखानि : सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष, ईशान च ।

परशिवस्य जनितः पञ्चप्रमथाः– रेणुक–दारुक–घण्टाकर्ण–धेनुकर्ण–विश्वकर्णः च ।

पञ्चाचार्याः– रेदणाराध्यः, मरुलाराध्यः, एकोरामाराध्यः, पण्डिताराध्यः, विश्वाराध्यः च ।

पञ्चपीठानि– रम्भापुरि, उज्जयनि, केदार, श्रीशैल, काशी च ।

पञ्चध्वजानि– हसिरु (शुकवर्ण), केसरि, नीलम्, श्वेतः, पीतः च ।

पञ्चसङ्केताक्षराणि– नकार, मकार, शिकार, वाकार, यकार च ।

पञ्चलिङ्गक्षेत्राणि– कोल्लीपाकि, उज्जयनि, केदार, श्रीशैल, काशी च ।

पञ्चलिङ्गानि– सोमेश्वर, महाकाल, भीमाशङ्कर, मल्लिकार्जुन, विश्वनाथश्च ।

प्रधान–इष्टलिङ्ग–आराधकाः– देवेन्द्र–सूर्य–विधदेव–गरुड–विष्णु–बृहस्पति च ।

एतेषु विषयेषु विना अन्य आगमेषु च अपि एते विषयानां निरूपणं सन्ति । परन्तु तत्कारणेन वीरशैवसिद्धान्तः जगत्सृष्टिविषये असाधारणरूपेण सम्यक् प्रतिपादितः अस्ति ।

एतादृश विषये विशिष्टविषयं बोधयति, एतादृश सिद्धान्तितवैशिष्ट्यं श्रीकरभाष्येऽपि एवं निरूपितम् ।

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताद्वैतामतादिषु ।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञके ।
वीरशैवकसिद्धान्तं सर्वश्रुतिसमन्वय ॥

इति निरूपणपूर्वकं लेखनं परिसमाप्तं भवति ।

परामर्शितग्रन्थाः

१. मुण्डकोपनिषत् : वीरशैवभाष्यम्, शाङ्करीव्याख्या सहिता, उमचगि शङ्करशास्त्रिभिः सम्पादितम् ।
२. श्रीकरभाष्यम् : सम्पुट ०१, ०२, श्रीपतिपण्डिताचार्यविरचितम्, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९७७, १९७८
३. क्रियासारः : श्रीनीलकण्ठशिवाचार्यविरचितः, भागत्रयोपेतः, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९५४
४. अनुभवसूत्रम् : श्रीमायिदेवविरचितम्, विमर्शात्मकपरिष्करणम्, विद्वान् हेच्. पि. मल्लेदेवरु, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९८३
५. चन्द्रज्ञानागमः : (क्रियाचर्यपादौ) भाषानुवाद, टिप्पणीसहितः, सम्पादकः, पं. व्रजवल्लभद्विवेदी, प्रकाशकः, शैवभारती, शोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडिमठम्, वाराणसी–२२१००१, १९९४
६. महानारयणोपनिषत् : वीरशैवभाष्यम्, श्रीउमचगिशङ्करशास्त्रिकृत एडिटेड् शैवभाष्यम्, श्रीवृषभदेवकृतम्, काशी ।
७. लिङ्गधारणचन्द्रिका : श्रीनन्दिकेश्वरशिवाचार्यविरचितः, शिवकुमारव्याख्यासहितः, काशी–१९०५
८. सिद्धान्तशिखामणिः : श्रीशिवयोगिशिवाचार्यविरचितः, श्रीकाशीनाथशास्त्रिकृत भावप्रकाशव्याख्या, (कर्नाटकभाषा) पञ्चाचार्य प्रेस्, मैसूरु, १९८२
९. सिद्धान्तशिखोपनिषत् : (शाङ्करीव्याख्यासहितम्) श्रीउमचगिशङ्करशास्त्रिकृत एडिटेड् शैवभाष्यम्, श्रीवृषभदेवकृतम्, काशी ।

१०. कैवल्यसारः : श्रीमरितोण्टदाचार्यविरचितः, सम्पादकः, विद्वान् हेच्. पि. मल्लेदेवरु, टिप्पणीसमलङ्कृतः, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९८८
११. वीरशैवेन्दुशेखरः : व्याकरणतीर्थेन पं. सदाशिवशास्त्रिणा विरचितः, श्रीमहालिङ्गस्वामिना काश्यां जङ्गमवाडिमठे संस्थाने प्रकाशितः ।
१२. शिवद्वैतमञ्जरी : स्वप्रभानन्दशिवाचार्यविरचितः, पञ्चाचार्य एलेक्ट्रिकल् प्रेस्, मैसूरु ।

–चन्द्रशेखरय्यः,
विद्यावारिधी (पिहेच्.डि.) छात्रः,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
चामराजपेटे–560018
बेङ्गळूरु, कर्नाटक
चरदूरवाणी–9008190647

*(विद्वान् चन्द्रशेखरय्य महाभागः मैसूरु महानगरे स्थितस्य सर्वकारीय संस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्याणां, शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्तविभागस्य मुख्यस्थानां प्राध्यापकानां च विद्वान् डा. के. एम्. महदेवय्य महोदयानां मार्गदर्शनेन “शक्ति–विशिष्टाद्वैतानुसारेण मुण्डकोपनिषदः विशिष्टम् अध्ययनम्” इत्यस्मिन् विषये कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि रतः ।)

****

अद्वैतबोधेन (शिवज्ञानेन भेदावेशस्य तदर्थं अङ्गलिङ्गयोः भेदभावं दूरीकृत्वा तथा च महा संवित् चिच्छक्ति) प्रकाशं साक्षात् कृत तदर्थं अनुभवात्मकज्ञानं ज्ञात्वा योगिनः बन्धनं नास्ति । अग्नौ अर्पिते काष्ठादिकं यत् तन्मयं सर्वं ज्ञायते तदा जगदेतत् चराचरं चिदात्मनि शिवे न्यस्तम् इति स्वीकृतप्रसादि ज्ञात्वा । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् इति उपनिषद् वचनानुसारेण सर्वेषां कारणीभूतपरशिवं ज्ञात्वानन्तरं समस्तः अपि तस्य स्वरूपं भवति ।

वासिष्ठे–

नान्यत् पश्यति योगीन्द्रः नान्यज्जानाति किञ्चन ।
नान्यच्छृणोति सन्दृष्टे चिदानन्दमये शिवे ॥

योगीन्द्रः न अन्यत् पश्यति । अन्यत् न किञ्चन जानाति, किमपि न शृणोति । चिदानन्दमये शिवे सर्वमपि अर्पणीयम् । अर्थात् ज्ञानानन्दमये शिवे सम्यक् दृष्टे साक्षात् कृते सति, अन्यत् तद्व्यतिरिक्तं यत्किञ्चदस्ति तत्सर्वम् इति अभिमतम् ।

तत्रैव–

न वाञ्छिता न त्यजिता ज्ञेयं प्राप्यं स्वभावतः ।
सरितः सागरेणैव भोक्तव्या भोगभूमयः ॥

न वाञ्छिता, न त्यजिता ज्ञेयं प्राप्य स्वभावतः । सरितः सरोवरः सागरेणैव समुद्रेणैव भोक्तव्या भोगभूमयः इति भावः ।

शिष्टोदनस्थलम्–

एवं परमानन्दप्रसादजनितसुखमालिङ्ग्य तृप्तिलिङ्गमैक्ये स्वयं स्वस्वरूपत्वेन स्थितिभेदः कथम्? इति अभिलाषायाम् अनन्तरं शिष्टोदनस्थलम् इत्युच्यते ।

बृहदारण्यकोपनिषदि–

एतद्वै तदक्षरं गार्गि ! ब्राह्मणा सत्यं वदति । अस्थूलम्, अनणु, अह्रस्वम्, अदीर्घम् तस्मात् अत्र आदेशः इत्युक्ते उपदेशः इति भावः ।

तथैवोक्तं वातुले–

नेति नेतीति नेतीति शेषितं यत् परं पदम् ।

लिङ्गैक्यं गन्तुम् उद्युक्तः व्यापकलिङ्गत्रैविद्यनिष्ठतया प्रतीतः सन् तथाविध ऐक्ये सर्वाचारसम्पत्तेरेव कारणत्वात् अधिष्ठानलिङ्गत्रैविध्ये निजस्वरूपमवगम्य एक–भाजनसहभोजनयोः अर्पितसामरस्येन अतीतलिङ्गत्रैविध्यनिष्ठत्वेन निरवयवः भूत्वा स्थायित्वमेव परशिवस्वरूपत्वम् इति सिद्धम् ।

बृहदारण्यकोपनिषदि–

यत्रास्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्, तत्केन कं जिघ्रेत्, तत्केन कं श्रावयेत्, तत्केन कं स्पृशेत्, तत्केन कमास्वादयेत् ॥

यस्याम् अवस्थायाम् अस्य योगिनः सर्वं परब्रह्मैव अभूत् । केन साधनेन परब्रह्मेतरं पश्येत् कं जिघ्रेत् घ्राणेन्द्रियेण वासनम् ? केन कं श्रावयेत् ? केन स्पृशेत् ? केन आस्वादयेत् ? इति भावः ।

किञ्च वृद्धजाबालोपनिषदि–

भुक्तशेषं भगवतः त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्रैलोक्यं सचराचरं भगवतः प्रसादरूपम् ॥

किञ्च मुण्डकोपनिषदि–

संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदं अत्रैतत् सर्वमर्पितमेतत् प्राणं निमेषश्च यत् ॥

संनिहितं दहराकाशमध्यस्थं नाम श्रेष्ठं पदम्– स्थानम् । अत्र एतत् सर्वम् अर्पितम् एतत् प्राणं निमेषश्च यत् ।

किञ्च तलवकारोपनिषदि–

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते,
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते,
यच्छोत्रेण न श्रुणोति येन श्रोत्रेणेदं श्रुतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते,
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यत् वाचा नोक्तम्, येन वाक् वदति, रदेव ब्रह्म, तदेव त्वं विद्धि । न इदं यत् इदम् उपासते, यत् चक्षुषा न पश्यति, येन चक्षूंषि पश्यति, तदेव ब्रह्म,

त्वं तत् विद्धि, इदं न यदिदम् उपासते, यत् श्रोत्रेण न शृणोति, येन श्रोत्रेण इदं श्रुतं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, यत् इदं न उपासते, यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, न इदं यदिदम् उपासते ॥

तथैवोक्तं शिवयोगदीपिकायाम्–

आदाय बाह्यविषयान् इन्द्रियमार्गैरहङ्कृतौ चेतः ।
अर्पयति सा च बुद्धौ बुद्धेः साक्षी ततः पुमान् भुङ्क्ते ॥

बाह्यविषयान् आदाय इन्द्रियमार्गैः चेतः अहङ्कृतौ अर्पयति इत्यर्थः । सा च बुद्धौ बुद्धेः साक्षी ततः पुमान् जीवः भुङ्क्ते अनुभवति इति भावः ।

किञ्च शिवसूत्रे–

स्वात्मार्पणं विकल्पानां अर्पणं शिवधामनि ।
तृप्तिसङ्कोचविलयविकासशिवचित्सुखम् ॥

स्वात्मार्पणं सन्देहानाम् अर्पणं शिवधामनि । तृप्तिः, सङ्कोचः, विलयः, विकासः, शिवः, सुखमयज्ञानस्वरूपम् इति ।

लिङ्गसरे–

जन्मत्रयमिदं वक्ष्ये स्थित्युत्पत्तिविनाशनम् ।
सङ्कल्पितार्पितं भावं अर्पितत्रयमुत्तमम् ॥

त्रयमिदं जन्म वक्ष्ये– स्थिति, उत्पत्ति, विनाशनम् इति । सङ्कल्पितार्पितं भावम् अर्पितत्रयम् उत्तमम् इति ।

आधिव्याधिमहाशखं त्रिविधं लिङ्गार्पितं सदा ।
बाल्ययौवनवृद्धत्वं त्रिविधं लिङ्गार्पितं सदा ॥

आधिः, व्याधिः, महाशखं त्रिविधं सदा लिङ्गार्पितम्, एवमेव बाल्य, यौवन, वृद्धत्वं त्रिविधम् इति सदा लिङ्गार्पितम् इति ।

विस्मयं जननं निद्रा सर्वं लिङ्गे समर्पितम् ।
कृष्णं श्वेतं च पीतं च स्वयं लिङ्गे समर्पितम् ॥

विस्मयं, जननं, निद्रा सर्वमपि लिङ्गे समर्पितम् । कृष्णं, श्वेतं, पीतम् एते अपि स्वयं लिङ्गे समर्पितम् ।

उत्पत्तिस्थितिपर्यन्तं सुखदुःखेषु सर्वथा ।
सम्पदश्च व्युदासोऽहं सर्वद्रव्यं समर्पितम् ॥

उत्पत्तिस्थितिपर्यन्तं सर्वथा सुखदुःखेषु सम्पदश्च तिरस्कृतः । आत्मानमेव सर्वद्रव्यरूपेण समर्पितम् इत्यर्थः ।
स्वीकृतप्रसादिस्थलस्वरूपं सिद्धान्तशिखामणौ एवं प्रतिपादितम्–

मुख्यार्थो लक्षणार्थश्च यत्र नास्ति चिदात्मनि ।
विशृङ्खलतया तस्य प्रसादः स्वीकृतो भवेत् ॥
मातृमेयप्रमाणादि व्यवहारे विहारिणीम् ।
संवित्साक्षात्कृतिं लब्ध्वा योगी स्वात्मनि तिष्ठति ॥
अद्वैतबोधतिर्धूत भेदावेरास्य योगिनः ।
साक्षात्कृतमहासंवित् प्रकाशस्य क्व बन्धनम् ॥
चिदात्मनि शिवे न्यस्तं जगदेतच्चराचरम् ।
ज्ञायते तन्मयं सर्वम् अग्नौ काष्ठादिकं यथा ॥
न भाति पृथ्वी न जलं न तेजो नैव मारुतः ।
नाकाशो न परं तत्त्वं शिवे दृष्टे चिदात्मनि ॥

(सिद्धान्तशिखामणिः, २०. २०–६–१०)

यत्र चिदात्मनि मुख्यार्थो वा लक्षणार्थश्च न सम्भवति तस्य चिदात्मनः प्रसादः निशृङ्खलतया (यत्र विघ्नं नास्ति) यत्र योगिः स्वीकृतो भवेत् सः एव स्वीकृतप्रसादि इति कथयति तदर्थम् अङ्गलिङ्गयोः औपाधिकभेदं वक्तुं मुख्यार्थः तत् भेदं विमुक्त्वा उपाधिरहित–अङ्गलिङ्गयोः चैतन्ययोः सामरस्यं बोध एव लक्षणार्थः । एतादृश वाच्यार्थलक्षणार्थविषयलक्षणयोः ज्ञात्वा लक्ष्यलक्ष्यं प्राप्यमान–अनन्तरं लिङ्गाङ्गसामरस्य–अनुभूतरूपप्रसादप्राप्तुं एव स्वीकृतप्रसादिस्थलस्य अर्थः । प्रमातृ, प्रमाण, प्रमेयादि त्रिपुरिप्रपञ्चस्य व्यवहारे विहारिणीं संवित् साक्षात् कृतिं चिच्छक्तिं (अनुभवात्मक आत्मा साक्षात्कारं) लब्ध्वा योगिः स्वात्मनि तिष्ठति ।

७. वीरशैवेन्दुशेखरः : व्याकरणतीर्थेन पं. सदाशिवशास्त्रिणा विरचितः, श्रीमहालिङ्गस्वामिना काश्यां जङ्गमवाडिमठे संस्थाने प्रकाशितः, १८५४
८. श्रीकरभाष्यम् : सम्पुट ०१, ०२, श्रीपतिपण्डिताचार्यविरचितम्, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९७७, १९७८
१०. श्वेताश्वतरोपनिषत् : वीरशैवभाष्यम्, वि. डा. टि. जि. सिद्धप्पाराध्यविरचितः, कन्नडानुवादसहितम्, मैसूरु
११. सिद्धान्तशिखामणिः : श्रीशिवयोगिशिवाचार्यविरचितः, श्रीकाशीनाथशास्त्रिकृत भावप्रकाशव्याख्या, (कर्नाटकभाषा) पञ्चाचार्य प्रेस्, मैसूरु, १९८२
१२. सिद्धान्तशिखामणिः : श्रीशिवयोगिशिवाचार्यविरचितः, विमर्शात्मकपरिष्करणम्, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु, १९८२
१३. लिङ्गधारणचन्द्रिका : शिरसि गुरुशान्तशास्त्रिगळु, (कन्नडभाषा) मैसूरु–१९५१
१४. चन्द्रज्ञानागमः : (क्रियाचर्यपादौ) भाषानुवाद, टिप्पणीसहितः, सम्पादकः, पं. व्रजवल्लभद्विवेदी, प्रकाशकः, शैवभारती, शोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडिमठम्, वाराणसी–२२१००१, १९९४
१५. शक्तिविशिष्टास्वैतदर्शनम् : वि. डा. टि. जि. सिद्धप्पाराध्यविरचितम्, मैसूरु विश्वविद्यालयः, मैसूरु–१९६१
१६. ब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्यम् : श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतशिवार्कमणिदीपिकासहितम्, (चतुःसूत्री भागः) सम्पादकः, पं. व्रजवल्लभद्विवेदी, प्रकाशकः, शैवभारती, शोधप्रतिष्ठानम्, जङ्गमवाडिमठम्, वाराणसी– १९८६

विद्वान् डा. के. एम्. महदेवय्यः,

प्राध्यापकः, शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्त विभागः, प्रांशुपालश्च,
सर्वकारीयमहाराजासंस्कृतमहाविद्यालयः,
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य घटकमहाविद्यालयः,
न्यू सय्याजिराव् रोड्, मैसूरु–२४, कर्नाटक
चरदूरवाणी : 9980057563

****

निराकर्तुमशक्यत्वात् तदस्मीति सुखी भवेत् ॥

यत्परं पदं न स्यात् । तत् अस्मीति सुखी भवेत् नेति नेति इति निराकर्तुम् अशक्यत्वात् ।

चन्द्रावलोकने–

चित्तत्वैकस्वरूपस्य न स्यात् ज्ञेयादिकं क्वचित् ।
यद्यत् स्थितं तत्तदस्य भासा ज्ञानमयं मतम् ॥

चित्तस्वरूपम् एकमेव स्वरूपस्य क्वचित् ज्ञेयादिकं न स्यात् । यद्यत् स्थितं तत् तदस्य ज्ञानमयं मतं भासा–तेजसा इति भावः ।

किञ्च सूतसंहितायाम्–
गुरूपदेशेन शिवं विलोकयेत् विलोकनेनापि शिवं विलोकयेत् ।
विलोकनं चापि विसृज्य केवलं स्वभावभूतं क्वचिदेव शिष्यते ॥

गुरूपदेशेन शिवं विलोकयेत्, विलोकनेन स्वयम् अवलोकनेनापि शिवं विलोकयेत्, विलोकनं चापि केवलं विसृज्य स्वभावभूतं स्वज्ञानमेव शिष्यते इति । अथ शिष्टोदनस्थलविषयः सिद्धान्तशिखामणौ एवं निरूपितम्–

प्रकाशते या सर्वेषां माया सैवोपनाकृति ।
लीयते तत्र चिल्लिङ्गे शिष्टं तत्परिकीर्तितम् ॥
जगदङ्गे परिग्रस्ते मायापाराविजृम्भिते ।
स्वात्मज्योतिषि बोधेन तदेकमवशिष्यते ॥
अखण्डसच्चिदानन्द परब्रह्मस्वरूपिणी ।
जीवन्मुक्तस्य धीरस्य माया कैङ्कर्यवादिनी ॥
विश्वं सम्मोहिनी माया बहुशक्तिनिरङ्कुशा ।
शिवैकत्वमुपेतस्य न पुरः स्थातुमीहते ॥
ज्योतिर्लिङ्गे चिदाकारे निमग्नेन महात्मना ।
भुज्यमाना यथायोग नश्यति विषया स्वतः ॥
शब्दादयोऽपि विषया भुज्यमानास्तदिन्द्रियैः ।
आत्मन्येव विलीयन्ते सरितः सागरे यथा ॥

(सिद्धान्तशिखामणिः, २०. १४–१९)

तात्पर्यम्–

सर्वेषां (तनुकरण, भुवन भोगादिरूपे) या प्रकाशते, या अन्तिमे चिल्लिङ्गे लयं प्राप्नोति च तदेव माया शिष्टं इति कीर्तितम् । अयं शिष्टमाया योगिनां प्रति ओदन (भक्ष्यरूपम् अन्नम्) एवं कारणेन शिष्टोदन इति नाम्ना कथयति । माया पाशविजृम्भिते कला त्वदारभ्य पृथिवी तत्त्वपर्यन्तं त्रिंशत् तत्त्वरूपेण आवृतः जगदङ्गे परिग्रस्ते स्वात्मज्योतिषि बोधेन तदेकम् अवशिष्यते । माया तत्त्वमेकं शेषः । अखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपं परब्रह्मतत्त्वं तस्य स्वरूप इति ज्ञात्वा जितेन्द्रिय जीवन्मुक्तस्य योगि माया कैङ्कर्यवान् इति । विश्वं सम्मोहिनि बहुशक्तिनिरङ्कुशमाया एव शिवे ऐक्यत्वम् उपेतस्य न पुरः स्थातुमीहते । चिदाकारे ज्योतिर्लिङ्गे निमग्नेन महात्मना योगिः अर्पणा विधानक्रमानुसारेण भुज्यमानविषयः स्वतः नश्यन्ति शिष्टोदनस्थलस्य योगिः इन्द्रियैः शब्दाद्यपि भुज्यमानतादृशविषयः सरितः सागरे विलीयन्ते यथा आत्मनि एव विलीयन्ते इति ।

उपसंहारः

श्रीशिवयोगिशिवाचार्यविरचितसिद्धान्तशिखामणिग्रन्थोक्त एवं विषय–निरूपणद्वा लेखनं परिसमाप्तं भवति ।

ज्योतिर्लिङ्गे चिदाकारे ज्वलत्यन्तर्निरन्तरम् ।
विलीनं निखिलं तत्त्वं पश्यन् योगी न लिप्यते ॥
अन्तर्मुखेन मनसा स्वात्मज्योतिषि चिन्मये ।
सर्वानप्यर्थविषयान् जुह्वन् योगी प्रमोदते ॥

(सिद्धान्तशिखामणिः, २०. ११–१२)

अन्तः हृद्रूपाष्टदलकमलमध्ये निरन्तरं चिद्रूपे ज्योतिर्लिङ्गे महालिङ्गे ज्वलति सति, प्रकाशिते सति, तस्मिन्, महालिङ्गे शिवयोगी निखिलं तत्त्वं शिवादिभूम्यन्तं विलीनं लयीभूतं पश्यन् सन् न लिप्यते । तनुकरण–भुवनभोगात्मकषट् त्रिंशत् तत्त्वैः न लिप्यते इत्यर्थः । अथ एतदर्थमेव होमरूपेण विशेषयति– अन्तर्मुखेन मनसा प्रत्यङ्मुखेन मनसा चिन्मये स्वस्वरूपवह्निप्रकाशे समस्तपदार्थान् जुह्वन् तादात्म्येन समर्पयन् शिवयोगी

प्रमोदते इत्यर्थः । अथ स्वीकृतप्रसादिस्थलं समापयति ।

सच्चिदानन्दजलधौ शिवे स्वात्मनि निर्मलः ।
समर्प्य सकलान् भुङ्क्ते विषयान् तत्प्रसादतः ॥

(सिद्धान्तशिखामणिः, २०. १३.)

निर्मलः शिवयोगी सच्चिदानन्दानां समुद्रभूते स्वात्मनि स्वप्रकाशात्मनि शिवे सकलान् शब्दादिपदार्थान् समर्प्य, तत्प्रसादतः तत्प्रसादरूपेण भुङ्क्ते इति ।

अर्थजातमशेषं तु ग्रसन् योगी प्रशाम्यति ।
स्वात्मन्यैव स्थितो भानुः तेजोजालमशेषतः ॥

(सिद्धान्तशिखामणिः, २०. २०.)

शिवयोगी अशेषं पदार्थसमूहं स्वस्वरूपेण ग्रसन् तेजोजालं स्वकिरणसमूहम् अशेषतः यथा भवति तथा ग्रसनम् उपसंहरन् आस्थितः भानुरिव अस्तण् गच्छन् भानुरिव शाम्यति स्वस्थो भवतीत्यर्थः ।

जले जलमिव न्यस्थं वह्नौ वह्निरिवार्पितः ।
परब्रह्मणि लीनात्मा विभागाय न दृश्यते ॥

परामर्शितग्रन्थाः

१. अनुभवसूत्रम् : श्रीमायिदेवविरचितम्, विमर्शात्मकपरिष्करणम्, विद्वान् हेच्. पि. मल्लेदेवरु, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९८३
२. क्रियासारः : श्रीनीलकण्ठशिवाचार्यविरचितः, भागत्रयोपेतः, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९५४
३. कैवल्यसारः : श्रीमरितोण्टदाचार्यविरचितः, सम्पादकः, विद्वान् हेच्. पि. मल्लेदेवरु, टिप्पणीसमलङ्कृतः, प्राच्यसंशोधनालयः, मैसूरु–१९८८
४. मुण्डकोपनिषत् : वीरशैवभाष्यम्, श्रीउमचगि शङ्करशास्त्रिकृतं संस्कृतमूलसहितम्, प्रबोधपुस्तकप्रकटना संस्था, मैसूरु
५. लिङ्गधारणचन्द्रिका : श्रीनन्दिकेश्वरशिवाचार्यविरचितः, शिवकुमारव्याख्यासहितः, काशी–१९०५
६. वीरशैवानन्दचन्द्रिका : श्रीमरितोण्टदार्यविरचिता, कन्नडानुवाद, श्रीशिरसि गुरुशान्तशास्त्री, श्रीनन्दिकेश्वर एलेक्ट्रिक् प्रेस्, मैसूरु–१९६०

सुखं दुःखं भयं क्रोधः आयः व्ययः उत्पत्तिः नाशश्चेत्येवं सर्वमपि दैवावलम्बितं कर्म एव । किञ्च असङ्कल्पितमकस्मादञ्जसा प्रवर्तते सङ्कल्पितं चाकस्मा- न्निवर्तते । एतादृशविचित्रलक्षणस्य दैवस्य प्राबल्यादेव तीव्रतरनियमनिष्ठा महान्तस्तपस्विनोऽपि विश्वामित्रादयो कामक्रोधादिवशगा जाताः । अतो लक्ष्मण ! मम यौवराज्याभिषेकनिवर्तने न पितरौ कारणं किन्तु दैवप्राबल्यमेव कारणम् , तद्दैवप्रभावं प्रतिजानीहि इत्यभ्युवाच । एवञ्च श्रीरामस्याकूत्या सर्वात्मना-ऽनिरीक्षितोऽनपेक्षितश्च पट्टाभिषेकाच्च्युतिपूर्वको वनवासः साक्षाद्दैवप्राबल्यसमर्थक इति स्पष्टम् ।

एवं रामायणे बह्वत्र दैवप्राबल्यप्रतिपादनसन्दर्भा विपुलाः । अनेन रामस्य रामायणस्य च दैवप्राधान्यप्रतिपादनपरत्वं चिन्तनीयं भवति । तदन्ते क्रियते ।

पुरुषकारप्राबल्यप्रतिपादनसन्दर्भाः

रामस्य वनवासनिर्णयसन्दर्भे यदा रामः वनवासकारणं न कैकेयी न वा दशरथः किन्तु दैवमेवेति निष्कर्षति तदा लक्ष्मणः रामस्य दैवप्राबल्यवादं निरा- करोति । तस्याभिप्रायस्त्वित्थम्- कैकेयी दशरथश्च स्वस्वार्थसाधनाय अस्मान् वञ्चयितुमेव एतादृशव्यवहारे प्रवृत्तौ । अतः अनयोः निग्रहमेव उचितम् । अहमेव निग्रहं कृत्वा अभिषेकाय अनन्तरायं सादयामि । अत्र पराक्रमः पुरुषकार एव साधु न तु दैववादः । दैववादस्तु दुर्बलानां निर्वीर्याणां, न तु क्षत्रियाणां वीर्यवताम-विक्लवानाम् । अतः यः कोऽपि पराक्रमी न दैवं पर्युपासते । यः पुरुषकारेण दैवं प्रबाधितुं समर्थः सः दैवेन विपन्नार्थोऽपि नावसीदतीति । तथा हि- विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते । वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् । न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति- रामा . २.२३.१६,१७ ॥ वीर्यवन्तः दैवमतिक्रम्य स्वसामर्थ्यबलात् दैवं निवार्य कार्यं साध- यन्ति । अतः उपेक्ष्यतां दैवम् । त्वद्विदेनासम्भ्रान्तेन नैवं दैवप्राबल्यं वक्तु- मुचितम् । अद्य तु यौवराज्याभिषेकान्तरायरूपं दैवं मत्पौरुषहतं जना द्रक्ष्यन्ति", इत्याद्येवं लक्ष्मणाक्रोशः । अस्यायमाशयः - यत् दैवप्रेरणया तयोरियमाकूतिश्चेत् न तयोर्निजाशयः तवारण्यगमनम् । यदि तथा तर्हि त्वया वनगमनं निराक्रियते चेत्तदपि अनयोराग्रहोल्लङ्घनदोषो न सम्भवति । अवशिष्टं च दैवविषयः। स तु मया पुरुषकारेण परिहार्यते ।

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

श्रीमद्रामायणानुसारेण दैवपुरुषकारयोः प्राबल्यदौर्बल्यसमीक्षा

विद्वान् गुरुप्रसादः (मैसूरु)*

पीठिका -

अनियतसुखदुःखेभ्यो नित्यमुद्विजते लोकः । नियतसुखं तु केषाञ्चन जीवन्मुक्तानां योगिनामेव । सामान्यास्तु अनित्ये नित्यभ्रमेण च नित्यं भ्रमन्ति । नियमेन अनियतसुखदुःखपङ्के च निमज्जन्ति । किं सुखदुःखमूलम् ? धर्माधर्मौ । पुरुषः इहोपात्तजन्मनि पूर्वकर्मानुगुणं सुखदुःखफलमुपभुङ्क्ते । अपि च जन्मान्तरकारणं तु पूर्वकर्मफलमिति ।

स्थिते चैवमत्रेयं जिज्ञासा- यदिह जन्म किमुपभुज्यमानेन पूर्वकर्मणा दैवेन नियन्त्रितमुत प्रकृतजन्मनि स्वातन्त्र्येण क्रियमाणपुरुषकार-नियन्त्रितमिति । अत्र शास्त्राकाराः विप्रतिपद्यन्ते । केचन इह जन्म दैवेनैव नियन्त्रितमिति । अन्ये केचन पुरुषकारनियन्त्रितमिति । उभयनियन्त्रितमिति चापरे । नियन्त्रितमिति किम् ? प्रबलमिति । इहजन्मनि दैवस्यैव प्राबल्यं न तु पुरुषकारस्य, न तथा किन्तु पुरुषकारस्यैव प्राबल्यमित्याद्येवं शास्त्रेषु शास्त्रकारेषु चेतिहासपुराणेष्व- भिप्राया भिद्यन्ते । महाभारते विद्यमानं द्रौपदीवचनमिदं दृढयति । तथा हि- सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजः केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते । न चैतावता कार्यमन्यन्त इति चापरे ॥ म.भा.**3.32.32.** इत्यादि ।

एवञ्च नायं वादोऽर्वाचीनः । रामायणेप्ययमेव विषयः तत्र तत्र श्रीरामा- दिभिः प्रतिपादितः । श्रीरामेणोक्तः त्रिंशच्छलोकात्मकः दैवप्राबल्यनामकः सर्ग- विशेषः काव्ये उपलभ्यते । तदनु पुरुषकारप्राबल्यप्रतिपादकः लक्ष्मणोद्घोषात्मकः लक्ष्मणक्रोध इत्ययं सर्गोप्युपलभ्यते । अन्यत्र च श्रीरामं प्रति कृतोपदेशात्मकः वाल्मीकिविरचित इति प्रथितः योगवासिष्ठनामको ग्रन्थविशेषो वरीवर्ति यश्च सर्वात्मना दैवनिराकरणात्मकः पुरुषकारस्यैव प्राबल्यप्रतिपादकः । अतः संशीतिः सुखदुःखमये जीवने किं दैवस्य प्राबल्यम् अथवा पुरुषकारस्य उत उभयस्यापीति । एतादृशसंशयविषयस्तावदवश्यं विवेचनीय इतीदमेव सन्दृभ्य विविच्यते । प्रधानतयात्र रामायणमधिकृत्य इति विशेषः ।

श्रीमद्रारामायणम्

भारतीयविद्यासम्प्रदाये रामायणस्य स्थानमद्वितीयम् । काव्यसम्प्रदाये आद्यं काव्यमित्यस्य वैशिष्ठ्यम् । अस्य कर्ता वाल्मीकिरप्यादिकविरिति प्रतिष्ठामवाप । काव्यमिदमैतिहासिकम् । चतुर्षु युगेषु द्वितीययुगे त्रेतानामके सीतारामौ दम्पती भूमाववततारतुः । स्वजीवनविधानेन लोकोद्धारमार्गं दर्शयामा-सतुः । तयोरुभयोरयनमधिकृत्य कृतं काव्यं रामायणम् - रामा.१.४.७ |

दैवपदार्थः

देवान्नियतादागतमित्यर्थे अणि दैवम् । दैवमिति विविधार्थेषु विद्यमानं पदम् । देवता, देवसम्बन्धि इत्याद्यर्थाश्च प्रसिद्धाः । तथा हि- वैश्वदेवादिकं दैवं कर्म । ह .भ.सा. ९.२८९ । दैवो होमेन यज्ञः स्याद्धौतस्तु बलिदानतः ॥ ह .भ.सा. ९.२९० ॥ एवं सत्यपि प्रकृते पूर्वजन्मकृतकर्मणि यद्दैवपदं परिभाषितं तदत्र इष्टम् । तथा च वाचस्पत्यम्- भाग्ये फलोन्मुखे शुभाशुभकर्मणि दैवमिति । शब्दार्थचिन्तामणौ हि पूर्वं कर्म तदित्युक्तम् । प्राग्जन्मनि कृतं कर्म शुभं वा यदि वा शुभम् । दैवशब्देन निर्दिष्टं इह जन्मनि तद्बुधैः ॥ श.चिं. । अमरकारस्तु दैवस्य पर्यायमाकलयन्नाह- दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः अ.को.१.४.१५७ इति | कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु इति निघण्टुः । पूर्व- जन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते - सु .र.भा-सा.प्र.उ. प्र.१० । (हि.प्र) । एवञ्चाहत्य दैवं हि पूर्वजन्मकृतशुभाशुभकर्मणि व्यवस्थितमित्यत्र न काप्यनुपपत्तिः ।

पुरुषकारपदार्थः

पुरुष कृ भावे घञि पुरुषकारः । पुम्भावे तत्क्रियायां च पौरुषम् । इत्यमरः ३.३ । पुरुषस्य चेष्टायां पौरुषे इति शब्दार्थचिन्तामणिः । पुरुषस्य कारः करणं पुरुषस्य कृतिर्वा पुरुषकार इति शब्दकल्पद्रमः । पुरुषचेष्टिते पौरुषे इति वाचस्पत्यम् । पूर्णप्रयत्नः पुरुषकार इति चाणक्यनीतिसूत्रटिप्पणी । एवञ्च अपेक्षितफलार्थंविधीयमानो यत्नः पुरुषप्रयत्नः पुरुषकारः ।

विषयप्रव्रेशः - दैवप्राबल्यप्रतिपादनसन्दर्भाः

दशरथोऽयोध्याधिपतिः । कौसल्यादयस्तिस्रो भार्याः । श्रीरामादयश्च- त्वारो औरसाः । रामोऽग्रजः । सीता भार्या । वृद्धो दशरथः श्रीरामं यौवराज्येन सं- योक्तुमैच्छत् । तदुदघोषयच्च । तदा मन्थरया सुप्रचोदिता अन्यतमा भार्या कैकेयी

दशरथेन लब्धपूर्वेण वरेण चतुर्दशमासमितं श्रीरामवनवासम् अपरेण भरताभिषेकं च वरयामास । पट्टाभिषेचने उद्युक्तः श्रीरामः वनगमनमनुमतः । तत्र रामो लक्ष्मणं वदति- सौमित्रे ! “यौवराज्याभिषेकार्थं त्वया ससम्भ्रमं सकलाः सामग्रीः साधिताः परमिदानीं ता एव सामग्रीः अभिषेकान्निवृत्यर्थं साधनीयमिति” रामा.२.२२.५. इति । परमनेन निर्णयेन सङ्क्रुद्धो लक्ष्मणस्तु राममाह कथञ्चित् राजा भवानेव भवत्विति । लक्ष्मणाभिमतमभिजानन् रामः पुनः वदति- यः मामरण्यं प्रोषितुं मन्थराद्वारा कैकेयीं निर्ममन्थ यश्चास्मिन्नेव विषये मम मनः स्थिरं चकार तं च मां च सङ्क्लेष्टुं नेच्छामि - रामा .२.२२.१४. इति । अत्र तु “तं तु नार्हामि सङ्क्लेष्टुम्” इत्यस्य व्याख्यानं अन्यथा प्रादर्शि यत् “येन विधात्रा मन्थराद्वारा कैकेयीं निमित्तीकृत्य मत्प्रवासनं निश्चितं तस्य नियममुल्लङ्घयितुं नाहमर्हः, नाम विधातृनियमस्त्वनुल्लङ्घनीयः किन्तु यथाश्रुतं पालनीयः, तदेव मत्कर्तव्यम्” इति । उभयथापि गम्यते यत् यश्चारण्यवासः पूर्वनिश्चितः स च केनापि पुरुषकारेणानुल्लङ्घनीय इत्येतद्धि राममतमिति । अनेनात्र श्रीरामः प्रायः पर्यायेण दैवप्राबल्यस्य समर्थने एव स्थितः । एतदग्रे उक्ते रामवचने दैवप्राबल्यं दर्शयति व्याख्याता गोविन्दराजोऽनया सङ्गत्या, तथा हि- “पूर्वसर्गे धर्मोऽस्तीत्युक्तम् । अधुना प्रसङ्गात् धर्मातिरिक्तं दैवं किञ्चिदस्ति फलप्रदमिति दर्शयन् मत्प्रवासे न कैकेयी निमित्तम् । सा न निन्दितव्येत्याह कृतान्त इत्यादिना” इति । तत्र रामोक्तिर्यथा- लक्ष्मण ! महाराजेन यस्मिन् दिने मह्यं राज्यं प्रदातव्यमिति यः निश्चयः कृतः तद्दिने एव यौवराज्या धिकाराद्विच्युतिः किञ्च च वनवासोऽपि समापतितः । एतादृशः मनसाप्यचिन्तितो व्यवहारः दैवायत्त एव न त्वन्यः । यतः कैकेय्यामावयोः (रामभरतयोः) तरतमभावाभावेऽपि (रामा.२.८.३५, २.८.१४) कैकेय्या रामस्य विषये एतादृशवरयाचनं नास्याः स्वभावसम्भवम् । तथापि तया एवं पृष्टं चेत्तत्र दैवस्यैव हेतुत्वं मन्तव्यं न तु कैकेयी कारणमिति दैवप्राबल्यमेव तर्कयति - रामा.२.२२.१५ । तदनु “दैवं हि मानवैरचिन्त्यप्रभावं निश्चयेन च फलप्रदानस्वभावमित्यत्र न संशयलेशोऽपि । अत एव आवयोर्विपर्ययः समपद्यत इत्यनेन श्रीरामः किन्नाम दैवमित्येव स्पष्टयति । तथा हि- यदचिन्त्यं तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते - रामा.२.२२.२० इति ॥ अपि च विधेर्विलासोऽचिन्त्यः यश्च कार्यात्परमेव दृश्यते । तादृशं दैवं को नाम निवारयितुं शक्नुयात् इति । तदनु रामः दैवस्य कर्म कीदृगिति स्पष्टयति -

अपि स्वपुरुषप्रयत्ने सफल एवाभवदिति । एवमेव अन्यथापि वक्तुं शक्यते यत् दुर्योधनस्य साफल्ये धर्मराजस्य दुर्विधिरेव कारणमिति । रामायणप्रसङ्गेऽपि तथा-दशरथस्य कौसल्यादीनां च दुर्दैवं , वालिरावणादीनां दुष्कर्म, देव-ऋषिवरप्रभावः, कबन्धाहल्यादीनां शापविमोचनानुकूलः कर्मविशेषः, शबरीशरभङ्गादीनां शुभकर्म-विशेष इत्यादयः सन्दर्भाः रामस्यारण्यवासादिकष्टपरम्परायां निमित्तमिति ।

आहत्य विचार्यमाणे दैवपुरुषकारप्राबल्यसमर्थकशास्त्राणां सन्दर्भो नैकः । तेषु तावन्मिथो वैषम्यम् । विषयेऽस्मिन् लोकेऽपि एवमेव अनेकेषामनुभवं प्रवचनं च भूरि भूरि शुश्रुम । अतः उभयपराणि वाक्यानि यद्यपि समाधातुं युक्तानीव भासन्ते । तथापि रामादीनां वसिष्ठादीनां मत्स्यवचनादीनां वा भवतु न तेषां वादं वयं तिरस्कर्तुं पारयामः । रामवचनानुसारमुच्यते चेत् दैवस्यैव प्राबल्यं स्वी- कर्तव्यम् । वसिष्ठानुगुणमुच्यते चेत् पुरुषकारस्यैव प्राधान्यं वक्तव्यम् । चाण- क्यादीनां याज्ञवल्क्यादीनां च वादस्वीकारे तूभयोस्समर्थनमवश्यं भाव्यम् । यद्येवं तदा राममत्स्यवसिष्ठवचनानामयुक्तत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । परं तदयुक्तम् । किन्त्विदमवधेयम् यत् दैवपुरुषकारविषयः रामादिभिः समर्थितः क्वचिच्च निरा-कृतः । परन्तु सीतारामयोस्तु विष्णुलक्ष्म्योरवतार इति निश्चप्रचम् । तौ तु तत्र तत्र विद्यमानविषयमधिकृत्य दैवप्राबल्यं पुरुषकारप्राबल्यं वा समर्थयेताम् । किन्तु दैवं पुरुषकारश्च सामान्यानां मनुष्याणां विषयः न तु पूर्वकर्माभावानामवतार-विग्रहाणामन्वीयमानो विषय इति ।

चिन्तनफलं साम्प्रतमुपयोगञ्च

दैवपुरुषकारयोः प्राबल्यदौर्बल्यवादः नायमर्वाचीनः । रामलक्ष्मणयोरेव तादृशो वादः प्रवृत्तश्चेत् तत्कालेऽपि दैवपुरुषप्राबल्यदौर्बल्यविषये विवादोऽऽसीदिति तु निर्विवादः । अत एव इदानीमपि तस्य विचारः प्रस्तुतः । येन विवेकेन लोकानां भाविजीवननिर्वाहाय दिग्दर्शनं स्यात् ।

किञ्च न केवलं धर्मार्थकामाः शास्त्रैरुपदिष्टाः । किन्तु अन्तिमोऽपवर्गः परमपुरुषार्थत्वेनोपदिष्टः । अतः स मानवैस्साधनीय एव । यद्यपि शरीरमनुल्क्ष्य प्रवृत्तोऽप्यायुर्वेदः इदमेव द्रढयति -

अनामयत्वं च आत्मानं मन्यमानस्यैव - आ.वे.सू.१.१२ इति । अतः सोऽनिवार्यः । एवञ्च तत्काले यथासाध्यं निर्णयाविष्करणमवश्यम् ।

अतोऽद्य अरण्यवासं सन्त्यज्य भवानेव राजा भवतु । न तावन्मात्रं , राजा भवत्वेव इति ।

एवं लक्ष्मणः वीरावेषेणाहमेव दैवमतिवर्त्य उपतिष्ठामीति प्रतिज्ञाय दैवप्राबल्यवादः दुर्बलानामेवेति प्रतिपाद्य रामस्य वादं खण्डयति । यद्यपि रामः तस्य वादमनिराकुर्वन्नपि दैवमेवाश्रयति, लक्ष्मणोऽपि राममेवानुसरतीत्यन्यो विचारः । स चिन्त्यः । तत्समीक्षायामीक्षामः । एवमेव रामायणेऽन्यत्रापि पुरुष-कारविषयः सन्दर्भविशेषे कैश्चित्तत्र तत्र प्रकटितो वर्तते । अत्र तु विस्तरभयान्नो- पस्थाप्यते । प्रधानतया उभयोरपि वादयोरयमेव वनवासनिर्णयसन्दर्भोऽलं विषय- विमर्शनार्थम् । रामाद्युक्ताभिप्रायसमर्थनार्थं शास्त्रान्तरेषु प्रमाणान्तरप्रदर्शनम् ।

तत्र दैवप्राबल्यसमर्थनम्

आत्मोपनिषदि उच्यते- दैवेन नीयते देहः तथा कालोपभुक्तिषु- आत्मो. १९. इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि सर्वं दैवायत्तमिति । यथा- दैवाधीनं जगत्सर्वं जन्मकर्म शुभाशुभम् । संयोगाच्च वियोगाच्च न च दैवात्परं बलम् - ब्र .वै.पु.ग.खं इति दैवप्राबल्यं स्पष्टमुद्घुष्टम् । तत्र दैवचिन्तनमित्यपरपर्याये ज्यौतिषे शास्त्रे पुनर्जन्म प्रायः पूर्वकर्मभोक्तुमेवेति साकूतमुक्तम् - स्वकर्मभोक्तुं जायन्ते प्रायेणैव हि जन्तवः । क्षीणे कर्मणि चान्यत्र पुनर्गच्छन्ति देहिनः - प्र.मा -१.३५. इति । अथ पौरुषातिशयेन कथञ्चिदपि जीवं रक्षणीयमिति चिकित्सां विधीयमाने आयुर्वेदेऽप्यन्ते दैवपरत्वनिर्णय एव दृश्यते । वैद्यस्तु आयुषः प्रभुरिव चिकित्सां कुर्यात् । किन्तु न कदापि सः प्रभुरिति जानीयात् । आयुर्हि रोगिनः दैवायत्त-मिति । तथा हि- न वैद्यः प्रभुरायुषः - यो.र.१ .९. इति । एवञ्च स्पष्ट- मायुर्वेदेनाप्यन्ते दैवमेवशरणमिति । तत्र राजनीतिविचक्षणश्चाणक्यो बहुविध- पुरुषकारेण नन्दान् निवार्य चन्द्रगुप्तं प्रतिष्ठापयामास यः सोऽपि दैवप्राबल्यं प्राह - दैवं विनाऽतिप्रयत्नं यत्करोति तद्विफलम्- चा.नी.२.१९.। दैवहीनं कार्यं सुसाधमपि दुस्साधं भवति - चा .नी.२.१९. इति ।

पुरुषकारसमर्थकानि शास्त्राणि

यथा दैवप्राबल्यं प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि तथैव पुरुषकारप्राबल्यमपि वर्णयन्ति । योगवासिष्ठनामको ग्रन्थः सर्वात्मना दैवं तिरस्कृत्य पुरुषकारपारम्यं स्थापयति । तत्र दैवं विचिन्त्य प्रतिकर्तुमेव उपायं चिन्तयति ज्यौतिषम् यच्च

विशिष्य दैवे प्राधान्येन प्रमाणतामाप्नोति । ज्योतिर्विदो हि दैवज्ञशब्देनैव व्यपदिश्यन्ते । शास्त्रं च कर्मविभागमुक्त्वा पुराकर्म कीदृषेण प्रतिकर्मणा परिहर्तुं शक्यमिति चिन्तयितुमेव प्रवृत्तम् (प्र.मा.१.३३-४२)।

अथायुर्वेदोऽपि पुरुषकारेण दैवं परिहर्तुं दिग् दर्शयति- पूर्वजन्मार्जितं कर्म व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः - यो .र.१.८. इति । तत्र चाणक्योप्याह- कार्यं पुरुषकारेण लक्ष्यं सम्पाद्यते - चा .नी.सू.२.५ । एवञ्च एतादृशशास्त्रवाक्यानि पुरुषकारपराणि प्रभूतमुपलभ्यन्ते ।

दैवपौरुषोभयसमर्थनम्

एवं सत्यपि उभयपराण्यपि नाल्पानि । तथाहि बृहत्पराशरस्मृतौ- दैवपौरुषसंयोगैः सर्वास्सिध्यन्ति सिद्धयः । नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति न चैकपक्षो दिवि याति पक्षी । एवं हि दैवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरका ऋते वै ॥ केचिद्धि दैवस्य न केवलस्य प्राधान्यमिच्छन्ति मतिप्रणीताः - बृ .प.१०.६६,६७ । इत्यादि । अत्र हि रथस्य विहायसस्य च उदाहरणेन बहुस्पष्टं प्रतिपादितं न केवलं पौरुषात्कार्यसिद्धिः न वा दैवादेवेति । योगी याज्ञवल्क्योऽपि इदमेव प्रमाणयति- केचिद्दैवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः । संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशल- बुद्धयः ॥ यथा- ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् । एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति- या.स्मृ.१.३५०,३५१. इति । तत्रैव मिताक्षरायामेवमुक्तं- यत् फलप्राप्तिः न केवलं दैवे व्यवस्थिता । अपि तु पुरुषकारेऽपि , लोके तथा दर्शनात् । चिकित्सादि शास्त्रवैय्यर्थ्यापत्तेश्च - या.स्मृ.मिताक्षरा इति । तत्र चाणक्येनापि- पुरुषकारमनुवर्तते दैवम् । न दैवमात्रप्रमाणानां सिद्धिः - चा .नी.२.६,३७ इत्युक्तम् । अतः शास्त्रकाराः केचन दैवपुरुषकारावुभावपि फलसाधने प्रमाणभूताविति मन्वाना दृश्यन्ते । अतः द्वयोरपि स्थानं सामान्यं वर्तते इति भाति ।

अथ समीक्षा

अथात्र रामायणे दैवपुरुषकारविषये विद्यमानानभिप्रायान् सङ्गृह्य समीक्षा लक्षिता । तथा अन्येभ्योऽपि शास्त्रेभ्यो पुराणेभ्यश्च प्रमाणभूतान्युपष्टम्भकतयाऽऽलम्बितानि । विषयेऽस्मिन् यथोक्तं- पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना इति तथा शास्त्रेषु शास्त्रेषु पुराणेषु पुराणेषु च अभिप्राया भिद्यन्ते । केचन दैवस्यैव प्राबल्यमित्यपरे पुरुषकारस्यैव इत्युभयपराश्चान्ये ।

श्रूयते हि नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणमिति भणितिर्नैयमर्वाचीना । अत्र त्वस्मिन् विषये यथावकाशं समीक्षा साक्षात्कृता । त्रेतायामेव दैवपुरुषकारविषये रामलक्ष्मणयोः तादृशो वादः संवृत्तश्चेत् तत्कालेऽपि दैवपौरुषयोः प्राबल्यदौर्बल्यविषये विवादोऽऽसीदित्यत्र तु न विवादः । अतः विषयेऽस्मिन् तत्त्वबुभुत्सुकता नानपेक्षिता । तदत्र प्रकृता ।

रामायणे वनवासनिर्णयसन्दर्भः । स च तत्र सर्वात्मनाऽनिरीक्षितः । अत्र सन्दर्भः सर्वोऽपि दैवप्रेरित एव न तु कैकेय्या दशरथेन वा कृतापराधिक इति रामाभिप्रायः । तत्र दैवं किमित्यपि तेन सन्दर्भानुगुणमुक्तम् । तथा हि- यदचिन्त्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते इति । किन्तु क्रोधसमाकुलो लक्ष्मणः वादमिदं निराकुर्वन् पौरुषवादं पुरस्करोति । दैवं भूतेष्वपि न हन्यते इति राम- वादः । दैवं पुरुषकारेण प्रबाधितुं शक्यते, न शक्यते इति तु निर्वीर्याणामिति लक्ष्मणवादः । न तत्र लक्ष्मणवादोऽप्रामाणिकः । यतः शास्त्रेषु पुरुष- कारप्राधान्यमुक्तम् । अतो लक्ष्मणवादः न तिरस्कारयोग्यः । ननु सोऽन्ते रामवादमेवाङ्गीकुरुते इति चेत्सत्यम्, परं न तावता स रामवादमेव परमार्थं मनुते । स्वभावतो रामकिङ्करः स किं कुर्यात् । न खलु रामरेखातिक्रमणं कदापि तेन कृतम् । रामकैङ्कर्ये एव परमार्थतां प्ररिगृहीतस्य तस्य स्वत्वाभावाद्रामपक्ष एव स्वपक्षत्वेन स्वीकारः स्वभावः । किङ्करत्वभावापन्नस्य युक्तमेवैतत्खलु । एवमपि रामेण तत्सन्दर्भे यो दैवप्राबल्यवादः स्थापितः स सान्दर्भिक इत्यपि वक्तव्यः । यतः न तेन कृतं लक्ष्मणोक्तपौरुषवादस्य खण्डनम् । अपि च पितृवाक्यपरिपालनतत्परो रामः दैवं व्याजेनोपयुज्यते इति भाति । कुतः ? यदि स दैवमेव मनुते तर्हि कुतो न सीतापहारस्यापि दैवं मनुते । कुतो तत्र त्रिलोकमपि नाशयामीति चुक्रोष इति प्रश्नः समुदेति । अतः रामोक्तो दैववादः सान्दर्भिकः । स विचिन्त्यः । किञ्च इदमपि सत्यं यदत्र दैवप्राबल्यं चेदपि नेदमभिमतं यदन्येषु सर्वेषु सन्दर्भेषु सम्पत्स्यमानानां समेषां कारणं दैवमिति । अन्यत्र विरोधापत्तेः । अथापि यदि दैवं स सिद्धान्तत्वेनादृतः तर्हि प्रधानतमेष्वन्येषु सन्दर्भेष्वपि तत् दृश्येत । न हि तद् दृश्यते ।

इदं निष्पन्नम्

तत्र च महाभारते द्यूतप्रसङ्गो विश्लिष्यते चेदेवं भवति- अनेकवारं पाण्डवनाशाय कृतप्रयत्नोऽपि हतप्रयत्न एव जातो दर्योधनोऽन्ते सकितवव्यवहारेण

नाव्यमिदं 'रूपम्' 'रूपकम्' इति च कथयन्ति । तदुक्तं– "रूपं दृश्यतयोच्यते" "रूपकं तत्समारोपात्" इति । नाव्यं तु नृत्यस्य विस्तृतरूपम् । नाव्ये गद्यप्रवेशेन सम्भाषणस्य कथायाः वृद्धये आनुकूल्यं वर्तते । नृत्य–गीतवाद्यादिभिः नाटकस्य विशेषकान्तिः लभ्यते । नाटकं यदि गीतमयं भवति तदा तत् गीतनाटकम् इति कथ्यते । अत्र गीतैः सह नाव्यम् अपि भवति ।

पूर्वं नृत्यगीतानि सम्मील्य एतेषाम् अभिनयः क्रियते स्म । कानिचन संस्कृतनाटकानि चम्पूकाव्यानि इव वर्तन्ते । दीर्घसमासभूयिष्ठानि पद्यमयानि च इमानि बृहन्ति नाटकानि प्रदर्शनापेक्षया पठनार्थमेव लिखितानि इव भासन्ते । भरतमुनिः नाव्यशास्त्रे नाव्यांशान् विस्तरेण प्रस्थापयति । नाव्यशास्त्रस्य कारिकायां नाव्यांशानां सङ्ग्रहः वर्तते ।

रसा भावा ह्यभिनयाः धर्मिवृत्तिप्रवृत्तयः ।
चतुर्मुखोऽथवा ब्रह्मा विदुर्नान्ये मादृशाः ॥" इति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले रसनिरूपणं रसविमर्शश्च :

Picturistion and Critical Study of Rasa in Abhijnana Shakuntalam :

रस्यते आस्वाद्यते रसादिः इति रसः । तादृशः रसः नव । रसादिः इति कथनात् रसाभासभावभावाभासादयोऽपि गृह्यन्ते । रसाभासादयोऽपि गौणेन रसशब्देन व्यपदिशति हि । रसनधर्मयोगात् । रसापेक्षया उक्तभावादयः प्रधाना भवन्ति तर्हि ते भावध्वनिरिति आहूयन्ते । एवं काव्येषु रसप्रवाहः भवेत् । प्रस्तुते अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके रसः तत्पोषकगुणालङ्कारीतयः विद्यन्ते । एवं काव्यगुणसम्पन्ने नाटकेऽस्मिन् रसविषयं विमृशामः ।

नाटकलक्षणे मुख्यरसः शृङ्गारो वीरो वा भवेत् अन्ये हासादयो अङ्गाः भवेयुः इति नियमो अस्ति । तद्वत् अस्मिन् शाकुन्तले शृङ्गारः प्रधानः भवति शाकुन्तले रसचिन्तनं प्रस्तुतं वर्तते । नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् इत्यादि नाटक–लक्षणमत्र अभिज्ञानशाकुन्तले समन्वीयते इति तत् नाटकमिति सिद्ध्यति । रसविषये नाटकलक्षणो इदमुक्तम्–

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अस्मिन् विषये लोकसामान्यानां तु किङ्कर्तव्यविमूढता । दिनं प्रति सुखं मृग्यते लोकः । तदर्थं परितप्यते । तथा हि महेश्वरवचनम् -

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसञ्चये ।
विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नरा स्वर्गगामिनः ॥ म .भा.११.१४४.३८ इति ॥

अतो वचनमीश्वरीयमवधार्यते चेदभीप्सितसुखमन्विष्यमाणानामतितरामु-पकुर्यादिदं चिन्तनमिति सङ्क्षेपः ।

विद्वान् गुरुप्रसादः
शोधच्छात्रः
कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः
चामराजपेटे–560018
बेङ्गळूरु, कर्नाटक
चरदूरवाणी : 9481818394
E-mail : guruprasaada@gmail.com

* (विद्वान् गुरुप्रसाद महोदयः मैसूरुमहानगरे विद्यमानायाः श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशालायाः नवीनन्यायविभागस्य सहायकप्राध्यापकानां डा. एम्. ए. आळ्वार् महाभागानां मार्गदर्शनेन "श्रीमद्रामायणानुसारेण दैवपुरुषकारयोः प्राबल्यदौर्बल्यसमीक्षा" इत्यस्मिन् विषये बेङ्गळूरुमहानगरस्थे कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि रतः ।)

****

Journal of Veda Samskrita Academy
ISSN 2250-1711
Volume XIV : July to December – 2019

कालिदासप्रणीत–अभिज्ञानशाकुन्तले काव्यरसतत्वविमर्शः

हेमराजः एन्. एस्. (बेङ्गळूरु)*

'भारतस्य द्वे प्रतिष्ठे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा' इति संस्तूयमाना असौ संस्कृतभाषा अस्माकं भारतदेशस्य प्रतिष्ठात्वेन मन्यते । अनितरसाधारणायाः सुरवाण्याः अस्याः साहित्यम् अपारम् अनुपमं च वर्तते । संस्कृतसाहित्ये प्राधान्येन वैदिकसहित्यं लौकिकसाहित्यम् इति भेदद्वयं दृश्यते । लौकिक–साहित्ये काव्यसाहित्यं शास्त्रसाहित्यम् इति पुनः भेदः वर्तते । काव्यशास्त्रयोः उपायभेदे सत्यपि उद्देश्यभेदः नास्ति । धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थानां परिचयः लाभश्च संस्कृतसाहित्यस्य उद्देश्यम् । काव्यसाहित्यं तु विशालं सत् विपुलानां नानाप्रकाराणां काव्यानाम् आश्रयस्थानं भूत्वा सहृदयानां जनानां मनांसि आकर्षयति । काव्यानि कान्ता इव आत्यन्तिकप्रीत्या अनुनयेन च जनान् सन्मार्गे प्रवर्तयन्ति इष्टार्थं च प्रापयन्ति इति हेतोः एतेषां कान्तासम्मितम् इति अभिधानम् ।

संस्कृतसाहित्यस्य प्रधानाङ्गभूते दृश्यकाव्यसाहित्ये अन्यतमः प्रकारः रूपकसाहित्यम् अत्र अध्ययनविषयस्य प्रसङ्गावधानात् ईषत् विव्रियते ।

आनन्दनिस्यन्दीनि रूपकाणि साहित्यप्रपञ्चस्य अपूर्वरमणीयं योगदानम् । साहित्यमञ्जर्याम् अभिनवं सुगन्धयुक्तं कुसुमं तु रूपकमेव इति मन्यते । अस्मिन् संस्कृतसाहित्ये सङ्गीतं, साहित्यम्, अभिनयः इत्यादयः ललितकलाः सामञ्जस्येन सम्मिलन्ति । रूपकाणि आपण्डितपामरम् अनि– र्वचनीयम् आनन्दम् उत्पादयन्ति । कल्पनाविलासैः भाववैभवैः सुमनोहर– सन्निवेशैः च सहृदयानां हृदयाणि रङ्गस्थलम् इव परिवर्तयति रूपकम् । मानवानां रागद्वेषमदमात्सर्यादिगुणानां परिवर्तनं हृदयावर्जकरीत्या सम्प्रदर्श्य रससुधां समुत्पाद्य चित्तं संशोध्य स्वार्थात् निस्स्वार्थं प्रति नीयमाना दिव्या कला एव रूपकम् । यद्यपि नाटकं रूपकप्रभेदे अन्यतमं सदपि अर्थभेदे स्वरूपभेदे च सत्यपि सर्वेषां रूपकाणां नाटकमिति सामान्यव्यवहारः आबहोःकालादेव लोके दरीदृश्यते ।

नाटकानां विषये कविरत्नस्य कालिदासस्य वागियं लोकविख्याता । यथा–

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ इति ।

नाटकानां स्वारस्यसौन्दर्यास्वादनरताः 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' 'नाटकान्तं साहित्यम्' 'नाट्यवेदः' इत्यादिभिः वाग्भिः प्राशंसत । भास–कालिदास–भवभूतिप्रमुखाः नाटकानि विरचय्य आचन्द्रार्कं यशोभाजः अभूवन् । यात्रासु उत्सवेषु पर्वसु च रूपकाणि महत्त्वपूर्णं स्थानं भजन्ते स्म । वेदकालादारभ्य अद्यपर्यन्तमपि साहित्यस्य अयं प्रकारः वर्धमानः एव वरी–वर्तते । परमशिवः एव आदिनटः । तस्येयं सृष्टिरेव एकम् अद्भुतं नाटकम् इत्युच्यते । तद्यथा–

आङ्गिकं भुवनं यस्य वाचिकं सर्ववाङ्मयम् ।
आहार्यं चन्द्रतारादि तन्नुमस्सात्विकं शिवम् ॥ इति ।

नाट्यस्वरूपम् –Nature of Dramas

'नृत्''नट्' इति उभाभ्यां धातुभ्यां निष्पन्ने नृत्ते, नृत्ये नाट्ये नाटके च नर्तनं समानं सदपि एतेषां परस्परं व्यत्यासः समस्ति ।ताललयानुसारि नर्तनम् एव नृत्तम् । तदुक्तं– "नृत्तं ताललयाश्रयम्" इति । नृत्ते भावप्रकाशनम्, अभिनयः, सङ्गीतं वा भवेदेव इति नियमः नास्ति । नृत्ये तु ताललयसमन्वितं सङ्गीतं भवति । अस्मिन् भावाभिनयः प्रमुखः भवति । तदुक्तं– "अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं स्यात्" इति । प्रायशः इदं नृत्यम् एकेन एव क्रियते । अस्य सुखदुःखादिभावाः रसत्वेन न परिणमन्ते । नाट्ये अपि नर्तनमस्ति चेदपि 'अवस्थानुकरणं' प्रमुखं भवति । तदुक्तं–'अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्' इति । यः इदम् अभिनीते सः नटः । असौ नटः वेषभूषादिभिः व्यक्तिमनुकरोति । असौ इतरेषां पात्राणां साहाय्यं प्राप्नोति । नानादृश्यानि परिकल्प्य व्यक्तेः भावं, वृत्तान्तं च अभिनयति । प्रेक्षकाणां रसभोजनं भोजयति ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्
व्यापाररोधिमदनस्य निषेवितव्यम् ।
अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभि–
राहो निवत्सस्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥

अनया शकुन्तलया मदनस्य व्यापाररोधि मुनिकाव्यकोचितं ब्रह्मचर्यं वैखानसव्रतं विवाहविधिः यथावद् अनुष्ठेयम् किम्? उताहो मदिरेक्षणवल्ल–भाभिः हरिणाङ्गनाभिः समं आमरणं निवत्स्यति किम् ? विवाहविधि ब्रह्मचर्य–मस्या आहोस्वित् किमपि यावज्जीवमेव नैष्ठिकब्रह्मचर्यपूर्वकं स्वसदृशीभिः मृगाङ्गनाभिः सह निवासं करिष्यतीति भावः ।

अयमर्थः अत्र ध्वनितो भवति यत्– यदि एषा कस्मैचित् राज्ञे प्रदेया तदा विवाहपर्यन्तमेव तपोवने स्थास्यति, यदि न कस्मैचित् तपस्विने प्रदेया तर्हि मृगमिथुनवत् कामोपभोगरहिता वने एव स्थास्यति इति । अयं वस्तु–ध्वनिः । अत्र नायकस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तला नायिकायाः शकुन्तलायाः दुष्यन्तश्च परस्परमालम्बनविभावः । वनसखीवचननायकनायिकापरस्परदर्शन– श्रवणादीनि उद्दीपनानि, नायके अभिलाषचित्तोद्वेगगुणकथनादिः नायिकायां लज्जाकृतककोपनयकदर्शनाकाङ्क्षा सविलासदिश्च अनुभावाः, द्वयोः नायक–नायिकयोः हर्षोत्साहतर्कलज्जाऽवहित्थादयो व्यभिचारिभावाः, एतैः विभावादिभिः परिपुष्टः रतिस्थायिभावः सामाजिको शृङ्गाररसतामेति । स च सम्भोगशृङ्गारः रतेः नायिकानायकोभयनिष्ठत्त्वात् परस्परदर्शनादिकृतत्वाच्च । अत्र केवलं दुष्यन्तवचने सत्यपि अत्र परस्परर‌तिः प्रकरणवशात् आनुपूर्विकथासञ्चालनात् च अभिव्यज्यते । तस्मात् सम्भोगशृङ्गाररसप्रतिपादने न कापि क्षतिः । पूर्वमत्र वस्तुध्वनिरपि कथितः सोऽपि वस्तुध्वनिः व्यञ्जनया गम्यते ।
प्रथमाङ्के शकुन्तलाविषयकसखीवचनं श्रुत्वा दुष्यन्तस्य स्वगतोक्तिः यथा–

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।
आशङ्कसे यदग्नि तदिहं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ इति ।

अथ प्रियंवदोक्त्या शकुन्तलाया राजकन्यात्वानुरूपवरप्रदानविषये कुलपतेः कण्वस्य संकल्पं श्रुत्वा तस्मात्परिग्रहयोग्यां निश्चित्य, प्रियशङ्काका–

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणोऽद्भुतः ॥

शृङ्गारवीरयोः द्वयोः कश्चन एकरसः प्रधानः स्यात् । तौ विहाय अन्ये रसाः अङ्गं भवेयुः । तद्वत् अत्रापि प्रधानरसश्चिन्तनीयः । इह हि शृङ्गाररसः प्रधानः । वीरहासशान्तादयो अङ्गरसाः । अत्र वीरादीनां कस्मिंश्चिदपि अङ्क–प्राधान्यं नास्ति । केषुचित् नाटकेषु अङ्गरसा ये सन्ति ते क्वचित् अङ्केषु प्राधान्यमावहन्ति । किन्तु अत्र तथा कस्मिंश्चित् अङ्के तेषामङ्गरसानां प्राधान्यं न सन्ति । किन्तु तत्र तत्र अङ्कमध्ये अङ्कान्ते वा एते दृश्यन्ते । पूर्णाङ्कव्यापी न कोऽपि अङ्गरसो वर्तते अत्र अभिज्ञानशाकुन्तले । इह नाटके विविधभावाः प्राधान्येन आस्वाद्यतामाप्नुवन्ति । पितरि सुतागतरतिः संख्या सखीगतरतेः शिष्ये गुरुगतरतिः गुरौ शिष्यगतरतिः च व्यज्यते प्राधान्येन तस्मात् तादृशी रतिः भावध्वनिः इति स्वीक्रियते । सोऽपि रसः इति व्यपदिश्यते । अलङ्कारशास्त्रे रसादिरिति पदकुक्षौ रसाभासभावतादृसाभासादयः उक्तत्वात् प्रधानतया व्यज्य–मानो भावोऽपि रसत्वेन व्यवह्रियते ।

एवञ्च भावादयोऽपि प्रधानरसपोषकाः भूत्वा अङ्गानि सन्ति । तेषां भावध्वनिरिति नाम्ना आहूयते शास्त्रकारैः । पूर्वमेव उक्तः प्रधानरसो शृङ्गारो अभिज्ञानशाकुन्तले । स च शृङ्गारः विप्रलम्भः सम्भोगश्चेति द्विधा विभज्यते । इह नाटके सम्भोगशृङ्गारः अङ्गिरसः । स च विप्रलम्भशृङ्गारेण परिपुष्टस्सन् शोभते । एतस्मात् अत्र विप्रलम्भोऽपि आस्वाद्यमानो अस्ति ।

प्रथमाङ्के दुष्यन्तशकुन्तलयोः परस्परदर्शनं सञ्जातम् । तद्द्वारा द्वयोः शृङ्गाराङ्गारो अभवत् इति सम्भोगशृङ्गार इति वदामः ।

द्वितीयाङ्के विप्रलम्भशृङ्गारः विदूषकवचनेषु हास्यरसोऽपि अस्ति ।

तृतीयाङ्के विप्रलम्भशृङ्गारः सम्भोगशृङ्गारश्च विलसति । तत्र तत्र विविधव्यभिचारिभावा अपि ध्वनिपदं यान्ति ।

चतुर्थाङ्के पितृगतरतेः सखीगतरतिश्च प्रधानतया व्याज्यमाना भाव–ध्वनित्वेन व्यवह्रियते । केचन अत्र भ्रमवशात् करुणरस इति वदन्ति । परं तत्असाधुः । पित्रा सुतायाः पतिगृहप्रमाणम् सुतरामिष्यते न तु खिद्यते । तत्स–मये जात दुःखं तात्कालिकं शाश्वदिकं न । शश्वदिके दुःखे करुणरसवासः । पतिगृहप्रेषणावसरे पितृगतसुतविषयकरतिरेव युज्यते इति सः रतिभावध्वनिरिति

मन्येत । लोके न कोऽपि पिता जीवनान्तं सुतायाः पतिगृहप्रेषणं शोचति । एवं च चतुर्थेङ्के करुणरसशङ्का अपास्ता ।

पञ्चमाङ्के न कोऽपि रसः प्रधानतया अभिव्यज्यते । अत्र दुष्यन्त-शार्ङ्गरवयोः वाक्कलहः वर्णितः । अपि च शकुन्तलायाः विषादो वर्णितः । परमत्र अमर्षचिन्ता विषादग्लानिनिर्वेदादि भावाः प्रधानतया अवगम्यन्ते । पञ्चमाङ्के अन्ते अद्भुतरसः आस्वाद्यते ।

षष्ठे अङ्के विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानतया अभिव्यज्यते । तद्विप्रलम्भशृङ्गारं हास्यरसः पोषयति । विदूषकवचने हास्यरसानुभूतिः भवति । वीराद्भुतरस-सम्बन्धिनो विविधभावा अपि तत्र तत्र अनुभूयन्ते ।

सप्तमोऽङ्के दुष्यन्तशकुन्तलयोः समागमो जायते । तस्मात् विप्रलम्भः सम्भोगशृङ्गारे विश्रान्तिं गच्छति । अत्र शृङ्गारेण सह शान्तरसोऽपि दृश्यते । एवमेव वीररससम्बन्धिभावा अपि सन्तीति वयं वदामः । कश्यपमहर्षेः शकुन्तलाविषयकपुत्रिकारतिः राज्ञि महर्षिगतरतिः पुत्रविषयकरतिरित्यादि रतिरेव विवाधालम्बने सहृदयगोचरो भूत्वा रतिभावध्वनित्वेन अनुभूयते ।

अन्तिमाङ्के विविधभावाः दृष्टिपथमायाति । एवमेव समग्रनाटके शृङ्गाररसेन सह विविधभावा प्रधानाप्रधानरूपेण अनुभूयते ।

प्रथमाङ्के दुष्यन्तः शकुन्तलां दृष्ट्वा तत्र वर्तमानयोः सख्योः वचनं च श्रुत्वा तत्सङ्गतिमेवम् आह-

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥

शकुन्तलायाः अधरः किसलयरागयुक्तोऽस्ति । बाहू मृदुशाखानुकारिणौ भवतः । कुसुममिव लोभनीयं यौवनं विजृम्भितं प्रकटितम् तस्याः । सख्या प्रियंवदया पूर्वं उक्तमस्याः लतासादृश्यं युज्यते एव । इति दुष्यन्तस्य आशयः । अत्र नायकस्य दुष्यन्तस्य नायिका शकुन्तला आलम्बनविभावः, उद्यानवन-परिसरनायिकासौन्दर्याणि नायिकाविषयसखीवचनानि च उद्दीपनविभावः, हर्षो-त्साहावहित्थाः व्यभिचारिणः, एतेषां विभावादीनां संयोगात् रतिस्थायिभावः सामाजिके प्रकृष्टोद्बुद्धस्सत् शृङ्गाररसमाप्नोत् ।

अत्र नायिका गुणकथनादिविप्रलम्भस्य उदाहरणं भवति । अत्र उपमालङ्कारः आर्यावृत्तं च उपमालङ्कारं प्रकृतरसं पोषयति । वैदर्भीरीतिः प्रसादगुणं च सहकारिणौ रसास्वादने कर्मणि । पूर्वोक्ताङ्के एव तस्मिन्नेव सन्दर्भे च शकुन्तलारूपं दृष्ट्वा तस्याः परिचयं सखीभ्यां ज्ञातः दुष्यन्तः वर्णयति ताम् । तद्यथा-

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।
न प्रभाततलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

शकुन्तला अप्सरसम्भवा इति सखीमूलकेन ज्ञायते दुष्यन्तेन । तत्समर्थयन् उपरिवत् वर्णयति । मानुषीषु एतस्य लोकोत्तरसौन्दर्यादि गुणगण-विशिष्टस्य शकुन्तलारूपस्य सम्भवः कथं स्यात्? तादृग् सौन्दर्यं मानुष-स्त्रीजातकन्यासु न दृश्यते इति । प्रभाततलं वसुधातलात् न उदेति खलु यथा प्रकाशः भूमेनोदिति तथेयं शकुन्तला न मनुष्यसम्भवा, अप्सरः सम्भवा एव इति भावः । अत्र नायकस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तला आलम्बनविभावः, एवं नायिका शकुन्तलायाः दुष्यन्त आलम्बनविभावः, वनसखीवचननायिकासौन्दर्यं उद्दीपनविभावः, रोमाञ्चाभिलाषनायिकागुणकथन परस्पर्शदर्शनादि अनुभावः, हर्षोत्साहधृतिमतिलज्जादयो व्यभिचारिणो भावाः, एतैः विभावानुभावव्यभिचारि भावैः साधारण्येन व्यापारेण अभिव्यक्तः सामाजिकरतिभावः शृङ्गाररसरूपम् आप्नोति । अत्र दुष्यन्तवचने सत्यपि अत्र परस्पररतिः प्रकरणवशात् ज्ञायते इति कृत्वा परस्परालम्बनविभावत्वम् अस्तीति अयं सम्भोगशृङ्गारः यद्यपि लज्जाव्यभिचारिभावः श्लोकेन नावबुध्यते तथापि श्लोकानुप्रसङ्गात् इति तस्य स्वीकरणमत्र न दोषः । एवं च सम्भोग-शृङ्गाररसप्रतीतौ न कापि हानिरत्र श्लोके । नायिकानायकयोः शकुन्तला-दुष्यन्तयोः परस्परालम्बनविभावत्वं प्रकरणवशात् आनुपूर्विकथासञ्चलनात् च अवगम्यते इति स्पष्टम् । अत्र निदर्शनालङ्कारः अनुष्टुप् छन्दश्च वैदर्भीरीतिः प्रसादगुणश्च रसप्रतीतौ सह-कारिणः । एतत्सर्वं महाकविना औचित्यपूर्णम् उपन्यस्तम् ।

प्रथमाङ्के उक्तप्रसङ्गे शकुन्तलाविषयकं ज्ञातुकामो दुष्यन्तः सखी-मुद्दिश्य कथयति इदम्-

अतः इदं नाटकं सहृदयानन्दोत्पादकं काव्यमिति विदुषां अभिप्रायः ।

परामर्शितग्रन्थाः

१. श्रीकृष्णमणिः त्रिपाठी – अभिज्ञानशाकुन्तलस्य विमला–चन्द्रकला–संस्कृतहिन्दीव्याख्यानम्
२. ध्वन्यालोकः आनन्दवर्धनः, चौकम्बा पब्लिकेशन्स्, वाराणसी, १९८०
३. साहित्यदर्पणः, विश्वनाथः, चौकम्बा पब्लिकेशन्स्, वाराणसी, १९७५
४. काव्यप्रकाशः, मम्मटःचौकम्बा पब्लिकेशन्स्, वाराणसी,२०००
५. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, कालिदासः, चौकम्बा पब्लिकेशन्स्, वाराणसी, २००३
६. रामायणम् ट्ट वाल्मीकिमुनिः, परिमलपब्लिकेषन्स्, दिल्ली, १९९१ ।
७. वृत्तरत्नाकरः ट्ट केदारबट्टः, लक्ष्मीवेङ्कटेश्वरप्रेस्, कल्याण, मुम्बई, १८५० ।

HEMARAJA.N.S
Planning Assistant,
Karnataka Samskrita University,
Chamaraja Pete-560018,
Bengaluru, Karnataka
E-mail : monihemu85@gmail.com
Mobil : 8310719147

*(हेमराजः एन्. एस्. महाभागः बेङ्गळूरुमहानगरे विराजमानस्य कर्नाटक संस्कृतविश्वविद्यालयस्य हस्तप्रतिशास्त्रविभागस्य विभागाध्यक्षानां डा. विनायक नामण्णनवर् महोदयानां मार्गदर्शनेन “कालिदासप्रणीतरूपकेषु काव्यरसतत्त्व–विश्लेषणम्– एकं विमर्शात्मकम् अध्ययनम्” इत्यस्मिन् विषये कर्नाटक संस्कृतविश्वविद्यालये संशोधनकर्मणि रतः ।)

****

–कातरं स्वहृदयं सहर्षमेवमाह–

हे हृदय ! सम्प्रति किमियं मद्योग्या न वेति सन्देहो निवृत्तः । अतः त्वं यथेष्टमेवामभिलषा यत् पुरोदृश्यमानं शकुन्तलावस्तुरूपम् अग्निम् आशङ्कसे तदिदं वस्तु स्पर्शक्षमं रत्नमस्ति ।

नेयं ब्राह्मणकन्यका क्षत्रियाप्सरोभ्यां सम्भवा, मत्परिग्रहणयोग्या च इति निश्चयः अभूत् इति भावः ।

अत्र नायकस्य दुष्यन्तस्य नायिका शकुन्तला आलम्बनविभावः, वननायिकासौन्दर्यतद्विषयसखीवचनदर्शनादिः उद्दीपनविभावः, अभिलाषहर्षमति–धृत्युत्साहादयः व्यभिचारिणः, एतैः विभावादिभिः परिपुष्टरतिः सामाजिके शृङ्गार–रसताम् आप्नोति अयं शृङ्गारः सम्भोगः ।

यद्यपि दुष्यन्तस्य स्वगतोक्तौ सत्यमपि नायिकाप्रत्युक्त्यभावे नायि–कायां शकुन्तलायां नायकनिष्ठरतिः प्रकरणवशात् स्वयं तस्याः उपस्थितेः च अभिव्यज्यते इति कृत्वात्र सम्भोगशृङ्गारः । परस्पररतिरूपो स इति ज्ञेयः । अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः जातिः आर्या च ।

प्रथमाङ्के शकुन्तलाविषये दुष्यन्तस्य उक्तिः सखी प्रियंवदाम् । सेयं यथा–

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा–
दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।
बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुलामूर्धजाः ॥ इति ।

वृक्षाणां सेचवादव्यन्तं परिश्रान्तायाः शकुन्तलायाः परिश्रमलक्षणाति वर्णयति राजा दुष्यन्तः– घटोत्क्षेपणात् अस्याः शकुन्तलायाः बाहू अवनतौ स्तः । करतलौ अत्यन्तं लोहितौ सञ्जातौ । घटोत्क्षेपणादेव प्रमाणेन अधिकः निश्वासवायुः वृक्षसेचनकार्ये अवसितेऽपि स्तनयोः कम्पं जनयति । वदने कर्णाभरणं शिरेषुपुष्परोधि स्वेदजलानां जालकं संस्क्तं दृश्यते । स्वेदजलेन कर्णशिरीषं गण्डस्थले आसक्तं सत् तथा न तरलितं भवतीति स्वेदोदकस्य कुसुमरोधकत्वं स्फुटम् ।

अत्र दुष्यन्तस्य नायिका शकुन्तला आलम्बनविभावः, वननायिकासौन्दर्यदर्शन-सखीवचनानि उद्दीपनविभावाः, अभिलाषानन्दगुणकथनसौहित्यवचनानि अनु-भावाः, हर्षोत्साहमतिधृतिशङ्कादयो व्यभिचारिभावाः, एतैः विभावादिभिः उद्बुद्धः रतिस्थायिभावः सामाजिके शृङ्गाररसताम् एति । रतेः दुष्यन्तशकुन्तलयोः नायकनायिकयोः उभयनिष्ठत्वात् सम्भोगशृङ्गारः अयम् ।
एवञ्च-

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥

गौतम्यागमनेन विहिनतमनोरथायाः शकुन्तलायाः ताभिः सह प्रस्थाने कृते तमेव शकुन्तलापरिभुक्तमुक्तं लतामण्डपमुपेत्य दीर्घं निःश्वस्य राजा दुष्यन्तः ब्रवीति पक्ष्मलाक्ष्याः अङ्गुल्या संवृतमधरोष्ठं मा मा नहि नहि अलमि- त्यादिनां प्रतिषेधाक्षराणां स्फुटमनुच्चारणेन सुन्दरं मुहुर्मुहुः स्कन्धपरावर्तन- शीलं मुखं मया (दुष्यन्तेन) अतिकृच्छ्रेण चुम्बनार्थमुन्नमितं न तु यथेच्छं चुम्बितम् । गौतम्या आगमनात् अधरास्वादो न लब्धः ।

अत्र नायकस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तला आलम्बनविभावः, लतामण्डप-नदीतीरवातावरण सुरतानुकूलैकान्तनायिकोपस्थितिनिर्गमनानि उद्दीपनविभावाः, सम्प्रलापोच्छा वासनिः श्वासस्वेदरोमाञ्चाः अनुभावाः, हर्षोत्साहावेगोन्माद-विषादाः सञ्चारिभावाः, एतेषां विभावादीनां संयोगात् रतिस्थायिभावः सामा-जिके शृङ्गाररसतामाप्नोत् । अत्र सम्भोगशृङ्गारः । नायिकायाः क्षणात् पूर्वपरि-भुक्तिः, सद्यो निर्गमनं नायके तस्याः गाढानुरागः विघ्नरहिते इतोऽपि परिभोगा-सक्तिः च प्रकरणवशात् प्रतीयन्ते तथा च नायिकानिष्ठनायकरतेः विच्छित्यभावः मानसिकसंयोगश्च वर्तते इति कृत्वा अत्र सम्भोगशृङ्गारः ।

अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके शान्तरसोऽपि वर्तते । सप्तमाङ्के कश्यपा-श्रमः तद्विषयो विद्यते । अत्र केचन श्लोकाः शान्तरससम्बद्धाः शान्तरससर-तद्धनिर्वेदादिभावयुक्ताः सन्ति । दुष्यन्तः मातलिना सह हेमकूटस्थं कश्यपा-श्रममवतरति आकाशमार्गेण तदा कश्यपस्य तपः तदाश्रमपरिसरं च बहुधा प्रशंसते । तत्कालिकः श्लोकोऽयम्-

प्राणानामतिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे घर्माभिषेकाक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्रोसंनिधौ संयमा
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥

महर्षेः कश्यपस्याश्रमावलोकेन सर्वतो विस्मयमनुभवन् राजा दुष्यन्तो मातलिं वदति- सत्कल्पवृक्षे वने तपश्चरणयोग्या जीवधारणं भवति वायुना । काञ्चनपद्मानां परागैः पिङ्गलवर्णे तोपे घर्माय अभिषेकस्य विधिः भवति । रत्नानां शिलातलेषु ध्यानं भवति । अप्सरसां सन्निधौ इन्द्रियनिग्रह अभ्यस्यते । अन्ये मुनयः कृच्छ्रैः तपोभिः यद् यद् वस्तु स्वर्गादिकं वा इच्छन्ति तादृशो अपि वस्तु मध्ये अस्य आश्रमस्य मुनयः तपस्यन्ति अन्यमुनिभिः कश्यपाश्रमः तस्य मुनयश्च भिन्नाः दृश्यन्ते स्वविशिष्टगुणैश्च इति श्लोकस्य तात्पर्यम् ।

अत्र दुष्यन्तस्य वचनस्य आलम्बनविभावः कश्यपाश्रमः विशिष्ट-तपोगुणमुनयः आश्रमवातावरणम् उद्दीपनविभावः, रोमाञ्चहर्षप्रसन्नताः अनु-भावाः, हर्षविस्मयोत्साहादयः व्यभिचारिभावाः, एतेषां विभावादीनां संयोगात् शमस्थायीभावः सामाजिकानां सामाजिकेषु साधारणीकरणमाप्त्वा शान्तरसतां भजते ।

अत्र कश्यपाश्रम आलम्बनविभाव इति उक्तः समग्राश्रमवर्णनात् । आश्रमवातावरणपावित्र्य विशिष्टाय कारणं कश्यपप्रभावः । शान्तरसस्य स्थायि-भावः शमः । अतिधवलवर्णः श्रीमन्नारायणः देवता च । शमस्थायीभावस्य आधारः उत्तमप्रकृतिः स्यात् । वैराग्यं परमात्मवस्तुनियत्वं यत्र यत्र शान्त-रसोऽयमास्वाद्यते ।

अभिज्ञानशाकुन्तले महोन्नतनाटके विविधरसभावाः सन्ति चेदपि समग्रप्रबन्धात्मकदृष्ट्या विचारयामः चेत् अत्र प्रधानरसः शृङ्गारः । कारणं तस्य उपरि विवृतम् । तं सम्भोगं विप्रलम्भः परिपोषयति । अङ्गरसाः विविधभावाः च आस्वाद्यन्ते । विविधरसभावानां सन्ततप्रवाहेन नाटकमेकम् आस्वाद्यते खलु । प्रकृते शाकुन्तले रूपके उक्तसर्वांशकारणात् एतत् प्रसिद्धनाटकमिति सर्वैः पण्डितपामरैः परिगण्यन्ते । एवञ्च अस्मिन् नाटके अनेके रसाः अङ्गभूताः सन्तः श्रृङ्गारं परिपोषयन्ति ।

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Chief Editor : Dr. Gopalkrishna Hegde,
Jyotisha Shastra & Dharma Shastra Vidwan
Hegde, Kumta, Uttara Kannada
Karnataka – 581330, Ph. : 9741847399

BOARD OF EXPERTS AND REFEREES

1. **Dr. Viroopaksha V. Jaddipal**
   Secretary,
   Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan,
   Vedavidya Marg, Chintaman Ganesh,
   P.O.: Jawasiya-456006, Ujjain, M. P.
   Ph. : 9440002813
2. **Dr. N. Laxminarayana Bhatta**
   Principal, SMSP Samskritha College,
   UDUPI-576101, Karnataka,
   Ph : 9481750414
3. **Prof. Ramachandra N. Bhat**
   Principal, Samskrita College, Ummachagi- 581347
   Yallapura, Uttara Kannada, Karnataka
   Ph. : 9480019152
4. **Dr. Shankar Nagesha Bhat, Baligadde**
   Prof. Dept. of Advaita Vedanta Shastra,
   Samskrita College, Swarnavalli Matha, Mathadevala-581336
   Sirsi, Uttara kannada, Karnataka
   Ph. : 9480954301
5. **Dr. Venkataramana Hegde**
   HOD, Dharma Shastra,
   Govt, Maharaja Samskrita College, Mysore- 570024, Karnataka
   Ph. : 9480476144
6. **Dr. Nagapati Bhat. Emmegundi**
   Principal, SRBS Sanskritha Snathaka-Snathakottara Adhyayana Kendram, Subrahmanya, Surkatte-581334, Honnavara, Karnataka
   Ph : 9481871482
7. **Dr. U. G. Shastri**
   Rtd. Principal, A V Baliga College of Arts & Science,
   Pancharabena, Hegde -581330, Kumta, Uttara Kannada, Karnataka
   Ph. : 08386-260391, 9449992160

ಸಹೃದಯ ಲೇಖನಪ್ರದಾತೃಗಳಲ್ಲಿ ಸವಿನಯ ವಿನಂತಿ.

ನಮ್ಮ ಈ ಸಂಶೋಧನಾ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಯ ಪ್ರಕಟಿತ ಜರ್ನಲ್ ಲೀಷ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೆ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಗಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಹಂತದಲ್ಲಿ ಆ ಬಗ್ಗೆ ಪ್ರಯತ್ನ ಜಾರಿಯಲ್ಲಿದೆ. ದಿಲ್ಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಂಸ್ಥಾನದವರು ನಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನಾ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಶಿಫಾರಸ್ಸು (ರೆಕಮಂಡ್) ಮಾಡಿ ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಗೆ ಈಗಾಗಲೇ ರವಾನಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಇಲ್ಲಿಯ ವರೆಗೂ ಯಾವ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದವರೂ ನಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನಾ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಲೇಖನವನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸಿಲ್ಲ. ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಪ್ರಮಾಣಪತ್ರವನ್ನು ಆಧಾರವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡೇ ಅವರ ಪ್ರಬಂಧವು (ಥಿಸೀಸ್) ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಾರ್ಹವಾದ ಅಂಶವಾಗಿದೆ.

ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕರ್ನಾಟಕ ಸಂಸ್ಕೃತ ಯುನಿವರ್ಸಿಟಿ, ಧಾರವಾಡದ ಕರ್ನಾಟಕ ಯುನಿವರ್ಸಿಟಿ, ತಿರುಪತಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ಯಾಪೀಠ, ದಿಲ್ಲಿಯ ರಾಷ್ಟ್ರಿಯ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಂಸ್ಥಾನ ಇವೆಲ್ಲವೂ ನಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಲೇಖನವನ್ನು ಪುರಸ್ಕರಿಸಿವೆ. ಈ ಎಲ್ಲಾ ಯುನಿವರ್ಸಿಟಿಗಳಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಧನ್ಯವಾದವನ್ನು ಈ ಮೂಲಕ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಇದನ್ನು ಯಾಕೆ ಉಲ್ಲೇಖಿಸುತ್ತಿದ್ದೇನೆಂದರೆ "ನಿಮ್ಮ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಲೀಷ್ಟನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲವಲ್ಲ" ಎಂಬುದಾಗಿ ಎಷ್ಟೋ ಲೇಖನ ಪ್ರದಾತೃಗಳು ದೂರಾವಾಣೀ ಕರೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ ಈ ಬಗ್ಗೆ ವಿಚಾರಿಸಿದ್ದು ಉಂಟು.

ನಿಮ್ಮೆಲ್ಲರ ಹಾರೈಕೆಗಳಿಂದ ಆದಷ್ಟು ಶೀಘ್ರದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಸಂಶೋಧನಾ ಪತ್ರಿಕೆಯ ಹೆಸರು ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಪ್ರಕಟಿತ ಲೀಷ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆ ಆಗುವಂತಾಗಲಿ. ಈ ಬಗ್ಗೆ ತೀವ್ರವಾದ ಪ್ರಯತ್ನ ಮಾಡುತ್ತಾ ಇದ್ದೇವೆ,

ವಂದನೆಗಳೊಂದಿಗೆ,

ಡಾ. ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣ ಹೆಗಡೆ

ನಿರ್ದೇಶಕಃ